

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2022. № 2 (86)

Рік видання 23-й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

КАТЕГОРІЯ «Б» ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 24738–14678 ПР, видане 23 березня 2021 року
Міністерством юстиції України

ISSN: 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: 21985

Вебсторінки журналу: pis.wunu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б” у галузі психологічних наук, спеціальність – 053 Психологія (Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 2 від 30 вересня 2022 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Андрій КРИСОВАТИЙ** (д. е. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)

Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”),

Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)

Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет)

Англомовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА**

Андрій ГІРНЯК (д. психол. н., доц., Західноукраїнський національний університет),

Інеса ГУЛЯС (д. психол. н., доц., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича),

Руслана КАЛАМАЖ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”),

Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО (д. психол. н., с.н.с., НДІ СБД Національної гвардії України, м. Харків),

Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),

Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),

Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),

Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),

Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),

Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., доц., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),

Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),

Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),

Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),

В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),

Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),

Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),

Роман ТРАЧ (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Іван ДАНИЛЮК**, **Віль БАКІРОВ**, **Юрій КУЗНЕЦОВ** (заступник голови),

Любов НАЙДЬОНОВА, **Ігор ПАСІЧНИК**, **Віктор РИБАЧЕНКО**, **Володимир САБАДУХА**,

Михайло ТОМЧУК, **Олег ХАЙРУЛІН**, **Олексій ЧЕБИКІН**, **Юрій ЯКОВЕНКО**, **Тамара ЯЦЕНКО**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 51-75-52
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18 березня 2021 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 29.08.2022. Підписано до друку 05.10.2022. Формат 84x108 1/16. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 18,3. Обл.-вид. арк. 18,6. Наклад 300 пр. Зам. № P004-22/2.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 183 грн.

ЗМІСТ

Методологія як сфера миследіяльності	6	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Методологічна оптика як інструмент мислевчинення
	49	<i>Жан-Поль САРТР</i> Екзистенціалізм – це гуманізм
Фундаментальні дослідження	66	<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ</i> Душеслів'я української людини
Соціальна психологія	83	<i>Оксана ФУРМАН, Володимир ШАФРАНСЬКИЙ, Галина ГІРНЯК</i> Міжособове спілкування і вплив як осереддя та інструмент соціально-психологічної роботи
Прикладна психологія	97	<i>Зіновія КАРПЕНКО</i> Культурно-історичні моделі верифікації ефективності психотерапії
	113	<i>Тамара ЯЦЕНКО, Олександр МИТНИК, Любов ГАЛУШКО, Катерина ТКАЧЕНКО, Дмитро БУЛЬЧЕНКО</i> Особливості пізнання пралогічного мислення у процесі психоаналізу візуальних презентантів психіки суб'єкта
	135	<i>Роджер БРУК</i> Архетипічний підхід до терапії посттравматичного розладу у військових (комбатантів)
Психодидактика	149	<i>Олена СУЛЯВА</i> Проект створення психомистецьких сценаріїв модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу
Критика і бібліографія	160	<i>Покажчик статей, надрукованих у журналі в 2022 році</i>

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of thinking activity	6	<i>Anatoliy V. FURMAN</i> Methodological optics as a thought-deed tool
	49	<i>Jean-Paul SARTRE</i> Existentialism is a humanism
Fundamental researches	66	<i>Sergii BOLTIVETS</i> The soul words of the Ukrainian people
Social Psychology	83	<i>Oksana FURMAN, Volodymyr SHAFRANSKYI, Halyna HIRNYAK</i> Interpersonal communication and impact as the core and tool of socio-psychological work
Applied Psychology	97	<i>Zinovia KARPENKO</i> Cultural-historical models of verification the effectiveness of psychotherapy
	113	<i>Tamara YATSENKO, Oleksandr MYTNYK, Liubov HALYSHKO, Kateryna TKACHENKO, Dmytro BULCHENKO</i> Peculiarities of cognition the prelogical thinking in the process of psychoanalysis of visual presenters of the subject's psyche
	135	<i>Roger BROOKE</i> An archetypal approach to treating combat post-traumatic stress disorder
Psychodidactics	149	<i>Olena SULYAVA</i> The project of creating psycho-artistic scenarios of modular-developmental interaction of the educational process participants
Criticism and bibliography	160	<i>Index of articles published in the journal in 2022</i>

Володимир Сосюра

ВСТУП ДО ПОЕМИ «МАЗЕПА»

Навколо радощів так мало...
Який у чорта «днів бадьор»,
Коли ми крила поламали
У леті марному до зорь.
І гнів, і муку неозору
Співаю я в ці дні журби,
Коли лакеї йдуть угору
Й мовчать [обдурені] раби...
Німій, одуреній, забитій,
Невже не встать тобі від ран?
Москві та Жечі Посполитій
Колись жбурнув тебе Богдан.
А потім хтів тобі Мазепа
Від серця щирого добра...
Його ж ти зрадила і степом
Пішла рабинею Петра.
Хіба не жах: своєї зброї
Не маєш ти в ці скорбні дні...
У тебе так: два-три герої,
А решта — велетні дурні.
У тебе так: все безголов'я,
Що на багно кричить: «Блакить!»

Якби я міг, якби зумів я
Тебе, Україно, воскресить...
Твої шляхи — відчай і камінь,
Така прекрасна й, мов на гріх,
Ти плодиш землю байстрюками —
Багном і гноєм — для других.
У голові твоїй — макуха!
Хіба ж ти можеш жить сама,
Російсько-польська потаскуха,
Малоросійська тюрма.
Веди ж, безумна, до загибуні
Мене на розстріли і жуть...
Ах, я люблю тебе, Україно,
І сам не знаю, що кажу.
Я ж син твій, син, що йшов за тебе
На смерть і реготи не раз,
Той, що прокляв і Бога й небо,
Аби тобі був слухний час.
Я йшов кривавими житами
І знов піду, де гул і мла,
Лиш одного я хочу, мати,
Щоб ти щасливою була.

Методологія як сфера миследіяльності

Анатолій В. ФУРМАН
**МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА
ЯК ІНСТРУМЕНТ МИСЛЕВЧИНЕННЯ**Anatoliy V. FURMAN
METHODOLOGICAL OPTICS AS A THOUGHT-DEED TOOLDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>

УДК: 159.966:167/168

«... на доповнення існуючій самотутній *методологічній оптиці* вдалося розробити та освоїти такий надскладний механізм рефлексивного мислевчинення, як *метаметодологічна оптика*. Якщо суть першої складає системний набір методологічних засобів утвердження постнекласичної раціональності у чотирьох сегментах інтелектуального практикування (пізнавального засобу, факту-свічення особливої спрямованості свідомості дослідника, інструменту методологування і ресурсу саморефлексії здійснюваної діяльності), то сутність другої (як мінімум, подвоєної) оптики становить *інтегрований механізм підбору та укомплектування лінз-модулів* взаємозалежних мислення, розуміння, діяльності, рефлексії, що спричинено логікою постійно повторюваного рефлексування, труднощами метаметодологічної роботи в оперуванні множинними знаннями, високою проблемністю ситуації методологічної діяльності та неможливістю досягти скільки-небудь сталої циклічно-вчинкової організації саморефлексії через відкритість і невизначеність актуально виконуваної миследіяльності...»
(Автор [13, с. 82])

ВСТУП

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасному глобалізованому і швидкоплинному світі, де кожна особа зіштовхується із хвилею безупинних життєвих задач і проблем, на передній план виходить *надзавдання вижити*, вистояти, перебороти щоденні труднощі і, якщо дозволить ситуація чи/ї доля, то ще й самореалізуватися – розумово, соціально та духовно зміцнювати себе, будь-що виконувати свою життєву програму, здійснювати достойні вчинки і просто бути у різних вимірах власної вчинкової присутності у світі культури й у просторі конкретного соціуму. Для мислителя, науковця, самоідентифікованого дослідника це щонайперше означає вийти за горизонти буденного, одномиттєвого мину-

щого й піднятися до безмежних обріїв незвіданого, непізнаного, вічного, спираючись на ресурси і можливості постнекласичного ідеалу/типу сумлінно відрефлексованої *наукової раціональності*.

У постнекласичному стилі чи навіть способі інтелектуального життя, як відомо, особливої вагомості набувають такі високотенденційні фактори: а) змішані дослідницькі стратегії конструювання, пізнання і діяльного перетворення усталеної соціальної дійсності; б) еkleктично унааявлені канони і засоби імпровізованих витлумачення та інтерпретації новопосталої вітакультурної реальності людського існування; в) усеоможливі методологеми комбінування, інтегрування та конструювання різних пошукових ситуацій і подій розвиткового функціонування як соціо-

культурних систем, так і їх окремих компонентів; г) саморефлексивні методи і техніки реального оцінювання ефективності дослідницького та проектувального процесу і його результативності. При цьому підкреслимо, що еклектично змішані методи і методології становлять окремий випадок *поліпарадигмальності*, котра сьогодні буйно процвітає передусім у соціогуманітарних науках як один із засадничих принципів постнекласичного світогляду.

Однак вказаний світогляд сьогодні у своєму особистісному масиві дослідників перебуває на узбіччі філософсько-наукового дискурсу, де, як не парадоксально, владарюють *класичний* і, в кращому випадку, *некласичний* спосіб світорозуміння. Перший, утілюючись в еталонах, взірцях і нормах відсторонено монооб'єктивної культури мислення, вірить у та обстоє «єдино правильний» метод пізнання, працює тільки з ізольованими та ідеалізованими об'єктами, що до того ж розглядаються як прості, здебільшого редуковані й примітивізовані, системи, другий, хоча й оперує складними об'єктами як саморегульованими системами, враховує історичний характер людського розуму та діяльнісну природу пізнання, все ж обмежений рамками і нормативами відкритого чи прихованого позитивізму, безупинним примноженням ідеальних моделей об'єктивної реальності, що знаходять оприявлення у численних предметних онтологіях і мовах описання цього класу об'єктів вивчення; тому часто відносність отриманого наукового знання обертається на його неточність, а то й помилковість. Звідси для нас очевидною є невідкладна *гносеологічна проблема*: з одного боку, всіляко проголошуються і декларуються ідеали, норми і цінності постнекласичної науки, а з іншого – вони не реалізуються у професійній дослідницькій діяльності науковців, тому що відсутнє їх як задовільне філософське обґрунтування, так і методологічне забезпечення.

Пропоноване дослідження й покликане, бодай поки що теоретично, зліквідувати виявлену суперечність – запропонувати науковому співтовариству *складний інструментальний комплекс мислевчинення*, тобто сконструювати універсальний багатомодульний інструмент розуміння, мислення, діяльності, рефлексії у її канонічній наступності як компонентів повноцінного вчинку професійного методологування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на численні побіжні апеляції науковців різних парадигмальних таборів до таких метафоричних конструктів, як «оптика» та «антропологічна оптика» упродовж останньої чверті століття, вперше системну koncepcію методологічної оптики запропонувала М.С. Гусельцева в лоні теоретичного висвітлення еволюції наукового (передусім психологічного) знання, починаючи з другої половини XVII століття й до наших днів [3]. Зокрема, вона побудувала *схеми* трьох базових методологічних оптик – *класичного*, *некласичного* і *постнекласичного* і *деалі* в раціональності, що закономірно переважають на окремих етапах культурно-історичного постання європейської науки (див. *дали*). У її витлумаченні вказана оптика – це новітній (постнекласичний!) інструмент пізнання, що дає змогу дослідницькій свідомості вченого особливим чином налаштуватися на власну *саморефлексію* й у такий спосіб сконструювати індивідуальний дизайн пошукування і здійснити вибіркове нюансування локальної пізнавальної ситуації, зважаючи на мету і завдання, об'єкт і предмет та задіяні інтелектуальні й соціальні ресурси дослідження.

Нещодавно методологічна оптика стала предметом здійсненого нами рефлексивного методологування, у результаті якого, спираючись на принципи, закономірності і нормативи авторського циклічно-вчинкового підходу, охарактеризовані сутнісні змістовлення цього метафоричного поняття, головні спричинення названої оптики як свідомісної подієвості та чотири іпостасі чи модуси її епістемно-інструментальної організованості, а також уперше обґрунтована методологічна оптика циклічно-вчинкової побудови *теорії* як системи раціонального знання у згармонізованій єдності ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного вимірів її канонічної визначеності [17].

Саме вказані методологічні напрацювання лягли у підґрунтя цього дослідження і, головню як знанневий матеріал, піддані скрупкульозній надрефлексивній миследіяльності.

Мета дослідження: *створення складного комплексу багатомодульної методологічної оптики мультидисциплінарного дослідження постнекласичного стилю, способу чи рівня миследіяльнісного здійснення, що надрефлексивно і метасистемно взаємодоповнює:*

а) відповідні багатопараметричні оптики класичного, некласичного і постнекласичного

т и п і в наукової раціональності за логікою їх категорійного, критеріального, атрибутивного та мислевчинкового ускладнення;

б) п'ятирівневу структурно-функціональну організацію, здійснену за філософськими категоріями «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне», *методологічних модулів* як збірних інструментів методологування відповідно у рамках системомислительської, вітакультурної, класичної і неklasичної та соціогуманітарної м е т о д о л о г і й, а також сфери професійного методологування;

в) ідеали, принципи, стратегії та норми щойно зародженої *постнекласичної методології*, яка обстоює новий тип зв'язку природничих, технічних, соціальних і гуманітарних наук, налагоджує діалог культур, інтегрує єдність істини та етичної поведінки, легалізує змішані методи, парадигми, методологеми;

г) засновки-постулати, категорії, канони та епістемологічні організованості *метаметодологічної оптики*, що нині постає як новітній постнекласичний п р о е к т взаємопрониклих траєкторій розвитку філософії, науки, методології, що фундується на її розумінні як інтегрального механізму чи комплексу засобів підбору та укомплектування лінз-модулів взаємозалежних розуміння, мислення, діяльності, рефлексії у канонічному форматі в ч и н к у метаметодологування, предметом якого є дослідження наявних методологічних теорій і систем.

Мета конкретизується у таких завданнях дослідження:

1) подати понятійні визначення і головні спричинення методологічної оптики у широкому значеннево-смысловому діапазоні – від метафоричного конструкту до категорійного поняття;

2) сповнити доказовими підставами критеріальне розрізнення типів наукової раціональності та вдіяти їх сутнісний змістовий аналіз;

3) висвітлити особливості історичної, раціональної і методологічної реконструкції еволюційного шляху вдосконалення наукового знання у рефлексивному об'єктиві метаметодологічної оптики;

4) аргументувати переваги методологічної оптики постнекласичного ідеалу раціональності й упрозорити передумови виникнення постнекласичної епістемології;

5) здійснити порівняльне параметричне обґрунтування типів наукової раціональності

за віхами еволюційного ускладнення раціонального знання;

б) окреслити методологічну оптику мультидисциплінарного дослідження модульно-розвивальної взаємодії.

Об'єктом рефлексивного вивчення є і д е а л и й узасаднені на їх логіко-змістовому осередді т и п и наукової раціональності як історично змінні епохи у розвитку науки від другої половини XVII і до початку XXI століття, а саме класична, неklasична і постнекласична віхи становлення людської розсудливості у їх циклічно-вчинковому критеріальному та багатопараметричному обґрунтуванні.

Предмет даного дослідження становить *методологічна оптика* як:

а) метафоричний конструкт і категорійне поняття філософської та наукової методології;

б) особливе налаштування дослідницької свідомості у її сутнісному осередді – інтенційності методологічного мислення – на власну саморефлексію;

в) самотутнє розмірковувальне знаряддя та ефективний інструмент мислевчинення і професійного методологування;

г) інноваційний модульний комплекс саморефлексивних лінз (головно методів, засобів, механізмів та інструментів) конструювання, пізнання і перетворення об'єктивної реальності та суб'єктивної дійсності, що використовується за конкретних умов, завдань, ресурсів, спроможностей.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Понятійні визначення і головні спричинення методологічної оптики: від метафоричного конструкту до категорійного поняття

Відомо, що оптика (грецьк. *ὀπτική* – наука про зорове сприйняття) – розділ фізики, що вивчає явища і властивості світла та його взаємодію з матерією. Отож первинно цей термін є фізичним, технічним. Сьогодні в найбільш широкому вжитку він використовується тоді, коли мовиться про прилади, інструменти (оптична піч, оптичні системи, телескоп, мікроскоп, фотоапарат та ін.), виготовлені з урахуванням законів відображення і заломлення світла.

В інтелектуальному – філософському і науковому – дискурсі останніх десятиліть з'я-

вилися поняття «філософська оптика» (М. Холквіст), «дослідницька оптика» (В. Вахштайн, Т.О. Розумовська та ін.), «соціологічна оптика» (Г.С. Батигін, Є.І. Головаха, Ю.І. Яковенко), «антропологічна оптика» (М.С. Гусельцева), «методологічна оптика» (М.С. Гусельцева, А.В. Фурман), «метаметодологічна оптика» (А.В. Фурман) [3; 13; 17]. Причому введення цих понять у широкий мислелінійний контекст спричинено *запитом на постнекласичний тип раціональності*, котрий осмислює, ставить і прагне розв'язати проблеми складності, різноманітності, поліструктурності, рекурсивності у сфері продуктивного нарощування теоретичного, проектного, методичного та емпіричного знання. Тому **методологічна оптика** – це, з одного боку, не завжди належним чином усвідомлюваний *посередник* між самим мислителем чи науковцем і досліджуваною ним реальністю, що охоплює засоби, методи та особистісні ресурси його пізнавальної і власне методологічної творчості, з іншого (звісно, за умов належного відрефлексування дослідником чи науковою школою) – один із провідних *свідомісних конструктів* засобово-інструментального характеру, що дає змогу інтегрувати, комбінувати, усистемнювати та віднаходити різні за складністю і призначенням дослідницькі стратегії і технології у ситуації надзвичайної динамічності (ситуативності, лабільності, мінливості, кризовості) сучасного пізнання, культурного відтворення діяльностей і відкриття нових систем мислевчинення. У будь-якому разі, оволодівши цим незвичним для буденної свідомості інструментом організації своїх мислення і діяльності, дослідник здатний не тільки компетентно використовувати їх засоби, форми, методи і наявні епістемологічні можливості, а й оперувати інтелектуальними стилями і пізнавальними стратегіями, змінювати ракурси і способи бачення ним виявленої чи сконструйованої реальності залежно від мети пошуку і вирішуваних похідних завдань, сформульованих гіпотез та дійсного часового ресурсу.

Отже, рефлексивне задіяння поняття «методологічна оптика» «як чітко означеної мислелінійної форми до сфери гуманітарного пізнання перетворює його на *метафоричний конструкт*, а відтак відкриває широке поле для розвою уяви і суб'єктивності особистісних поглядів і смислів дослідника. Проте у цьому разі є й позитивний бік, що посилюється з переходом під завісу ХХ століття науки від некласичної раціональності до постнекласичної: тут «метафо-

ри перетворюються в методологічні інструменти, що дають змогу, наприклад, у тривимірній реальності помислити про чотиривимірні феномени», тобто «у той пізнавальний засіб, з допомогою якого досягається те, що не під силу поняттям», або «у концептуальний засіб, що дозволяє побачити процеси, недоступні для будь-якої іншої лінзи». Крім того, як переконливо доводить М.С. Гусельцева, вчені використовують синонімічні до «оптика» терміни: «лінзи, що перевертають зображення» (Т. Кун), «окуляри, через які ми дивимось на реальність» (Дж. Холліс), «культурні окуляри» (Е. Ласло) та ін. Тому, підтримуючи концептуальний підхід Марини Сергіївни, ми також будемо в подальшому викладі «притримуватися слова «оптика», відносячи сюди й «лінзи», і «призми», й «окуляри», й «біноклі», себто всі ті методологічні з н а р я д д я, які дозволяють нашій свідомості сфокусуватися на тій чи іншій стороні екзистенційного феномену» (А.В. Фурман [17, с. 5]).

До прикладу, одним із перших про методологічну оптику в лоні категорійного мережива соціології заговорив Г.С. Батигін (1995): «Методологія будь-якої наукової дисципліни, у тому числі й соціологічна методологія, являє собою певну оптику – погляд на світ, як розумно облаштовану систему, яка сутнісно підлягає раціональному пізнанню». Причому це стратегічне налаштування або центрування погляду стосується як головних упредметнень досліджуваного об'єкта, так і засобів та інструментів його пізнання і мислелінійного конструювання. У зв'язку з цим В. Вахштайн (2011) підкреслює таке: «Оптика – це стратегія погляду. Дослідник бачить світ таким, яким робить доступним його погляду власний теоретичний словник. Змінюючи «настроєння» теорії, ми змінюємо «простір» її «оптичних можливостей». У контексті розвитку цієї думки очевидно, що методологічна оптика діє і як культурно вагомих пізнавальний засіб-інструмент, і як інтелегібельний посередник між допитливим ученим і досліджуваною ним реальністю (скажімо, такими посередниками або медіаторами є спосіб міркування чи мислелінійня, стиль мислення та артикуляції думок, різні форми і види листування, засоби та особливості комунікації, концепти і функціонали свідомості).

І справді, згідно із філософемою І. Канта, наше уявлення про реальність опосередковане своєрідною «вродженою оптикою» – апріорними формами свідомості [6], котрі, як довів

ще свого часу Ж. Піаже, не задані наперед, а конструюються від народження у процесі взаємодії особи як суб'єкта життєдіяльності і навколишнього світу. Зокрема, методологія соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман та ін.) підкреслює не лише історико-генетичне, соціокультурне спричинення реальності повсякденного життя людей, а й штучність, «рукотворність» *інтелектуальної оптики* як окремої особи, так і соціальної групи, етносу, нації [5, с. 204-225]. А це сьогодні має надзвичайне значення як основоположний знанневий матеріал для розв'язкового збагачення таких дисциплін, як психологія розвитку, вікова і педагогічна психологія, психодидактика, антропологія, освітологія, які, з одного боку, беруть на методологічне озброєння концепт і поняття «культурні засоби» (О.О. Потєбня, Л.С. Виготський, Г.П. Щєдровицький, В.А. Роменець, А.В. Фурман, А.Н. Гірян та ін.), з іншого – оперують категорійним поняттям «посередник», що опрацьоване ще в неокантіанській традиції (Г. Коген, Е. Касирер, Г. Ріккерт, П. Натюрн, Е. Трельч), до якої первинно належав відомий вітчизняний філософ і психолог С.Л. Рубінштейн (див. детально [4; 11]). Окрім того, П. Рікер, створюючи у другій половині ХХ століття узагальнювальну філософію людського буття, доводить, що унаслідок перед нами *реальність сконструйована інтерпретаціями*, які, своєю чергою, спричинені складною грою контекстів, життєвих історій, повсякденних практик, плінних психодуховних станів, установок і переконань, а головне – міжінтерпретаційними *к о н ф л і к т а м и* й відтак живою дією різноманітних позицій і позиціонувань.

Загалом самотутня *антропологічна оптика*, фундується на генетичній спадковості, ставтєвій ідентичності, етнонаціональних особливостях культури і розмаїтості сімейно-родинному доквіллі, транслюється від батьків до дітей, від педагогів до вихованців, від наставників до наступників, у результаті чого кожний дивиться на навколишній світ через успадковані окуляри, щось сприймаючи, осмислюючи, оновлюючи, а щось пропускаючи, втрачаючи, збіднюючи. Власне *методологічна оптика* відпочатково забезпечує певне налаштування індивідуальної та групової свідомості погляду на світ і на конструювання його персоніфікованої об'єктно-предметної мозаїки, що вказує на вибірковість і локалізованість людського сприймання, розуміння, інтерпретації, особистісного прийняття. Ця оптика спричинена

не тільки суб'єктивністю дослідника, сформованістю та гармонійністю образів суб'єктивної реальності (себто його утвердженням як індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсуму), привласненими ним традиціями і компетентностями, ментальним, культурним й апперцептивним досвідом, але і тим, якою науковою мовою чи тезаурусом він послуговується і як їх розвиває, яку дослідницьку програму виконує й у її рамках які завдання вирішує. Для нас очевидно, що культурно повновагома школа не лише виробляє фундаментальні програмні – інтелектоємні і духовно неперехідні – продукти, що випереджають у часі світове сьогоднішнє, а й створює свій *самобутній поняттєво-категорійний профіль* (апарат), що підтверджує виконання представниками чинної наукової школи трьох суспільно значущих дослідницьких програм (див. [1; 9; 12, т. 4; 16]). Скажімо, для соціогуманітарних наук, котрі відкривають й упредметнено працюють із *н а д с к л а д н и м и* – субстанційними, ідеально сконструйованими, ноуменально вкоріненими чи то й трансцендентально сутнісними – *реальностями*, притаманно осмислювати їх з допомогою не лише наукових термінів і категорій культури (світоглядних універсалій), а й *м е т а ф о р*, які, хоча й знівельовують вагомість людської раціональності, все ж дають змогу зафіксувати і розкрити ті аспекти чи виміри новоявленої реальності, які неспроможні зафіксувати ні точні поняття, ані найзагальніші категорії. Згідно зі світоглядною позицією Х. Ортеги-і-Гассета, майже все знання про внутрішній світ людини метафоричне: «*поняттєвий апарат психологів – чисті метафори*».

Фундаментальне дослідження еволюції психологічного знання за допомогою інструментальних інваріантів конструювання методологічної оптики залежно від зміни типів наукової раціональності (класичний, некласичний, постнекласичний) здійснене в 2012-13 роках М.С. Гусельцевою. У відомій монографії ця дослідниця подає авторське визначення *методологічної оптики*: це «таке налаштування дослідницької свідомості, яке дає змогу побачити в еволюції психологічного знання ті чи інші параметри, а також відстежити, яким чином останні визначаються дослідницькими завданнями» (с. 15). У 2017 році нами було істотно збагачено як зміст первинно суто метафоричного поняття «методологічна оптика», так і виявлено головні спричинення вказаної

оптики як окремої рефлексивної налаштованості дослідницької свідомості інтелектуала у використанні форм, методів і засобів його власної мислєдїяльностї, що надало цьому поняттю бїльшої раціогуманїтарної визначеностї й таким чином стало важливим кроком на шляху перетворення його у *повновагоме категорійне поняття* світу методологїї і сфери професійного методологування [1, с. 827-837; 17].

Водночас найважливіше, чого вдалося досягнути, полягає в обґрунтуванні евристичних модусів-векторів філософськи компетентного застосування методологїчної оптики як надважливого інструменту до осягнення різних органічно-штучних реальностей – явних і непряовлених, освоєних і новостворених, актуальних і потенційних, природних та інтелектуальних, інтуїтивно зафіксованих і знаннево опрацьованих. Інакше кажучи, відтепер надавши цьому новопосталому категорійному поняттю онтологїчної прив'язки до мислєдїяльностї (див. [13]) та прибравши надмірний суб'єктивїзм у його витлумаченні, у нашому досвіді філософського методологування його конструктивне використання вийшло за межї суто дослідницько-пошукових стратегїй і технологїй, а розповсюдилося на засадничї епістемологїчні організованостї й, щонайперше, на теорїю як цілісну метасистему раціональних знань і загалом на циклічно-канонїчну довершенїсть спіралї будь-якого вчинення за рамковою схемою «розуміння – мислення – діяльность – рефлексія» (див. далї).

Вищеподане визначення методологїчної оптики російської дослідниці окреслює предметне поле узмістовлення цього категорійного поняття, де прив'язка «побачити в еволюції психологїчного знання тї чи інші параметри» істотно звужує змістово-функційні рамки цього поля. Прибравши дану обмежувальну прив'язку, нам удалося деталїзувати й усистемити *епїстемну картину методологїчної оптики* принаймні у трьох аспектах:

а) за принципами і логїкою авторського циклічно-вчинкового підходу аргументована наявность чотирьох мінімально достатніх ознак сутнісного змістового наповнення цього категорійного поняття (*рис. 1*);

б) за тими самими принципами визначенї необхідні лінзи-спричинення цієї оптики, що обумовлюють її вчинкове удїяльнення як важливого методологїчного інструменту пїти у пізнанні й конструюванні за видимий (емпіричний) горизонт досліджуваної реальностї, тобто вказати на причини-складники, на основї

яких уможливлюється пізнання того, що не під силу поняттєвим абстракціям (*рис. 2*);

в) за аналогїчним принципом нещодавно нами обґрунтовано оптимальний набір *інструментальних модулїв* методологїчної оптики, які доречно використовувати у всезагальних рамках онтологїї мислєдїяльностї і які зорганізованї за четвїрним каноном кватерностї (*рис. 3*); відтак у результативному планї отримано шїстнадцять основних сфер застосування зазначеної оптики, що у взаємодоповненні утворюють чотири контури єдиного *вчинку методологування*: «сприймання – спонування – активность – самооцінювання», «розуміння – бажання – дія – самозвітування», «дослідження – інтенційування – діяльность – рефлексія», «пізнання – мислення – вчинення – саморефлексія»; вочевидь у цьому разї онтично-інструментальне забезпечення пізнання є всього лише одним із шїстнадцяти провідних напрямків здійснення рефлексивної методологїчної роботи.

У 2017 році М.С. Гусельцева, продовжуючи розробку вказаної проблематики в контексті культурно-аналїтичного підходу, дає бїльш розлоге й постмодерністськи витримане визначення: *методологїчна оптика становить «саморефлексивне налаштування дослідницької свідомостї, яке дає змогу сконструювати індивідуальний дизайн дослідження та здійснити вибіркове нюансування локальної пізнавальної ситуації»* [3, с. 40]. Отож мовиться:

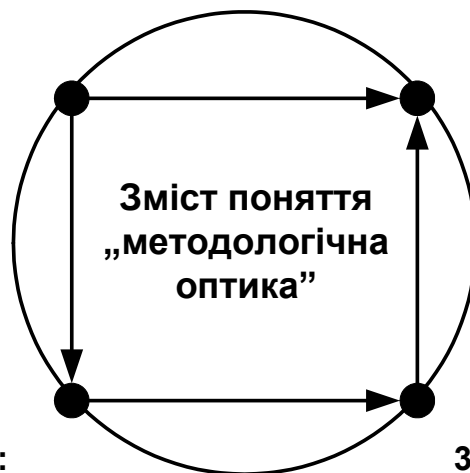
1) не просто про особливе налаштування свідомостї, а про її саморефлексивну налаштованость, тобто сутнісно про виняткову якісну властивість-характеристику самосвідомостї дослідницька, котра здатна не лише до самовідображення, а й до самоконструювання;

2) причому продуктом останнього є «сконструйований індивідуальний дизайн дослідження», де дизайн (англ. *design* – проектувати, конструювати) – це теоретичне проектування естетично красивої картини (програми, проекту, сценарїю) дослідження, котра упрозорює та виявляє те, що не можна пізнати іншими дослідницькими засобами;

3) й насамкінець йдеться не про зумовлення методологїчної оптики дослідницькими завданнями, що банально очевидно, а цілком слушно мовиться про «вїбіркове нюансування локальної пізнавальної ситуації», тобто про усвідомлене відкриття-сканування ледве помітних відмінностей в об'єкті дослідження, у фіксації дрібних деталей того чи іншого пошукового упредметнення.

1 – ситуація : спричинена дослідницьким завданням і мовою теоретизування така налаштованість-зосередженість свідомості науковця, яка дає йому змогу шляхом наступної актуалізації мислєдїяльнїсних ресурсів пізнавати, конструювати чи творити ідеалізовані або ідеальні об'єкти-реальності та засоби їх вивчення, аналізу, зміни

4 – післядія : рефлексія продуктивності, результатів і наслідків теоретичного (ідеального) переображення досліджуваної об'єкт-предметної реальності засобами та інструментами здійсненого науковцем методологування як основа уточнення стратегії й деталізація техніки поглядубачення раціонально освоюваного фрагменту дійсності, що уможлиблює пізнання феноменів більшої екзистенційної і буттєвої складності

2 – мотивація : інтенційно визначена центрованість дослідницької свідомості й у її ідеальному форматі буттєвості мисленнєвих ресурсів як інтелектуальних засобів-інструментів на проблемних ділянках ідеальних воб'єктивувань та упредметнень з виходом як на ноуменальне оприявнення раніше невідомих архетипних образів, так і на осмислення їх когнітивної й екзистенційної складності та феноменального різноманіття

3 – вчинкова дія : вибір методологічно повного реєстру оптимальної настройки-удіяльнення мисленнєвого споглядання-вивчення сконструйованої об'єкт-предметної реальності і застосування відповідних їй природі – холістичних, ковітальних, синергійних, рекурсивних, фрактальних тощо – засобів теоретизування та інструментів методологування, у тому числі й з допомогою авторської концептуальної мови, різнорівневого аналізу, мисленнєвого експерименту, категорійних матриць та ін.

Рис. 1.

Сутнісні змістовлення метафоричного поняття “методологічна оптика”
(за концепцією А.В. Фурмана [1, с. 830; 17, с. 7], друкується втретє)

1 – цілями і завданнями конкретного соціогуманітарного дослідження, що здебільшого входять як обов'язкові компоненти до програми чи проєкту окремого (соціологічного, психологічного, культурологічного тощо) такого дослідження

4 – перспективним мисленнєвим реконструюванням ідеально воб'єктної реальності, що уможливорює прогнозне створення ідеального типу як відрефлексованої орієнтації, яка відкриває перспективи структурування та інтеграції емпіричного матеріалу на тому чи іншому поліпарадигмальному підґрунті соціогуманітарного знання

2 – термінологічним апаратом, авторською концептуальною мовою, які дають змогу зафіксувати й охопити ті чи інші, чітко об'єктивовані та упредметнені, дослідницькі горизонти докладання науковцем власних інтелектуально-вольових зусиль

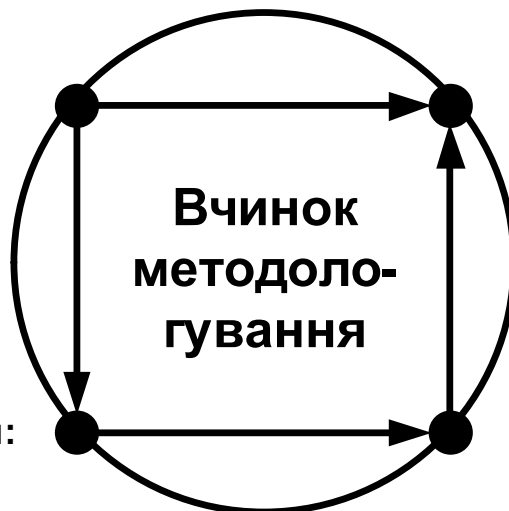
4 – сконструйованою теоретичною схемою пізнання-творення об'єктивної реальності, що в оптичних згинах пошукового думання виокремлює й підсилює найбільш значущі для цілей дослідження ознаки, властивості та їх зв'язки і взаємозалежності, а також виявляє у цій реальності феномени, котрі неспоглядні поза вказаного налаштування гостропильного погляду

Рис. 2.

Головні спричинення методологічної оптики як окремої рефлексивної налаштованості дослідницької свідомості (за концепцією А.В. Фурмана [1, с. 831; 17, с. 8], друкується втретє)

1 – ситуація:

сприймання –
розуміння –
дослідження –
пізнання

2 – мотивація:

спонукання –
бажання –
інтенціювання –
мислення

4 – післядія:

самооцінювання –
самозвітування –
рефлексія –
саморефлексія

3 – вчинкова

дія: активність –
дія – діяльність –
учинення

Рис. 3.

Інструментально-категорійні модулі методологічної оптики, що організовані за принципами циклічно-вчинкового підходу у взаємодоповненні чотирьох контурів єдиного вчинку методологування (автор А.В. Фурман, створено 08.07.2022 р., друкується вперше)

Зважаючи на сказане, *методологічна оптика* в нашому досвіді філософського методологування відповідно до принципів, закономірностей і нормативів *циклічно-вчинкового підходу* (див. [9; 13; 15; 23; 26]) постає у чотирьох іпостасях або модусах – це:

а) високоінтенційна налаштованість-зосередженість дослідницької свідомості на пізнання, мисленнєве конструювання, критичне або творче рефлексування певної людської реальності із її багатоваріантними упередженнями й узмістовленнями;

б) *інтелігібельний* (лат. *intelligibilis* – той, що досягається, мислимий) *посередник* між дослідником і пізнаваною ним реальністю, у ролі якого здебільшого виступають апріорні форми свідомості (І. Кант), культурні знакі-засоби, у тому числі письмо (О.О. Потебня, Л.С. Виготський, Ж. Дерріда), інтелектуальний стиль-спосіб розмірковування, типи раціональності (В.В. Стюпін, М.С. Гусельцева), діалог як інструмент подолання бінарних опо-

зицій і як спосіб здолання дисциплінарних та монокультурних меж (М.М. Бахтін, В.С. Біблер, Г.Я. Буш, Г.О. Балл та ін.), особистісні інтерпретації (Г.Г. Гадамер, П. Рікер), особливості комунікації (Ю. Габермас) та ін.;

в) важливий *дослідницький інструмент* пізнання, конструювання та інтерпретації ноуменально контекстуальних феноменів людської буттєвості, котрі вирізняються винятковою екзистенційною складністю і суб'єктивністю й котрі з'являється можливість вивчати поліаспектно, багатовимірно, мультисистемно, метапарадигмально, стереоскопічно;

г) *пізнавальний засіб* раціонального досягнення та пояснення раніше невідомого, причому такого, яке не може бути виявлене шляхом теоретизування з допомогою понять і категорій, адже саме цей метафоричний конструкт охоплює резонно згармонізовану систему відкритих до розвитку та самоорганізації архетипних схем, актуалізованих мислеформ, уявних образів та особистісних смислів [17, с. 6, 9].

2. Критеріальне розрізнення типів наукової раціональності та їх сутнісний змістовний аналіз

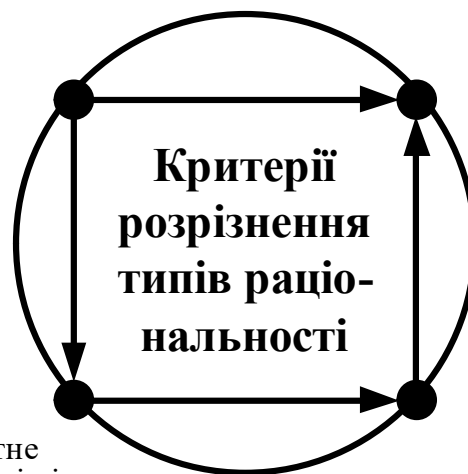
Окремо підкреслимо, що нарощування складності, інструментальної модульності та мислєдїяльнїсної продуктивностї методологїчної оптики вїдбувалося поступово, принаймнї особливо їнтенсивно упродовж останнїх 350 рокїв в їсторичнїй розгортцї розвитку науки як особливої сфери виробництва нового рацїонального знання, починаючи вїд другої половини XVII ст. Зокрема, вїдомї роботи В.С. Стїопїна з фїлософї науки фїксують їсторично мїнливї епохи, якї характеризуються *змінами типу наукової рацїональності*: вїд класичної до некласичної і далї до постнекласичної. Сутнїсна реконструкцїя передумов, факторїв та їнтелектуальних ресурсїв цих змїн дає пїдстави, завдячуючи авторському циклїчно-вчїнковому пїдходу, виокремити *чотири головних критерїйних ознаки* їх аргументованого розрїзнення: а) с и т у а ц ї я – ускладнення об'єктїв наукового вивчення; б) м о т и в а ц ї я – системна трансформацїя їдеалїв і норм дослідження, в) д ї я – рїзноконтекстне оперування об'єктами пїзнання, г) п ї с л я д ї я – якїсно вїдмїнне здїйснення методологїчної рефлексїї над пошуково-пїзнавальною дїяльнїстю дослідника (*рис. 4*). Аргументоване застосування цих критерїїв до логїко-їсторичної реконструкцїї кожного з трїох типїв рацїональності дає змогу виявити ї охарактеризувати їх вїдмїнну методологїчну архїтектонїку.

Методологїчна оптика класичного типу рацїональності рефлексивно сфокусована на дослідженнї системно простих, їзольованих та емпїрично унаявлених, об'єктїв, де простору і часу вїдводиться роль чогось зовнїшньо нейтрального, тодї як дослідниковї – стороннього ї неупередженого спостерїгача. Інакше кажучи, простїр і час абсолютизуються, постають тими теоретичними їдеалїзацїями, що надїленї онтологїчним статусом, а категорїйне мереживо опису малих систем перебуває у пїдгрунтї механїчної картини свїту (XVII – XVIII і перша половина XIX ст.). Так формується зорїєнтована на позаїсторичний характер розуму *культура мислення*, яка в актуальнїй буттєвостї виконує своє головне методологїчне завдання – уникнути мїнливостї і варїативностї отриманого рацїонального знання, ї усїяко прагне досягнути заповїтної

м е т и пїзнання – створення їстинного, об'єктивного зображення реальностї, тобто прагне домогтися опису речей і явищ такими, якими вони їснують «насправдї». Крім того, на первинному етапї розвитку класичної науки свїтоглядно панує дослідницький їдеал, котрий вимагає вїд суб'єктїв творчостї, щоб пояснення та опис простих об'єктїв центрувалися виключно на їх ознаках та характеристиках і не брали до уваги цїннїсно-цїльовї структури пошуково-пїзнавальної дїяльностї, сукупнїсть та особливостї її засобїв, процедур, операцїй. І взагалї, у той їсторичний час вїдхилення вїд цих норм сприймалося як вїдмова вїд їдеалу об'єктивного знання. До прикладу, їнтенсивне постання природничих наук (математики, фїзики, бїологїї, географїї) на даному еволюцїйному етапї пов'язане з розв'язанням проблеми чїткого обгрунтування меж їх власних предметїв та з пошуком у рамках кожного з них *об'єктивного методу* дослідження. Прїоритет вїддається експериментальному і суто досвїдному знання, а теорїї як складнї форми-органїзованостї цих знань вибудовуються на вїдносно розлогому фактологїчному матерїалї за умов дотримання вимог двох принципїв – аргументованого пїдтвердження т е о р ї ї людським досвїдом та унаочненої (емпїричної) очевидностї її засадничих основоположень. При цьому до їстинної теорїї, що точно ї однозначно вїдповїдає зрозумїлому об'єкту вивчення, приводить застосування *їдино можливого* правильного методу, який базується на спостереженнї та експериментуваннї, тодї як досягнення об'єктивностї, достовїрностї, валїдностї дослідження вимагає усунення як випадкових чи ситуацїйних перешкод, так і суб'єктивних чинникїв. Стосовно психїки, то її трактування з допомогою ресурсїв класичної науки здебїльшого обмежувалося сферою людської свїдомостї. Хоча, ради справедливостї, варто пїдкреслити, що природничо-наукова методологїя, тотально об'єктивуючи ї вїдтак їстотно редукуючи психїчне, стимулювала розвиток психологїї як емпїричної науки. І не дивно, що у засновки пояснення розвитку, функцїонування і самоорганїзацїї психїки була покладена фїлософська *категорїя вїдображення*, що ї дотепер безальтернативно обстоюється окремими вченими як носїями традицїоналїстських канонїв дослідницької свїдомостї. Водночас «популярна в наші днї критика позитивїзму справедлива лише у прагненнї обмежити його претензїї на загальнонауковий свїтогляд і методологїчну унїверсальнїсть. Як

1 – ситуація: зростання складності об'єктів дослідження за етапами культурно-історичного розвитку науки, що знаходить відображення у більш інтегрованих системних організованостях цих об'єктів (прості, складні саморегульовані, надскладні саморозвиткові), які виявляються й опановуються науковою думкою, котра також хвилеподібно нарощує свій потенціал

4 – післядія: за різних типів наукової раціональності у результативному синтезі інтелектуально-вольових зусиль особистості дослідника здійснюється якісно відмінна філософсько-методологічна рефлексія над пізнавальною діяльністю та її цілями і завданнями, предметним змістом та епістемними формами, методами і засобами, канонами і цінностями, що забезпечує задіяння отримуваних раціональних знань в культуру відповідної історичної епохи

2 – мотивація: істотне розширення системи ідеалів і норм наукового дослідження й відтак пояснення, описання, обґрунтування, проектування, структурно-логічної побудови знань, що відбувається щоразу за постання кожного нового типу раціональності, але у ситуації все менш переважаючого збереження впливу попередніх усталених типів на актуальний філософсько-науковий дискурс

3 – вчинкова дія: генеза удіяльнених дослідницьких стратегій і технологій диференціюється щонайменше на три епохи: спочатку об'єкт вивчення оприявнений безпосередньо та ізольовано від зовнішнього світу (так званий «постулат безпосередності»), потім він долучений до світу як до системи опосередковано (через мову, діяльність, проміжні змінні, переживання дослідника, продукти його творчості), далі цей об'єкт розглядається як саморозвивальний у мереживі складних, плинних, часто нестійких взаємодій і в різноманітті всеможливих контекстів

Рис. 4.

Головні критерії розрізнення типів наукової раціональності, що організовані за кватерною мислещемою (автор А.В. Фурман, створено 19.07.2022 р., друкується вперше)

класична (в кращому сенсі цього слова) методологія позитивізм дотепер продовжує служити ідеалу достовірного пізнання і доказової науки» [3, с. 43]. До того ж помилково вважати, що класичний тип раціональності належить виключно історії, по-перше, він зберігся у вигляді консервативних настановлень наукової свідомості, по-друге, він цілком адекватний для вирішення обмеженого кола завдань, по-третє, треба розуміти, що його результати – це лише одна із багатьох можливих теоретичних проєкцій психічного життя на ідеальну площину рефлексивного мислення, що не відповідає повнозмістовій картині його достеменної буттєвості.

Вперше схему методологічної оптики класичного ідеалу раціональності відносно недавно запропонувала М.С. Гусельцева (рис. 5). Проте вона, що очевидно з рисунка, занадто спрощує реальну картину вказаної оптики, адже зводить її всього до двох, хоча й атрибутивних, характеристик: об'єкт перебуває у колі (фокусі) рефлексії дослідника. Власне вся оптика зводиться до однієї «лінзи» – рефлексії.

Щоб уникнути невиправданої надмірної редукції, нами створена, сподіваємося більш-менш реалістична, картина методологічної оптики класичного типу наукової раціональності (рис. 6), яка вказує на доволі складну структурно-функціональну (параметричну) мозаїку цього типу мислезнавального оперування, що часто і здебільшого заслужено виправдовує його доречне застосування і сьогодні на рівні з іншими пізнавальними стратегіями добування раціональних знань.

Методологічна оптика некласичного типу раціональності, виникаючи на рубежі XIX-XX століть як *епістемологічний поворот* у теоретичній фізиці і в структуралістському напрямку соціогуманітарних наук, уможливорює компетентну дослідницьку роботу зі складними об'єктами як саморегульованими системами. До прикладу, в техніці це автоматизовані верстати і системні модулі застосування комп'ютерних програм, системні комплекси автоматизованої та комп'ютеризованої військової техніки, системи управління супутниками і космічними кораблями, заводоавтомати, багатомодульні комплекси управління роботою атомних електростанцій, у живій природі (флорі і фауні) та суспільстві це організми, популяції, складні соціальні об'єкти як ковітально відтворювані організованості (соціальні групи, організації, інститути),

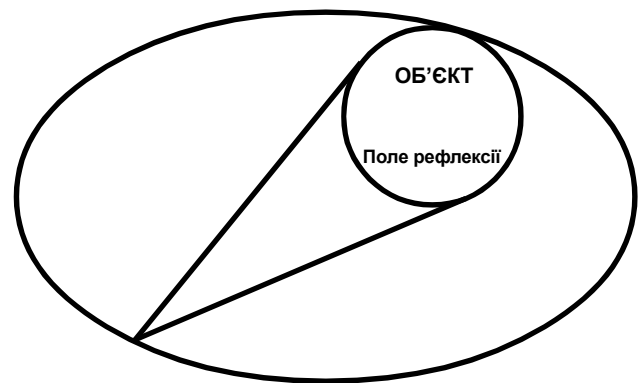

Рис. 5.
Методологічна оптика
класичного ідеалу раціональності
(за концепцією М.С. Гусельцевої [3, с. 43])

антропологічні типи в межах окремої нації та ін. Важливими характеристиками наукового дослідження таких складних систем є:

1) їх розмежування на відносно автономні підсистеми, у яких відбувається різноманітна стохастична взаємодія компонентів та елементів;

2) збереження їх цілісності й відтак холістичності (саморегульованості), що вимагає відшукання особливого блоку керування чи управління, з'ясування прямих і зворотних зв'язків між цілим організмом системи і частинами-підсистемами;

3) виявлення програми функціонування кожної такої складної системи, що визначає наступність саморегульованих команд, регулює різні режими її поведінки на підґрунті зворотних зв'язків;

4) врахування у кожному окремому випадку не лише властивостей підсистемних частин, а й інтегральної якості складносистемного цілого;

5) зважання на їх безупинний розвитковий перебіг, який забезпечує їх самовідтворення, внаслідок взаємодії з довкіллям і завдяки саморегуляції;

6) зосередження уваги на вірогіднісній і цільовій причинності їх розвиткового функціонування, що часто вимагає, поряд із уявленням про фізичний («зовнішній») час, вводити поняття «внутрішнього часу» (біологічного, історичного, соціального, психологічного тощо);

7) центрування інтенційного потенціалу дослідницької свідомості на вивченні взаємодій суб'єкта та об'єкта у цілісній системній збалансованості наукового пізнання, або у єдиному пізнавальному світі, яким спричинений і до якого відтепер належить людський розум;

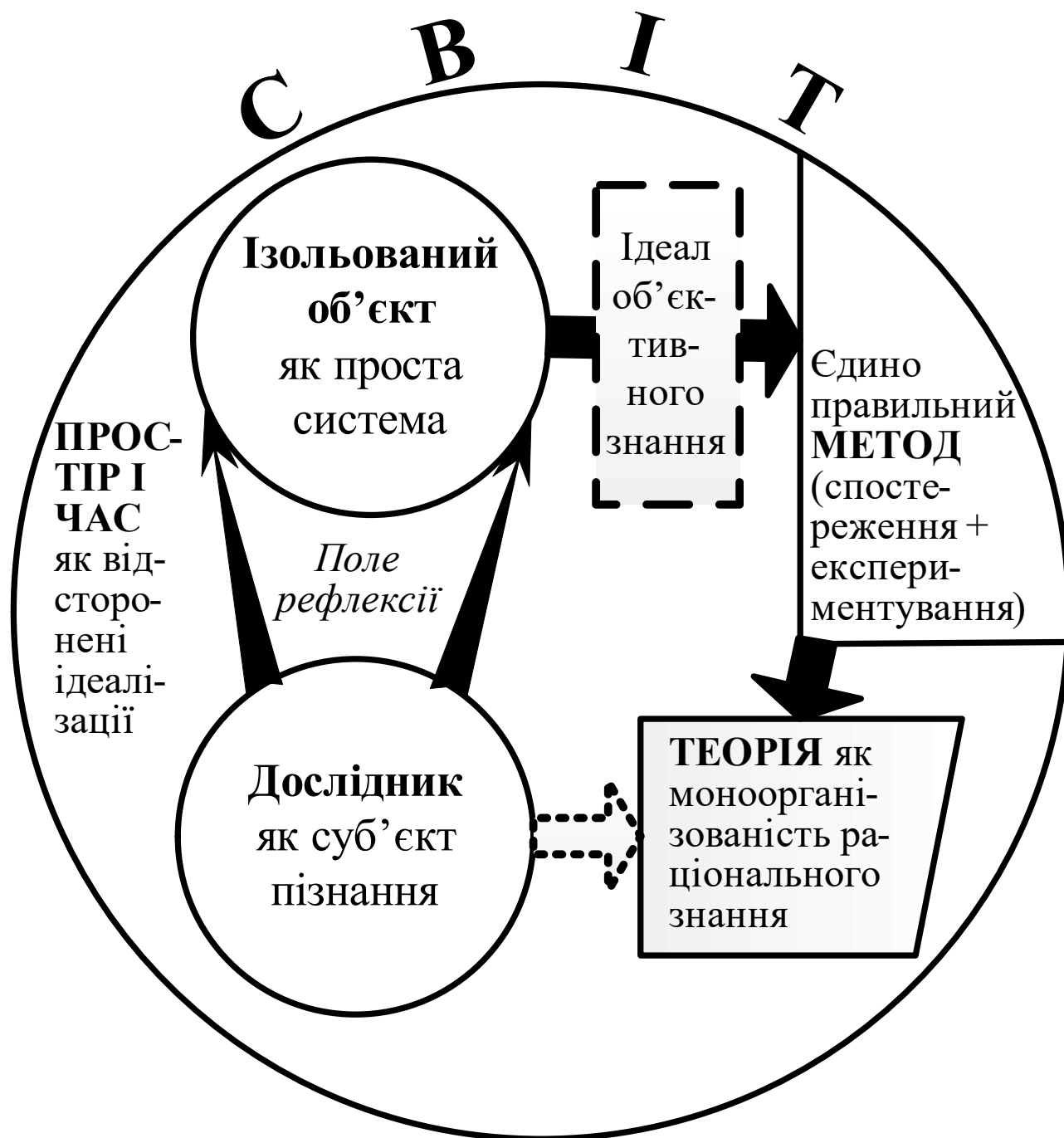

Рис. 6.

Методологічна оптика класичного типу наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 21.07.2022 р., друкується вперше)

8) уявлення про діяльнісну природу пізнання, що становить епістемологічне підґрунтя ідеалів і норм неklasичної науки; тому *категорія діяльності* є синтезуючою ланкою між суб'єктом, об'єктом і світом;

9) обстоювання *ідеї відносності* – досвіду, методу, знання, теорій, тієї чи іншої наукової картини світу, адже кожною наукою створюються по-різному упереджені *ідеальні моделі* певним чином схопленої реальності, тобто відмінні *предметні онтології* й мови опису цієї реальності;

10) визнання *неklasичною культурою мислення*, котра все таки більшою мірою тяжіє до позитивізму, історичного характеру людського розуму, що врешті-решт приводить на етапі пізньої неklasики (середина ХХ ст.) до лібералізму у виборі дослідницьких стратегій і технологій, до толерантності стосовно різноманітності парадигмальних підходів.

Окремо зауважимо, що у царині соціоповедінкових наук неklasичний тип раціональності *виходить за межі сфери свідомості*. Відтепер, звісно, опосередковано, головно через символи, знаки і схематизми, вивчається підсвідоме, несвідоме і надсвідоме (З. Фройд і школа), архетипи і колективне несвідоме (К.Г. Юнг і школа), що вказує на істотне розширення дослідницького горизонту психологічних упереджень, більшість із яких розглядаються як *відкриті психодинамічні системи*. Звідси цілком закономірно, що провідною і продуктивною методологією неklasичного еталону пізнання стає **системний підхід** з ідеєю холізму та у єдності із *діяльнісним підходом*, що вимагає енергійного втручання дослідника в реальність, її соціального конструювання та активного перетворення. Вершиною постнеklasики, як сьогодні аргументовано можна висновувати, є **системодіяльнісний підхід** (Г.П. Щедровицький [27], А.В. Фурман [13]).

Вперше схему методологічної оптики неklasичного ідеалу раціональності створила М.С. Гусельцева (*рис. 7*). Вона, на жаль, також істотно спрощує дійсну картину цієї, зумовленої культурно-історичним плином розвитку людського розуму, дослідницької стратегії наукового пізнання, тому що фіксує у його лоні взаємодію суб'єкта та об'єкта в єдиному пізнавальному світі-системі під об'єднувальним впливом-оглядом поля чи фокусу рефлексії. У цьому разі методологічна оптика знову постає як одна «лінза», котра відтепер своїм відображенням охоплює три складники або *системні*

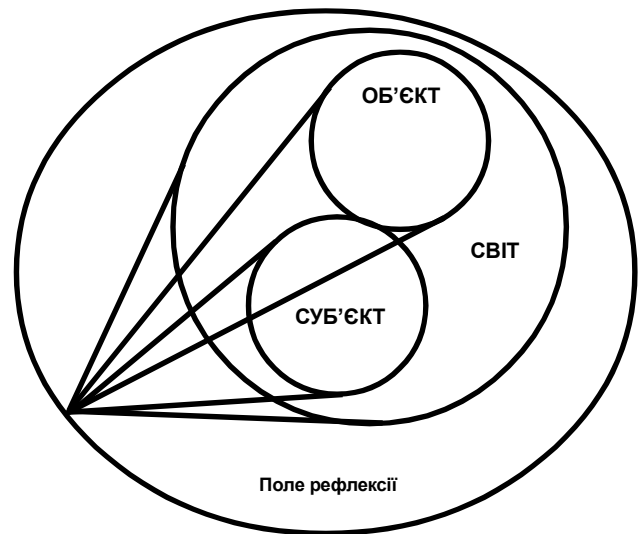

Рис. 7.
Методологічна оптика
неklasичного ідеалу раціональності
(за концепцією М.С. Гусельцевої [3, с. 44])

параметри: і об'єкт дослідження, і самого суб'єкта пошукового діяння, і пізнавальний світ у єдиному настановчому ракурсі – їх різноаспектних взаємодій і взаємоспричинень.

Зліквідувати надлишкову редукацію у графічному відображенні метасистемної архітекtonіки методологічної оптики неklasичного типу раціональності дає змогу новостворена нами модель (*рис. 8*), що фіксує передумови розвитку й широкого утвердження трьох найважливіших методологічних тенденцій другої половини ХХ ст. – системного і діяльнісного підходів та їх філософсько-інтеграційного підсумку – **системодіяльнісної методології** [2; 12; 13; 19; 25; 27; 28].

Методологічна оптика постнеklasичного типу раціональності рефлексивно оформилася на рубежі ХХ-ХХІ століть, хоча ідейно і навіть концептуально ознаки постнеklasики можна легко виявити на кілька десятиліть раніше у проривах раціонального розуму до лібералізму ідей, поглядів, підходів і до толерантності співтовариства вчених відносно різноманіття теоретичних уявлень і концепцій, дослідницьких методів і стратегій, ракурсів і стилів описання одного об'єкта вивчення. Мовиться насамперед про *соціогуманітарне знання*, яке семантичними засобами фіксує *надскладні, поліпредметні і саморозвиткові, системи*. Цей тип системних об'єктів не просто має здатність до самоорганізації, а ще й характеризується безупинністю розвитку, що рано чи пізно призво-

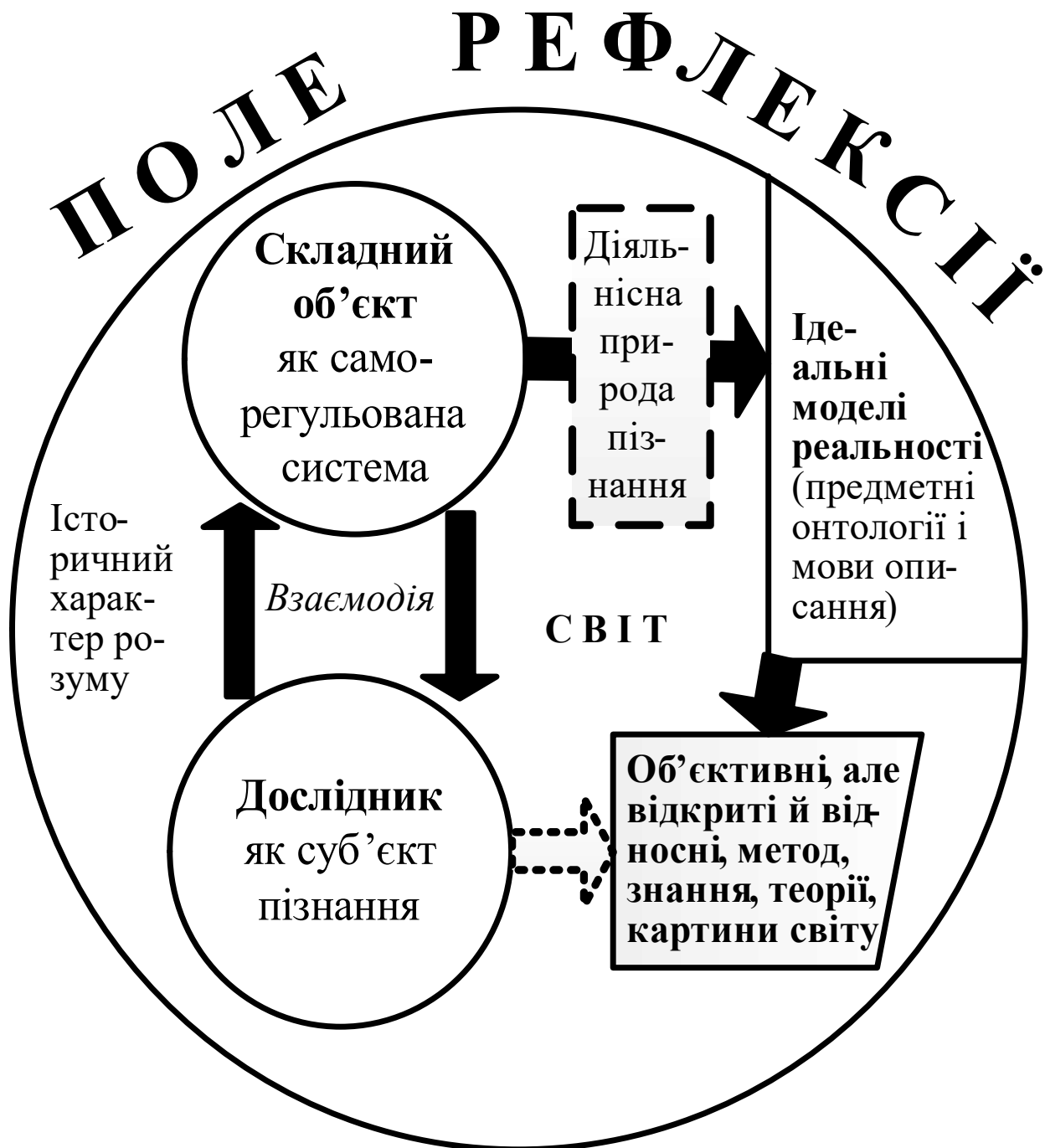

Рис. 8.

Методологічна оптика неklasичного типу наукової раціональності
(автор А.В. Фурман, створено 23.07.2022 р., друкується вперше)

дить до зміни одного виду або ритму саморегуляції іншим. Тому такі системи є неврівноваженими, синергійними (себто тими, що забезпечують сумарний ефект подвійної чи збірної дії факторів), рекурсивними (спроможними породжувати самофункціональні системи). Закономірно, що їм властива *ієрархічність рівневої організації* складників-компонентів і можливість генерувати у процесі розвитку нові шаблі та сегменти власного функціонування, котрі здійснюють зворотню дію на усталені елементи і на їх динамічні згустки, утворюючи в такий спосіб оновлену *цілісність метасистеми*. Водночас це спричиняє наступну диференціацію останньої на відносно самостійні підсистеми, перебудовує її блок управління (керування), оновлює прямі і зворотні зв'язки й увесь набір параметрів самовпорядкування. Крім того, аналізованим системам притаманна *відкритість*, наявність кількох, багатьох чи безлічі ступенів свободи, постійний обмін речовиною, матеріалом, енергією та інформацією із зовнішнім середовищем чи зі світом у цілому. Саме до такого масштабу систем сьогодні філософи і науковці слушно відносять біологічні (живі) об'єкти, нано- та біотехнології, оргтехнологічні та оргуправлінські системи, всеможливі системи стратегічного, тактичного і ситуаційного програмування та проектування, Інтернет як «глобальну павутину» інформаційної цивілізації, численні антропоцентричні або людиновимірні розвиткові комплекси, ментальні, суб'єктні та ковітальні організованості соціетальної психіки, соціальні та психокультурні складнорозвиткові системи у їх історичному становленні, глобальні екологічну та економічну метасистеми, інтелектуально-комунікаційні практики розуміння, мислення, діяння, рефлексії, вактуальнені через діяльність і вчинки психодуховні стани-зусилля людини, групи, нації, форми і функціонали сферного життя свідомості, і т. п. і т. ін.

Примітно, що *постнекласична культура мислення* фундується як на більш ґрунтовному й аргументованому розумінні складності, системності, розвитковості, саморегуляційності об'єктів вивчення як плетива процесів взаємодії, так і на розширеному логіко-змістовому витлумаченні таких *категорій*, як «причинність», «простір-час», «сценарії розвитку системи», «історична реконструкція», «мультидисциплінарність», «триангуляція», «надрефлексивність». Загалом ускладнення будь-якої відкритої неврівноваженої системи у ході

розвитку, що «пов'язане з появою нових рівнів організації, постає як зміна одного інваріанта іншим, як процес переходу від одного типу саморегуляції до іншого. Виникає два значення процесуальності об'єкта (системи): вона виявляється і як саморегуляція, і як саморозвиток, тобто як процес переходу від колишнього типу саморегуляції до нового» [12, т. 2, с. 8].

Водночас у надскладних саморозвиткових системах *причинність* пов'язується з уявленнями про перетворення можливості у дійсність. Як характеристика саморегуляції і відтворення системи (надскладного об'єкта) вона стає *цільовою*, надає певної спрямованості саморозвитковим процесам. Випадкові відхилення у біфуркаційній фазі перебудови системи утворюють а т р а к т о р и – множини точок у фазовому просторі, що притягують траєкторії дисипативного (відкритого, нелінійного, неврівноваженого) контексту, які, виконуючи роль програмних цілей, забезпечують перехід системи до деякого іншого стану й тим самим унеможливають виникнення інших (вірогідних) станів. Одночасно нарощування такою системою нових рівнів життєздатної самоорганізації супроводжується зміною її *внутрішнього простору-часу*, у якому з'являються своєрідні «просторові тимчасові вікна», що фіксують межі стійкості кожного з рівнів і горизонти прогнозування їх найбільш імовірних змін. Це вимагає використання *особливих стратегій* мислення і діяльності для належного освоєння таких систем, де саме людське мислення долучається до неї і навіть входить у її живильну органіку в ролі важливої підсистеми, щоразу безповоротно змінюючи її ситуаційно плинний простір імовірнісних саморозвиткових станів. «У процесі диференціації системи і формування в ній нових рівнів, – пише В.С. Стюпін, – виникають своєрідні «просторово тимчасові вікна», що фіксують межі стійкості кожного з рівнів і горизонти прогнозування їх змін. Закономірно, що освоєння цих систем припускає особливі стратегії діяльності. Взаємодія людини з ними відбувається таким чином, що сама людська дія не є зовнішнім чинником щодо системи, а долучається до неї, щоразу незворотно змінюючи поле її можливих станів» [12, т. 2, с. 8]. До прикладу, успішне опанування вченими такими стратегіями мислення у царині соціогуманітарних наук пов'язане із повнотою і змістовністю в о с о б и с т і с н е н н я напрацьовуваних ними раціональних знань, яке, головню через канали самісної інтенційності,

суб'єктної інтерпретації, внутрішньосмислового вчинення і постійного рефлексивного відфільтрування, продуктивно розвивається за умов взаємозбагачувального проникнення позитивістської і герменевтичної, системомислєдїяльнісної і вітакультурної методологій.

Вкажемо на ще одну важливу особливість буттєвої мозаїки названих систем, що наявна на етапі фазових переходів і що пов'язана із діалектичним переплетенням їх штучності і природності. Річ у тім, що в точках біфуркації, тобто роздвоєння і перебудови якісної поведінки динамічної системи за незначної зміни параметрів, виникає *спектр можливих сценаріїв її розвитку*. Тоді умови її взаємодії із довкіллям і повнота мислєдїяльної участі людини чи людей у ній визначатиме те, який саме сценарій реалізується. Якщо такі умови проєктуються і створюються свідомо і компетентно, породжують евристичні атрактори і нові самодостатні підсистеми, й головне, якщо вони втягують надскладну систему у певне русло чи в лоно однієї з можливих траєкторій розвитку, то є підстави висновувати, що всі ці системні процеси *сконструйовані* окремою людською мислєдїяльністю. Причому сконструйовані або за законами того чи іншого (наукового, літературного, освітнього, політичного, управлінського, психологічного тощо) *сценарування*, або за принципами, закономірностями *рефлексивно-вчинкового сценарування* творчого шляху мислителя чи знаної наукової школи (див. детально [13]). Отож, ці процеси і штучні, і природні водночас, де перший аспект вказує на те, що людина своїми мисленням і діяльністю спрямовує їх розвиток у тому чи іншому річищі, в другому, – що вони виражають сутнісні особливості натурального розвиткового існування об'єкта дослідження; до того ж утілення у життя одного з можливих сценаріїв завжди постає умовою і форматом його буттєвого утвердження як оприявлення власної сутнісної природи.

3. Історична, раціональна і методологічна реконструкції еволюції наукового знання і постання метаметодологічної оптики

Розширення меж постнекласичного етапу розвитку науки в наш час спричинене різким зростанням питомої ваги *мультидисциплінарних і міжнаукових досліджень*, що шляхом істотного ускладнення методологічної оптики

поєднують у цілісний програмово-проєктний комплекс фундаментальні і прикладні розвідки, онтологемі і методологемі, кількісні і якісні методи, описові та інтерпретаційні способи опрацювання інформації, системний і діяльнісний підходи, природовідповідні і соціально зберігаючі дослідницькі сценарії, у які задіяна як важливий саморозвитковий складник сама людина (так звані *людинувимірні* об'єкти, системи, комплекси). Серед норм науково-дослідної діяльності відтепер засадничими є *історичність* системного комплексного об'єкта і *веріабельність* його поведінки, що передбачає широке використання особливих способів і прийомів інтерпретації, опису і прогнозу його змінних станів із зосередженням уваги на висвітленні можливих сценаріїв розвитку об'єкт-системи у точках біфуркації, драматичної невизначеності чи неунікної катастрофічності. Показово, що при вивченні «людинорозмірних» об'єктів пошук істини виявляється пов'язаним із визначенням стратегії і можливих напрямів перетворення об'єкта, що безпосередньо зачіпає гуманітарні цінності. Із системою такого типу не можна вільно експериментувати. У процесі їх дослідження і практичного освоєння особливу роль починають відігравати знання заборон на деякі стратегії взаємодії, здатні потенційно утримувати катастрофічні наслідки для людини. «У зв'язку з цим трансформується ідеал ціннісно нейтрального дослідження. Об'єктивне істинне пояснення та опис стосовно «людиновимірних» об'єктів не тільки допускає, але і припускає задіяння аксіологічних чинників до складу пояснювальних положень. Виникає нагальність експлікації зв'язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, зростання знань) із позанауковими цінностями загальносоціального характеру. В сучасних програмно зорієнтованих дослідженнях ця експлікація здійснюється під час соціальної експертизи дослідницьких програм і проєктів. Досліднику доводиться вирішувати проблеми етичного характеру, визначаючи межі можливих змін системи. Внутрішня етика науки, стимулюючи пошук істини та орієнтацію на приріст нового знання, постійно співвідноситься за цих умов із загальногуманістичними принципами і цінностями. Етична експертиза включається як компонент в ідеал обґрунтування наукових знань. Причому епістемологічним підґрунтям усіх цих трансформацій ідеалів і норм науки є розуміння наукового пізнання як особливого

компоненту культури і соціального життя, спричиненого її базисними цінностями» [12, с. 9].

У цій багатопроблемній ситуації буденного виживання людства закономірно зростає саморефлексія міжнародного наукового співтовариства, посилюється інтерес інтелектуалів до всеможливих, латентно унаявлених і раціонально неопрацьованих, пізнавальних контекстів у рамках *антропологічного повороту* та постмодерністської критики, а також до інноваційних методологічних програм, передусім до ідеї, змісту, форм та інструментів професійних *методологування і метаметодологування* (А.В. Фурман [9, с. 6-235; 13; 16; 20-21]) і до причин, суті, феноменології та умов подолання методологічної травми у соціогуманітарних науках (Ю.І. Яковенко [29]). За цих умов зароджується ідеал і постає методологема *історичної реконструкції* як усеможливих еволюційних об'єктів, так і еволюції самого наукового знання, зокрема психологічного (В.А. Роменець, М.Г. Ярошевський, М.С. Гусельцева). Скажімо, концептуальна рамка авторського *циклічно-вчинкового підходу*, фундується, з одного боку, на логікоканонічній оргструктурі вчинку, з іншого – на розрізненні типів наукової раціональності як конструктив-моделей аналізу еволюції раціогуманітарного знання, дозволяє у форматі принципів, закономірностей і нормативів цього підходу розглядати змішані методи і методологеми конструювання та пізнання глобалізованого екологічного руху. Якщо неklasичний тип раціональності обстоє настановлення на конфлікт і боротьбу з іншими підходами, підозрілість і недовіру до теоретичних та емпіричних здобутків науковців-опонентів, то постнеklasичний наполягає на солідарності вчених і на цінності *поліпарадигмальності*, на їхній довірі до продуктів творчості один одного і на можливості ситуативної зміни інтелектуальних стилів дослідницької роботи. У своєму цільовому настановленні, прагнучи обійняти неосяжне – надскладний, саморозвитковий, відкритий світ життя об'єкта-системи, постнеklasика змінює базові характеристики *наукового аналізу*, надаючи йому таких особливостей, як динамічність, складність, плинність, ситуаційність, новаційна еклектичність, рекурсивність. Природно, що місце класичних і неklasичних теорій як аксіоматично-дедуктивних епістемних систем все більше займають теоретичні схеми та описи імовірно-гіпотетичного, антропоцінісного характеру (біосферні, медико-біологічні, психосоціальні, еко-

логічні, вітакультурні, нано-технології, генної інженерії, штучного інтелекту, форм, модусів і функціоналів свідомості), що засновані на застосуванні *методу апроксії* (вірогіднісного наближення до чогось більш відомого або значно простішого), комп'ютерних програм та електронних ресурсів, *мисленнєвого експерименту*, котрий має сенс у ситуаціях заборони на здійснення певних дослідницьких стратегій чи процедур взаємодії через травмувальні або катастрофічні наслідки для людини. Сутнісно мовиться про багатопредметне, поліонтологічне конструювання всеможливих людиноцентричних реальностей, про можливість проводити евристичні синтетичні чи інтегральні дослідження, які охоплюють ідеї та еталони мультидисциплінарності, поліпарадигмальності, тріангуляції, кватерності, надрефлексивності.

Більше того, вся історія науки, як аргументовано довів ще у 1978 році І. Лакатош, піддавалася різним *раціональним реконструкціям* у досвіді прибічників чотирьох найбільш відомих методологічних концепцій її розвитку – індуктивізму, конвенціоналізму, фальсифікаціонізму, методології науково-дослідних програм, що пропонують, кожна у своєму роді, спрощений, складний чи важкоосяжний ключ до розуміння реальної історії (див. [8]). Так, цим відомим методологом обгрунтовано, що вказаний тип реконструкції фундується на таких **основоположеннях**:

1) для адекватного розкодування історії науки важливим є розрізнення між нормативним внутрішнім (так звана внутрішня або первинна історія) та емпірично зовнішнім (зовнішня або вторинна історія), яке по-різному витлумачується кожною окремою методологемою і яке утворює бінарну епістемологічну картину цих полярних історіографічних теорій, що сукупно великою мірою визначають вибір дослідником історичних проблем, ситуацій, подій;

2) внутрішня історія є первинною, а зовнішня – вторинною, при цьому має соціокультурну вагомість перша, і тільки через її автономну самотутність зовнішня історична традиція втрачає значущість для розуміння науки;

3) філософія науки, збагачуючи історіографічний дискурс, виробляє нормативну методологію, на засадах якої науковець реконструює її внутрішню історію як містерію пошуків істини (інсайтів і спроб, помилок і відкриттів, розчарувань та окрилень) й тим самим дає те чи інше раціональне пояснення зростанню об'єктивного знання;

4) дві конкуруючі методології можна оцінити за низкою правил і засобів нормативно інтерпретованої історії науки, тоді остання постане як життєпис подій, вибраних і витлумачених у нормативний спосіб, звісно, у форматі певної методологічної теорії і за прийнятою до зреалізування логікою науково-історичного дослідження;

5) будь-яка раціональна реконструкція історії науки потребує доповнення емпіричною (головно соціально-психологічною зовнішньою історією), хоча емпірична психологія і соціологія наукових відкриттів перебувають за межами дії нормативних правил або оцінок готових, добре сформульованих, теорій.

Водночас винятково важливе значення для узмістовленої раціоналізації терміна «методологічна оптика» в контексті постнекласично зорієнтованого методологування є, на наш погляд, поняття **методологічної реконструкції**, котре за умов його компетентного задіяння оформляється за **вчинковим каноном** ч е т в і р н о: або як *логіко-змістова процедура* соціального і власне наукового конструювання можливих реальностей, їх перевідтворення людьми під впливом різних інтерпретацій і наявних знань про ці інтелектоємні реальності (с и т у а ц і я); або як *метод* докорінної реорганізації, перебудови, поліпшення існуючого теоретичного, методологічного, проектного чи емпіричного (експериментального, досвідного) знання за новими ідеями, принципами, підходами (м о т и в а ц і я); або як окремих *різновид мислєдїяльності* і професійного методологування, що уможлиблює актуально мисленнєве і потенційно діяльнісне творення об'єкт-само-розвиткових реальностей донині свідомісно неосяжних субстанційних нашарувань буттєвості (в ч и н к о в а д і я); або як *спосіб здійснення рефлексії* (зокрема й методологічної) як усього напрацьованого в інтелектуально-історичному дискурсі людства, так і новоствореного думкою, мріями, розумом, учинками (п і с л я д і я). Причому такій реконструкції підлягають, з одного боку, класичні та некласичні теорії і теоретичні системи, з іншого – самі методологічні принципи, підходи, концепції, теорії. Взірцевими прикладами методологічної реконструкції першої групи теорій є новостворена нами свого часу (А.В. Фурман, 1997) *теоретична система модульно-розвивального навчання*, що повно реорганізовує і знімає актуальні на той історичний момент теорії розвивального, проблемного, модульного та особистісно центрованого

навчання [22], і *метатеорія освітньої (культуротворчої) діяльності* (2002), яка ґрунтовно ревізює теорії навчальної (пізнавальної), учбової (теоретичної) і педагогічної (виховної) діяльностей, переосмислює засадничі ідеї культури і розвитку, формулює й деталізує нормативний зміст авторських принципів ментальності, духовності, розвитковості, модульності (див. [10; 14; 24]).

Аналогічним прикладом оновлення другого щабля довершених методологічних розробок є нещодавно здійснені нами (А.В. Фурман) надпредметні дослідження, а саме: а) *методологічної реконструкції системомислєдїяльного підходу до розуміння с в і д о м о с т і*, де колективна інтелектуально-рефлексивна робота методологів зі сферою свідомості відтворена на якісно вищому рівні досконалості за етапами (ситуаційний, мотиваційний, діяльний, післядіяльний) циклічно завершеного *мислєвчинення* [18]; б) *рефлексивно-вчинкової сценарної реконструкції загальної теорії діяльності* Г.П. Щедровицького у скомпонованій організованості – складній системі онтологічних уявлень, категорійних засобів, інтеграційно-діяльних можливостей і схематизацій методологічного мислення, що зосереджуються в поетапному становленні всезростаючої рефлексії й забезпечують постановня одного з найпродуктивніших інструментів мислєдїяльності – *системодїяльного підходу* [13]. Але найголовніше тут те, що існує фундаментальна відмінність в а р х і т е к т о н і ц і *самого оптичного знаряддя*, адже одна справа, коли мислитель чи науковець працює із об'єктивно-предметними знаннями (концепціями, теоріями) й зовсім інша – із теорія надпредметними, методологічними. У першому випадку йому на мислєдїялісне озброєння потрібна адекватна методологічна оптика, у другому – **метаметодологічна оптика**. Якщо перша, як впливає із сказаного, головним чином залежить від типу наукової раціональності, то друга може бути створена, по-перше, тільки у наш час, тобто на етапі компетентного обстоювання постнекласичної позиції у філософії і науці, по-друге, лише на доповнення існуючій самобутній методологічній оптиці у межах цієї позиції і, по-третє, конструювання цієї м е т а о п т и к и найкраще здійснювати або за логічною схемою чотирьох-п'яти взаємопов'язаних філософських категорій, що дають змогу рубрикувати основоположення методологічного мислення й аргументовано узасаднювати розрізнення системного методологічного знання, або за стаді-

ями розвитку методологічної рефлексії як довершеного циклу вчинення і як учинку творення методології загалом, або за обома цими траєкторіями здійснення *професійного метаметодологування*, що, вочевидь, найперспективніше.

Остання дослідницька стратегія канонічно реалізована нами (А.В. Фурман) на рубежі 2021-2022 років: за двома вищеназваними критерійними вимірами-траєкторіями створена матриця *генези методологічної рефлексії як учинку творення методології* (див. [13, с. 24-25]), горизонталь якої становлять стадії розвитку цього виду рефлексії, вертикаль – **метаметодологічна оптика** як *інтегрований механізм підбору та укомплектування лінз-модулів* взаємозалежних розуміння, мислення, діяльності, рефлексії, що укомплектовні за квінтетно логічною схемою філософських категорій «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне» (див. далі), що вповні має всі підстави бути використаною і в чинному *мультидисциплінарному* створенні теорії модульно-розвивальної взаємодії. У такий спосіб, за узагальненою саморефлексією автора, «уперше створена і презентована *матриця метаметодологічного дослідження методологічних теорій і систем*, що упрозорує в деталях їх онтологічні, категорійні, епістемологічні та засобово-інструментальні ресурси і є своєрідним п у т і в н и к о м як її адекватного витлумачення, так і уможливлення технологічно зрілого *рефлексивного сценарування* творчого та життєвого шляху будь-якого мислителя-достойника» [Там само, с. 83].

4. Переваги методологічної оптики постнекласичного ідеалу раціональності і передумови виникнення постнекласичної епістемології

Натомість М.С. Гусельцева пропонує доволі оригінальне схематичне зображення методологічної оптики постнекласичного ідеалу раціональності (*рис. 9*). До його переваг слушно віднести такі характеристики новітньої розсудливості:

а) суб'єкт та об'єкт пізнання-конструювання перебувають у світі, де вони у цій триєдиній неподільності підлягають *рефлексії*, тому передбачається (ця ознака, на жаль, не знайшла відображення на рисунку), що «дослідник рефлексує множинність теорій, методів, підходів, які вірні в контексті локально вирішуваних завдань, розкривають різні аспекти реальності,

змінюються разом із ситуацією, працюють на випередження і т. ін.; наслідком цього стає зусилля, а згодом і навичка, надрефлексивності, інтелектуальної гри антиноміями (і те, і це), практика зміни оптик...» [3, с. 45];

б) серед різних моделей інтеграції раціонального знання виокремлена й зафіксована *триангуляція* – метафоричний конструкт, фундований на розумному поєднанні різних підходів, їх комунікації і конструктивному взаємодоповненні теоретичних та емпіричних, кількісних і якісних методів у прокладанні самобутнього пошукового шляху, що зміцнює загальну знаннєву конструкцію підсумків і збільшує достовірність результатів дослідження; загалом епістемологічний сенс триангуляції «полягає у підтвердженні фактів і досягненні повноти картини досліджуваної реальності», і це тоді, коли постнекласичний тип раціональності всіляко підтримує конвергенцію наук про природу і наук про дух (В. Ділтей), зближення категорійних матриць, методів і концептуальних засобів соціогуманітарних, технічних і природничих наук; при цьому не протиставляються якісні і кількісні стратегії пошукування, а «розподіляють між собою сфери впливу: кількісний аналіз спрямований на вивчення об'єктивної реальності, тоді як якісний слугує упрозоренню її суб'єктивних аспектів; на певних етапах дослідження кількісні методи вимагають якісного спостереження, у той час як якісний аналіз задля підвищення власної валідності прагне одержати кількісне підтвердження; більше того, в сучасній соціокультурній ситуації розвитку науки відбулася легалізація змішаної методології, де ухил у бік позитивізму чи герменевтики визначається дослідницькими перевагами» [3, с. 48, 46-47]; окрім того, вживання в одному мультидисциплінарному дослідженні різних типів триангуляції вказує на її таку синтетичну якісну характеристику, як *множинність*, що охоплює триангуляції різних видів (даних, методів, дослідників, аналізу, методологій);

в) на рисунку цілком слушно зафіксовані *множинні поля рефлексії*, у яких здійснюється довільне конструювання багатопредметної й здебільшого центрованої на людиновимірному саморозвитковому об'єкті *картини світу* на засадах поєднання різних позицій, фокусів, ракурсів його розгляду-створення; при цьому саме серед інтегральних дослідницьких стратегій провідними є ті, що пов'язані з поетапною зміною або методологічної оптики, або суто дослідницької, коли прониклий уявний погляд

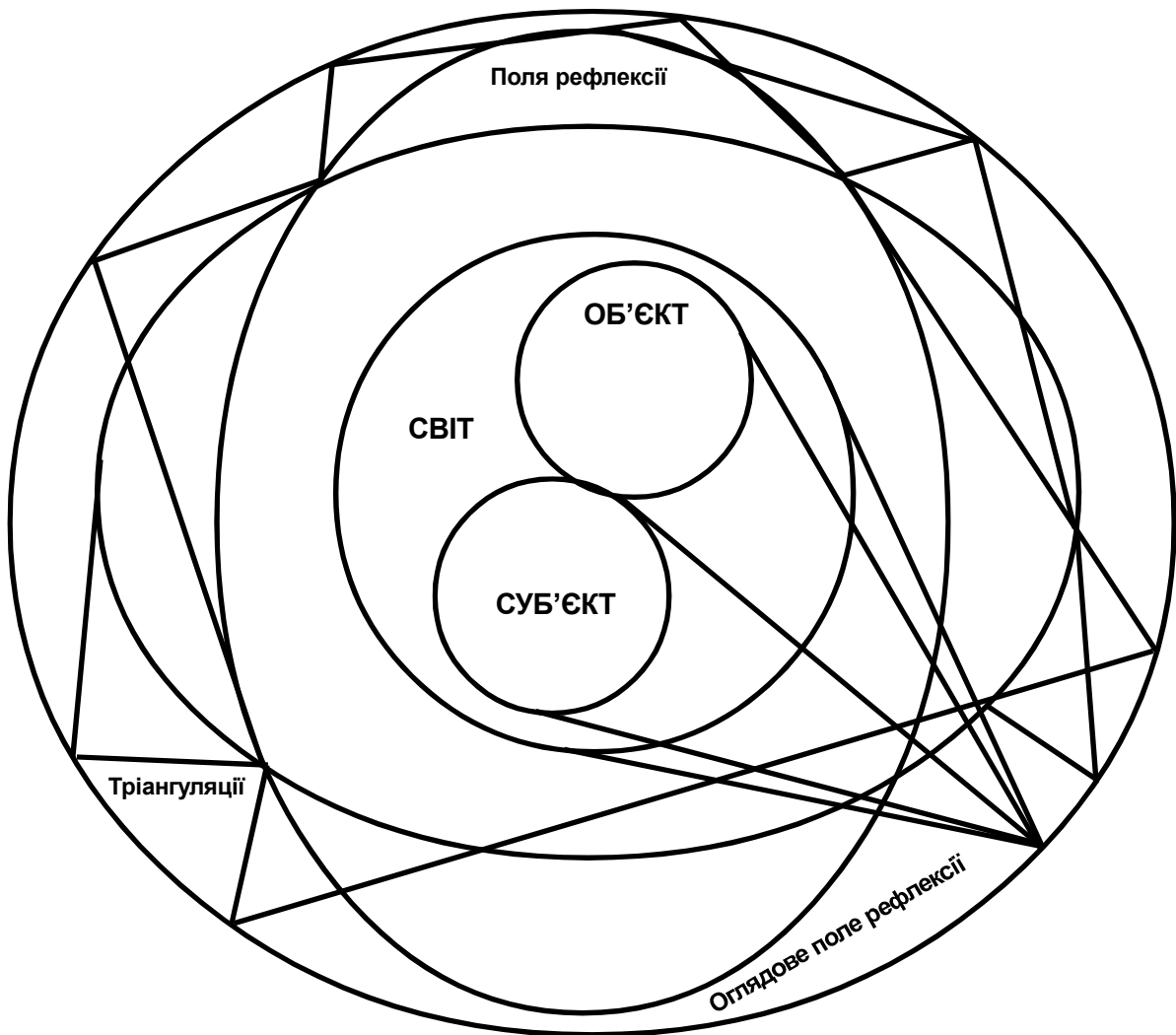

Рис. 9.
Методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності
(за концепцією М.С. Гусельцевої [3, с. 46])

ученого немов зісковзує з одного пізнавального ракурсу до іншого; саме таке взаємодоповнення відрефлексованих ракурсів виявляє нові, раніше надмірні чи зайві, часто несподівані та оригінальні, можливості проникнути за горизонти видимого й раніше не досягнутого розумом; і якщо некласична епоха соціо-гуманітарних наук увійшла до історії як час *методологічних революцій і воєн*, характеризуючись непримиренною боротьбою підходів, парадигм і великих наукових шкіл, то постнекласична ця боротьбу поступово замінює ідеями толерантності, когерентності пошуково-креативних процесів, стратегіями солідарності, паритетності й особистої підтримки, значущістю жанрів, деталей, півтонів;

г) вся вищевказана комбінаторна ритміка постановки постнекласичного типу раціональності, що атрибутивно надважливо, огорнута *оглядовим або підсумковим полем рефлексії*, це – найпроблематичніша, найвідповідальніша й одночасно найевристичніша сфера самоусвідомлювальної свідомості, де розв'язуються завдання синтезу та інтеграції дослідницьких стратегій і методологем (комунікативних, проблемно-діалогічних, програмово-цілевих, мережних, системодіяльних та ін.), взаємозгодження різних методів, теорій, підходів, парадигм; на доповнення до ідей та принципів самоорганізації і креативного розвитку антропоцентричних систем, значущості культурних чинників і широкого психокультурного ланд-

шафту окремого соціуму на зміст і продуктивність наукової творчості, *рефлексивність* сьогодні є одним із визначальних критеріїв професійної компетентності вченого, що суголосний логіці якісно здійснюваних мультидисциплінарних досліджень; у будь-якому разі нині констатуємо наявність виразної тенденції: на передній план свідомісно інтенційованих мислєдїяльних зусиль постнекласично зорїєнтованих дослідників виходить *проблема складності* їх власної рефлексії, оптимальним способом розв'язання якої є досягнення кожним із них найвищих шаблів *н а д р е ф л е к с и в н о с т і*, а в канонічній досконалості – *методологічної рефлексії* (див. детально [13]).

Окрім того, М.С. Гусельцева зауважує, що дослідницька стратегія тріангуляції, уможливаючи використання у вирішенні поставлених пошукових завдань кількох і навіть сукупності методів, парадигм і методологій, не становить панацею від труднощів і помилок на шляху пізнавальної творчості науковця й неспроможна посилити відпочатку теоретично й особливо методологічно слабке дослідження. Вочевидь доцільність та ефективність практичного застосування тріангуляції також багато в чому залежить від професійної компетентності і досвіду рефлексивної мислєдїяльності дослідника. Загалом «постнекласична методологічна оптика характеризується тим, що різноманітні теорії, концепції, підходи постають як елементи інтелектуальної мозаїки, з якої під конкретне дослідницьке завдання створюється ситуативна інтеграція знання. Такого роду дослідницьке настановлення дозволяє не тільки долати фрагментацію досліджень, сполучаючи запити практики з вимогами теоретичної складності аналізу, але й осягати реальність глибше, ширше, повніше, утримуючи у свідомості «вислизаючий світ» (Е. Гіденс) чи зафіксувати окремі буттєві моменти «плинної сучасності» (С. Бауман) [3, с. 49]. До того ж «у межах однієї науки вчені зорїєнтовані на різноманітні дослідницькі перспективи: одні оперують позитивістською епістемологією і налягають на кількісний аналіз, інші прихильні до релятивістської позиції і надають перевагу аналізу якісному. Впродовж кожного дослідження складно здійснити однозначний вибір між позитивізмом та інтерпретацією, кількісним і якісним векторами методологування. У повсякденні пізнання немає єдиної методології, а існує безліч швидкоплинних виборів і тенденцій. Саме наявність багатоманітних розбіжностей сприяє пошуку консенсу між поляр-

ними позиціями, де новопостала «перехресна участь» (overlapping membership) дослідників у різних проєктах робить межі між позитивістськими і герменевтичними підходами проникними» [Там само, с. 48]. Звідси, власне, походить *парадокс постнекласичного ідеалу раціональності*, який М.С. Гусельцева формулює так: «відмова від охорони предметних меж посилює дослідницькі позиції точно так само, як і підтримка різноманітності надає розвитку системи більшої стійкості» [Там само, с. 49-50].

Насамкінець свого постмодерного пошукування названа дослідниця висновує про передумови виникнення **постнекласичної епістемології**, що унаслідок сьогодні у вигляді тенденцій, трендів і трансформацій в *еволюції наукового пізнання*. Однак сформульовані нею основні позиції цієї новопосталої філософсько-методологічної дисципліни потребують, на наш погляд, по-перше, істотного як атрибутивного доповнення, так і деталізаційного уконкретнення, по-друге, чіткого розмежування тих аргументованих позицій, які характеризують *гносеологічний аспект чи вимір* процесу добування в подієвих актах пізнання раціонального знання як інтелектуального продукту, і тих, які стосуються суто *епістемологічного виміру*, себто об'єктивних структур та розвиткового функціонування самого цього знання, і по-третє, взаємоузгодження між собою всіх базових позиціонувань за допомогою принципів і нормативів *типологічного підходу* (див. [16, с. 182-209]).

Окреслене триєдине дослідницьке завдання було нами вирішене: за *подвійним принципом кватерності* побудована просторова модель основних аргументів-позицій постановки постнекласичної епістемології у взаємодоповненні двох аспектів рефлексивного методологування – гносеологічного та епістемологічного (**рис. 10**), які традиційно ототожнюються. Проте ми дотримуємося вочевидь *різних методологем* обох цих філософських дисциплін, зважаючи насамперед на сутнісно відмінні *категорійні опозиції* (дихотомії), з якими вони в дійсності чистого мислення здійснюють реальне інтелектуальне практикування. Так, якщо гносеологія, конституюючи теорію *п і з н а н н я*, розгортає свої уявлення навколо опозиції «об'єкт – об'єкт», то епістемологія, конструюючи теорію *з н а н н я*, працює в рамках опозиції «об'єкт – знання». У першому випадку мовиться про принципи, закономірності та особливості процесу філософського, наукового, художнього чи іншого пізнання та його осідання або

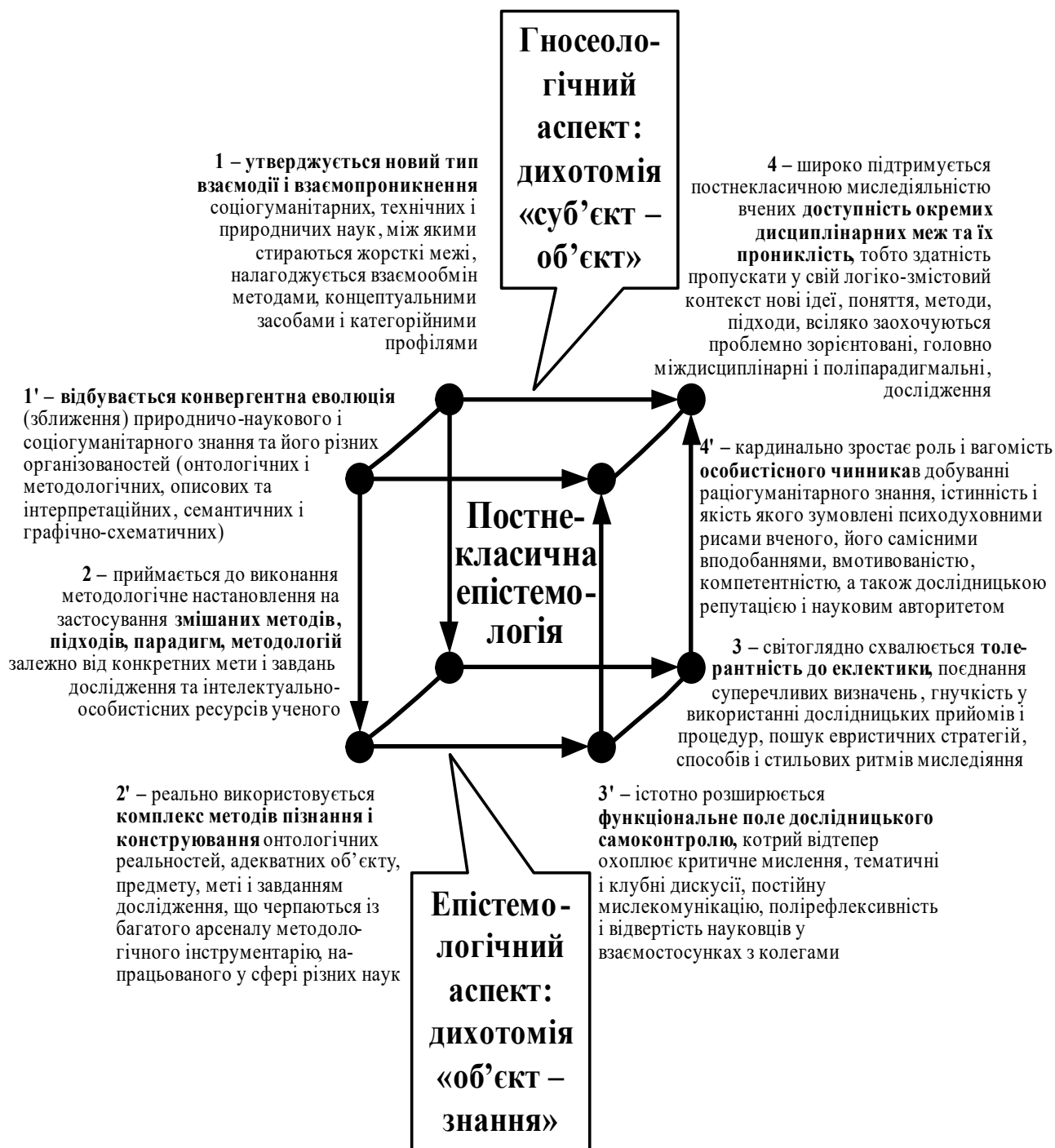

Рис. 10.

Основні аргументи-позиції постановня постнекласичної епістемології у взаємодоповненні гносеологічного і власне епістемологічного аспектів рефлексивного розгляду (автор А.В. Фурман, створено 13.08.2022 р., друкується вперше)

воб'єктивування у відповідних продуктах (архетипах, поняттях, знаннях, категоріях, картинах тощо), у другому – про структурну побудову, функційне розмаїття й безупинний розвиток (зокрема розпросторення, збагачення та ущільнення, згортання) самого *знання як буттєвої даності*. Все це вказує на один примітний ф а к т методологічного сенсу: хоча новітня епістемологія й виносить за межі свого рефлексивного розгляду суб'єкта пізнання, все ж вона має на увазі, що він існує, так би мовити, за кадром, присутній латентно, не проявлено, емпірично неявно. Причому ця присутність є визначальною, адже у тріаді «суб'єкт – об'єкт – знання» без суб'єкта втрачає призначення і зміст вся конструкція, й саме він встановлює і розкриває те, яким окремий системний об'єкт сприймається, конструюється, пізнається, мисленнево чи діяльно опрацьовується, рефлексується. І взагалі, без людини як суб'єкта та особистості об'єктів у природі чи в трансценденції поза свідомісним зусиллям (актом) не існує. Інша річ, що кожен мислитель-дослідник має всі підстави, зайнявши певну методологічну чи дисциплінарну позицію, обирати для скрупульозного мисле-рефлексивного оперування виявленими об'єктами пізнання/конструювання будь-які к а т е г о р і й н і опозиції, схеми, профілі, матриці (хоча, звісно, це він повинен вичерпно обґрунтувати на метарівні філософського методологування). До прикладу, гносеолог, охоплюючи інтелектуальним баченням вказану тріаду в цілісності, здебільшого зосереджує увагу на дихотомії перших категорій, водночас не нехтуючи і третьою (знанням), тоді як епістемолог свою розмірковувальну інтенційність центрує довкола безсуб'єктної опозиції, цікавлячись еволюцією розвитково-функціонального саморуху своєрідного – об'єктивного, раціонального – знання.

Відношення епістемології до *категорії об'єкта* багато в чому аналогічне прихованій наявності *суб'єкта-спостерігача у теорії відносності* А. Енштейна, котрий, здавалося б, абсолютно відсутній в обох її версіях (1905, 1916) та у відомій формулі: $E = m \cdot c^2$. Проте, зважаючи на фундаментальну ідею того, що немає підстав говорити про фізичний зміст швидкостей або прискорень без визначення системи відліку, у завуальованій формі, а саме у вигляді «нескінченно розширеної системи відліку» (спеціальна теорія) й особливо у «локальній системі відліку» (загальна теорія), цей спостерігач усе ж таки уприсутнений л а т е н т н о, тобто приховано, невидимо, за

фізичним горизонтом людського сприйняття.

У будь-якому разі, на наше переконання, постання постнекласичної епістемології буде продуктивним тільки за умови диференційованого й згармонізованого поєднання бінарної сукупності засадничих позиціонувань і відповідних їм методологічних настановлень гносеологічного та епістемологічного аспектів чи вимірів рефлексивного розгляду надскладних саморозвиткових об'єктів. І перший крок у цьому напрямку здійснено, що наочно підтверджує запропонована нами кубічна типологізаційна модель (*рис. 10*). Але очевидно, що піднята тут проблематика потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Отже, незважаючи на вказані переваги, запропонована Мариною Гусельцевою схема постнекласичного ідеалу раціональності (див. попередю *рис. 9*) є малоінформативною, графічно заплутаною й вельми редукованою за набором атрибутивних параметрів і за структурно-функціональною мозаїкою реального стану справ у сфері наукової постнекласики. Тому нами вперше пропонується більш деталізована *авторська модель методологічної оптики т и п і в постнекласичної раціональності*, що максимально мінімізує негативи вищезгаданої схеми й одночасно вагомо урешальнює, звісно, наскільки дозволяють сучасні знаково-графічні засоби, буттєве полотно всезростаючого постнекласичного інтелектуального дискурсу (*рис. 11*). Перш ніж охарактеризувати переваги пропонованої авторської моделі на рівні підсумкової рефлексії, значимо важливу *еволюційну закономірність* в історичному поступі ідеалів/типів наукової раціональності.

Еволюційні віхи історичного розвитку науки посутньо характеризуються кількома стрибкоподібними кардинальними *ускладненнями загальної архітекtonіки сфери раціональності*, які є можливість т и п о л о г і з у в а т и, відштовхуючись щонайменше від чотирьох критеріїв розрізнення (див. попередю *рис. 4*), а далі унаочнено – кількісно і якісно – презентувати їх у вигляді вищенаведених схем Марини Гусельцевої та пропонованих нами авторських моделей. Так, кількість атрибутивних параметрів наукової раціональності за першої концепції, себто у ситуації класичного типу, становить *два*, некласичного – *чотири*, постнекласичного – *шість*. А це означає, що має місце одноманітний приріст атрибутів – *плюс два*, тоді як за другої концепції онтологічна картина цих типів істотно ускладнюється: вона відповідно складає *вісім, десять*

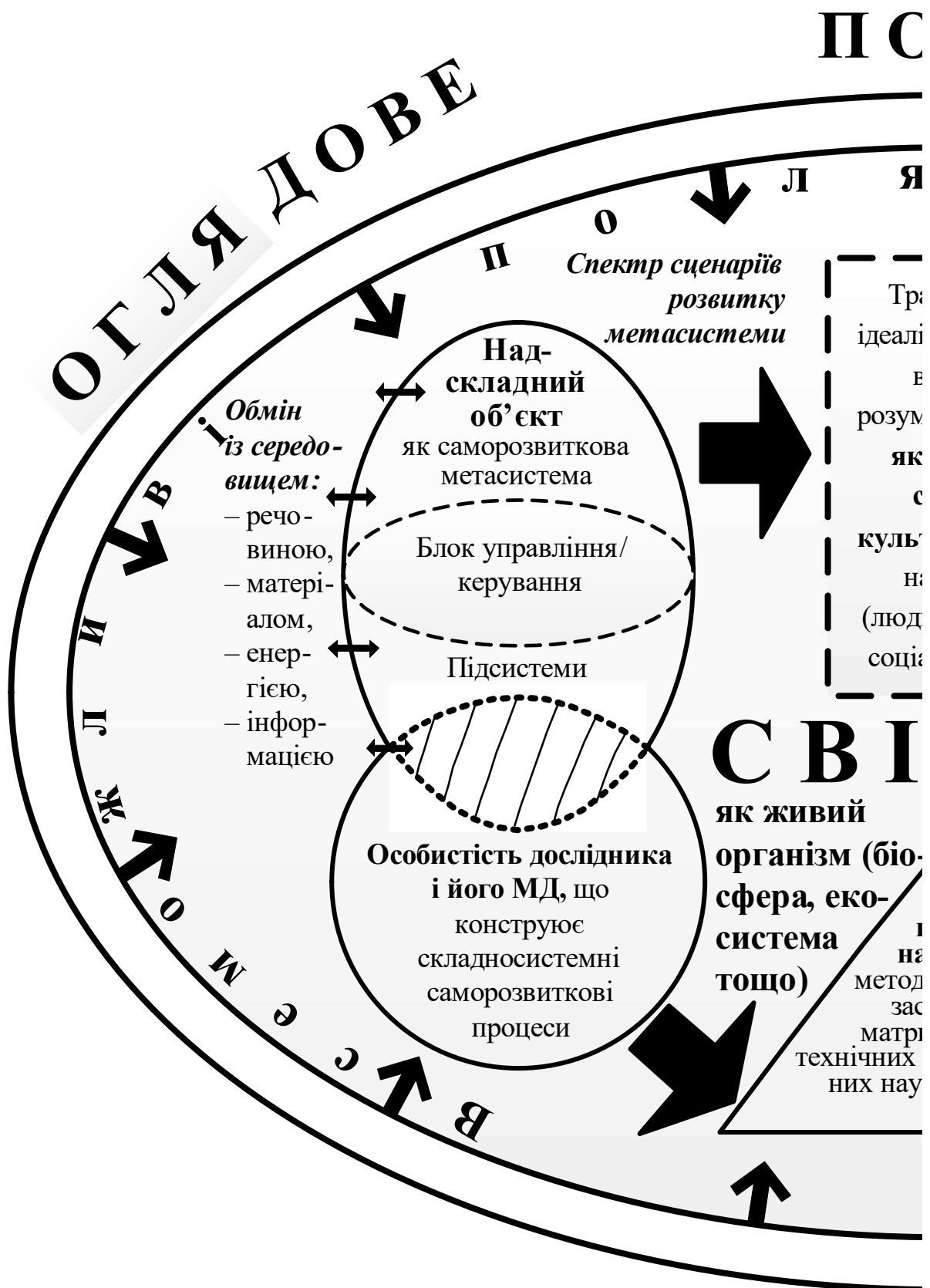

Рис. 11. Методологічна оптика постнекласичного (автор А.В. Фурман, створено)

О Л Е

РЕФЛЕКСІЇ

Я

р

е

ф

л

е

к

с

і

і

Грансформація
алів і норм науки
в напрямку
уміння пізнання
як важливого
складника
культури і ціннісно
наповненого
одиновимірного)
ціального життя

Історико-
раціональна і в
надрефлексивній кано-
нічності методологічна
реконструкція розвитку
науки, її парадигм,
дисциплінарних матриць,
методологем та
епістемологічних
організованостей

- мультидисциплінарність,
- поліпарадигмальність,
- надрефлексивність,
- триангуляції,
- мислесхеми

І Т

2. Зародження
методології
постнекласичної
науки, що інтегрує
оди, концептуальні
засоби і категорійні
гриці природничих,
іх і соціогуманітар-
аук та уможливило
діалог культур

1. Постанова постнекласичної
епістемології, яка утверджує
синтез різних знань, множин-
ність методологічного інст-
рументарію, толерантні-
сть до еkleктики, чіт-
кий дослідницький
самоконтроль

і дванадцять, тобто внутрішній приріст атрибутів залишається також *плюс два*, проте наявний різкий синхронізований зсув у сторону збільшення кількості визначальних параметрів між обома концепціями – *плюс шість* у кожному із трьох інваріантних модусів раціональності. А це вказує на те, що в нашому випадку наука як необхідний сегмент культури в осередді ідеалів/типів раціональності розвивається магістральним шляхом *безупинного примноження складності* й відтак досягнення все більш повної (рефлексивної) реалістичності того, що насправді, передусім у буттєвій мозаїці суспільного повсякдення, відбувається у цій поліінтегрованій сфері пізнавальної творчості людства.

Але, попри розбухлі метастази глобалізації і тоталітарне розпросторення інформатизації, найпримітніше те, що сьогодні ці три типи раціональності, причому в їх численних модифікаціях, функціонують одночасно, то суперечачи один одному, то не «помічаючи» опонентської присутності інших дослідницько-епістемологічних стратегій, то плюралістично реагуючи на їх відмінності та еклектичну множинність похідних знанневих позиціонувань. Із цього приводу Вячеслав Стьопін пише так: «Виникнення кожного нового типу раціональності не приводить до зникнення попередніх типів, а лише обмежує сферу їх дії. При вирішенні низки завдань неklasичний і постнеklasичний підходи можуть бути надмірними і слухно обмежитися класичними нормативами дослідження. Наукова раціональність на сучасній стадії розвитку науки є гетерогенним комплексом зі складними взаємодіями між різними історичними типами раціональності» [12, с. 9]. У цьому смисловому контексті українська дослідниця Зіновія Карпенко додає, що, «хоча ідеали, принципи і норми класичної науки з технологічним прогресом людства розвиваються, вони, тим не менш, у багатьох випадках необхідні й доцільні, проте не єдино можливі...», тому згодом «запроваджено неklasичний канон досліджень у психотерапії, що спирався на холістичне розуміння й телеологічну інтерпретацію прихованих мотивів поведінки людини», а «епоха раннього постмодерну запропонувала постнеklasичний канон оцінки ефективності психотерапії, який враховував комплексний вплив різних психотерапевтичних чинників (специфічних психотехнік та умов, особистісних рис-якостей і цінностей психотерапевта) на свідомість і поведінку клієнта...» [7, с. 99, 108].

5. Порівняльно-параметричне обґрунтування типів раціональності за віхами еволюційного ускладнення наукового знання

Подамо стисле параметричне визначення трьох змодельованих нами типів раціональності за логікою культурно-історичного *ускладнення еволюції наукового знання*:

1. Об'єкт дослідження (пізніше – мислєдіяльнісного оперування) наявний у всіх трьох ідеалах раціональності, хоча і є докорінно різним за особливостями їх системної організації, що підлягають освоєнню в лоні науково-дослідницької діяльності; так, спочатку цей об'єкт ізольований від світу як проста система, потім він є складним і перебуває у великому об'єктивному світі як саморегуляційна система й, насамкінець, він виокремлений як край надскладний, неподільно пов'язаний зі світом як цілісним живим організмом, функціонує, змінюється й утверджує свою рекурсивну здатність (тобто самодостатні дочірні підсистеми) як саморозвиткові (зокрема людиновимірні) *метасистеми*, що поєднують різні організованості та компоненти, мають блок управління/керування, характеризуються відкритістю, динамічністю, неврівноваженістю. Проте не менш важливими атрибутами, що властиві надскладним об'єктам, які конструюються і вивчаються методами, нормами і засобами постнеklasичної науки, є, з одного боку, *постійний обмін* між ними і середовищем та світом у цілому речовиною, матеріалом, енергією, інформацією, з іншого – мислєдіяльність дослідника, що не тільки проєктує і творить метасистему саморозвиткових процесів, а й входить у своїх ціннісно-особистісних визначеннях (властивостях, станах, тенденціях, рисах-екзестеціалах) до таких (людиновимірних, соціотехнічних, вітакультурних тощо) об'єктів-систем як їх необхідний складник чи елемент.

2. Суб'єкт пізнання (згодом – оперування, конструювання) за стадіями культурно-історичного розвитку науки поетапно й багатогранно розширює функціональний простір свого активного впливу на обраний об'єкт, що протистоїть йому, ідеалізується та упредметнюється, потрапляючи під силове інтелектуальне поле рефлексії. Спершу він постає у ролі *класичного дослідника*, котрий займається науковим вивченням, спостереженням, експериментуванням, аналізом простих об'єктів в іде-

ально мислимих (повно абстрагованих від реальних явищ) ситуаціях добування раціональних знань як єдино можливої істини про об'єкти цього порядку. Потім дослідник посилює власну пізнавальну суб'єктність шляхом налагодження безперервної взаємодії зі складним об'єктом пізнання як саморегульованою системою, що містить прямі і зворотні зв'язки між її управлінською ланкою і компонентами, а сама взаємодія спричинена історичним характером людського розуму як через канал нової інтерпретації ідеалів і норм наукової праці, так і через формат відрефлексування використовуваних засобів та операцій пізнавальної діяльності. У подієвому вимірі постнекласики дослідник, образно кажучи, переростає самого себе, тобто виходить за горизонти власної пізнавальної суб'єктності у психодуховні засвіти нових організованостей суб'єктивної реальності – стає особистістю та індивідуальністю із самісною мозаїкою потребо-мотиваційної, емоційно-вольової, ціннісно-сислової і спонтанно-креативної сфер. Отож за цих умов *людська вчинкова дія*, мислєдіяльність із зовнішнього фактора відносно саморозвиткової системи перетворюється на значущий соціокультурний компонент-чинник її актуальної буттєвості, що містить ціннісні маркери і методологічні оптики дослідження зі спектром можливих сценаріїв генетико-функціонального утвердження такої системи.

3. Обмін надскладної відкритої метасистеми із зовнішнім середовищем (оточенням, довкіллям, простором) *речовиною, матеріалом, енергією, інформацією*. Дана атрибутивна властивість характерна лише для об'єктів постнекласичного розумового опрацювання. Річ у тім, що за класичного ідеалу раціональності об'єкт пізнання, будучи простою системою, ізольований як від зовнішнього світу (простір і час являють собою відсторонені ідеалізації), так і від мислєдіяльності дослідника, за некласичного – це вже складна система, що входить у взаємодію із суб'єктом пізнання, будучи одним із неозорого масиву об'єктів навколишнього світу, який підлягає певному освоєнню, зважаючи на історичний характер людського розуму. Тому тільки у саморозвиткових системах формуються окремі інформаційні структури, що фіксують життєво важливі для цілісності об'єкт-системи особливості її взаємодії із безпосереднім ситуаційним контекстом свого існування, долучаючи до неї «досвід» попередніх контактувань. До таких систем, як зазначалося, відносяться біологічні

об'єкти, економічна і техніко-технологічні системи, об'єкти нанотехнологій і генетичної інженерії, соціальні організації та психокультурне довкілля.

4. Спектр можливих сценаріїв розвитку метасистеми, що виникають на етапах її фазових самоорганізаційних переходів, у точках біфуркації (роздвоєння) траєкторій подальшого розвитку, що характерно для об'єктів постнекласичної науки. Який з імовірних сценаріїв реалізується, залежить головним чином від умов її взаємодії із довкіллям. Якщо, скажімо, людина своїми мисленням і діяльністю спрямовує чи стимулює розвиток такої складної системи, то це прискорює перебіг обмінних процесів, породжує неочікувані аттрактори чи навіть багатовимірні фрактальні структури, конструктивно взаємодоповнює природне і штучне, об'єктивне і суб'єктивне, дане і створене. Важливо підкреслити, що зміна системно-функціонального ритму роботи-розвитку такої динамічної самоорганізованості відбувається здебільшого за *вчинковим принципом* у їх осередді або центральній ланці – *саморегуляції*, що охоплює чотири еволюційні етапи: а) початкову, ситуаційно зумовлену, б) усуб'єктнену, інтенційно оновлену, в) потенційно можливу за умов продовження розвиткового життєдіяння системи і г) виникнення якісно нового типу саморегулювання, зокрема й формування нових, відносно цілісних і самостійних, підсистем. Яскравими прикладами рефлексивно-вчинкового сценарування, як нещодавно доведено нами (див. [13]), є будь-яке зріле філософування, професійне методологування й особливо *метаметодологування*, котрі здійснюються над такими вкрай складними епістемними системами, як міждисциплінарні і методологічні теорії, підходи, парадигми.

5. Ідеали і норми наукового пізнання, що підлягають істотній трансформації від першого до третього типу раціональності. Зокрема, для класичної науки за основоположне прийнято методологічне настановлення здійснювати пояснення та опис виключно характеристик об'єкта, і *д е а л о м* є об'єктивне знання, механічна картина світу як цілком прийнятне парадигмальне зображення природи і суспільства. Некласична наука істотно розширює горизонти канонів і нормативів дослідницької роботи. Щонайперше вона виходить із *діяльничної природи пізнання*, утверджує ідеал вірогіднісної і цільової причинності, відмовляється від прямолінійного онтологізму і за-

кріплює розуміння відносної істинності теорії і картини світу. Постнекласично зорієнтований сьогочасний науковий дискурс ще більшою мірою перетворює ідеали і норми власної ковітальності. Насамперед пізнання починає розумітися як важливий складник культури і ціннісно наповненого – людиновимірного – соціального життя. Водночас «історичність системного комплексного об'єкта і варіабельність його поведінки припускають широке використання особливих способів опису і прогнозу його станів – визначення можливих сценаріїв розвитку системи у точках біфуркації. З ідеалом побудови теорії як аксіоматично-дедуктивної системи все більше конкурують теоретичні описи, засновані на практикуванні методу апроксимації, теоретичні схеми, що використовують комп'ютерні програми і т. ін. У природознавство починає ширше вводитися *ідеал історичної реконструкції*», що раніше застосовувався переважно в гуманітарних науках (історія, археологія, мовознавство, літературознавство тощо) [12, с. 9]. До того ж більш прискіпливим комплексним дослідженням підлягають так звані *людиновимірні об'єкти*, у які особа, група, соціум задіяні як інтегральний компонент, або як рекурсивний чинник. При їх конструюванні і вивченні пошук істини виявляється тісно пов'язаним із визначенням стратегій і можливих напрямків перетворення таких м е г а о б ' є к т і в, що актуалізує дію як загальнокультурних цінностей, так і чисто гуманітарних, морально-етичних, що обмежують вільне експериментування, некомпетентні спостереження та опитування.

6. Методологічне і методичне забезпечення мислєдїяльнїсного досягнення рїзних ідеалїв раціональності є докорінно відмінним на окремих віхових етапах розвитку науки як самобутньої сфери духовного виробництва людства. Так, для класичного етапу характерним є пошук єдино правильного методу, адже пізнання переважно зводиться до спостереження та експериментування із простими об'єктами, що розкривають таємниці своєї сутнісної буттєвості людському розуму, який дистанційований від речей, займає сторонню позицію стосовно самих цих об'єктів. Для некласичного етапу притаманний вихід на побудову *ідеальних моделей реальності*, тобто онтологічних картин світу, або предметних онтологій окремими науками, та розробка самобутніх мов раціонального описання тих складних системних об'єктів, що саморегу-

люються і самовідтворюються внаслідок взаємодії із середовищем. Методологічний арсенал засобів та інструментів постнекласичної мислєдїяльності істотно розширюється насамперед завдяки утвердженню нового типу взаємопроникнення соціальних, гуманітарних, технічних і природничих наук. Зокрема, кардинально ускладнюється методологічна оптика полідисциплінарних і парадигмальних досліджень, які відтепер комплексно поєднують фундаментальні і прикладні розробки, онтологемі і методологемі, кількісні та якісні методи, описові та інтерпретаційні способи обробки інформації. Історико-раціональна реконструкція розвитку різних упредметнених гілок науки сьогодні отримує вершинну надрефлексивну канонічність у вигляді т е х н о л о г і ї *методологічної реконструкції* всеможливих теорій, парадигм, дисциплінарних матриць та будь-яких більш-менш цілісних епістемологічних організованостей. Наочним підтвердженням цього є інтелектуальні практики групового мислєвчинення представників чинної наукової школи (див. [1; 9; 12, т. 4]), у часопросторі якої формується і набуває вагомості *рефлексивно-вчинковий ідеал/сценарій* методологічної реконструкції загальних і предметних теорій, філософських і наукових підходів, що наявні в історії розумових досягнень людства (див., до прикладу [13; 18]).

7. Принципи та підходи у здійсненні пізнавальної творчості. Еволюційний сценарій розвитку наукової раціональності фіксує епохальні зміни у її ідеалах й, відповідно, у типах, що знаходить первинне рефлексивне відображення у методологічних принципах і підходах як логічно обґрунтованої сукупності принципів. Оскільки в класичному варіанті розсудливості простий об'єкт ізольований від середовища і від дослідника, то цілком достатньо віднайти єдино правильний метод та дотримуватися чітких нормативів розумової роботи, щоб пізнати його. Інша ситуація виникає за некласичного способу розмірковування: зважаючи на те, що дослідник відтепер оперує із холістично складними об'єкт-системами, що долучені до світу як до великої системи, йому, для того щоб достеменно пізнати їх, потрібно витлумачувати саме як системи саморегульовані та здійснювати над ними окрему діяльність – пізнавально-пошукову, науково-дослідницьку. Тому тут атрибутивної вагомості набувають *категорії системи і діяльності*, котрі згодом трансформуються у п р и н ц и п и (системності, єдності свідомості

і діяльності та ін.), далі у системний та діяльнісний підходи й насамкінець, – у системодіяльнісний підхід і навіть у *системодіяльнісну методологію* (див. детально наукові праці А.В. Фурмана і Г.П. Щедровицького). Новітній етап постання постнекласичної науки знаменує утвердження *низки принципів*, що дають змогу працювати із найскладнішими саморозвитковими об'єктами, які функціонують в умовах проблематичних, динамічних, часто нелінійних і чітко невизначених, взаємодій зі світом і з самим дослідником, а також обстоює ідеї методологічного лібералізму і плюралізму, ціннісні настановлення на інтеграцію, змішування і навіть еkleктику вседоступних дослідницьких стратегій, методів, засобів і стилів роботи. Мовиться передовсім про мінімум шість канонічно значущих принципів: *мультидисциплінарності, поліпарадигмальності, надрефлексивності, синтетичності* (поєднувальних тріангуляцій), *кватерності і квінтетності*, що отримують графічно-символічне оформлення у вигляді одинарних, подвійних, четвірних і багатовимірних мислєсхем. Водночас, на наше переконання, найактуальнішими і найевристичнішими в наступні десятиліття будуть метатеоретичні і метаметодологічні дослідження.

8. Різні епістемологічні організованості та системно і якісно неоднорідні знання як продукти наукового пізнання добуваються у ситуаціях утвердження докорінно відмінних методологічних оптик трьох зазначених типів раціональності. Так, основним продуктом *класичної науки* є теорія як монолісність рафінованого раціонального знання, що вибудовується на фактологічному (емпіричному і суто експериментальному) підґрунті завдяки застосуванню правильного методу, тоді як досягнення достовірності, об'єктивності, валідності самого теоретичного дослідження вимагає повного усунення (елімінації) під час його проведення випадкових перешкод, суб'єктивних чинників, історичного спричинення розумової діяльності людини. В обґрунтуванні теорії тут головним є дотримання вимог двох принципів: її підтвердження досвідом, емпірикою та очевидністю (своєрідні наочність чи явність) її фундаментальних постулатів. Приміром, за еталон на етапі світоглядного владарювання класики було прийнято ті фізичні теорії, які точно й однозначно відповідали об'єкту пізнання, формували механічну картину світу як першу наукову онтологію фізики. Із двох альтернативних теоретичних описів однієї і тієї

ж сфери досвіду істинним вважався тільки один. Продуктивність *некласичної науки* істотно розширює спектр епістемологічних джерел, форм, зорганізованостей. Зокрема, крім численних предметних теорій, що уможливили створення множинних наукових і дисциплінарних онтологій, у фарватері *епістемологічного повороту* на рубежі ХІХ-ХХ століть була теоретична (передусім квантово-релятивістська) фізика і структуралізм у соціогуманітарних науках. Найпримітнішою у цей історичний час була тенденція відмови від прямолінійного онтологізму та розуміння відносної істинності наявних теорій і загальної картини світу. Ідеал єдиної істинної теорії, що калькує досліджувані об'єкти, замінюється нормою, яка дозволяє альтернативні і теоретичні описи однієї і тієї ж реальності, в кожній з яких може міститися аспект об'єктивного, хоча й відкритого та відносного, знання. Некласична культура раціонального мислення, тяжіючи до позитивізму, все ж визнає історичний характер людського розуму, вдається до прискіпливого аналізу засобів та операцій пізнавальної і практичної діяльності, схарактеризовуючи методи пізнання складних саморегульованих систем і способи постановки дослідницьких завдань у співвіднесенні з онтологічними постулатами науки. *Постнекласична наука* посутньо розширює епістемологічну палітру продуктивних оприявнень цього новітнього й поки що вершинного типу раціональності. Мовиться не просто про теоретичні і методологічні моделі, концепції, теорії, парадигми, науково-дослідницькі програми, а про постання окремої – еволюційної, інтегральної, самобутньої – дисциплінарної гілки сучасного філософсько-наукового дискурсу – *постнекласичної епістемології*, яка обґрунтовує і розвиває синтез різних знань, множинність використовуваного методологічного і методичного інструментарію, принципи толерантності до еkleктики, гнучкість у застосуванні різних дослідницьких технік, процедур, прийомів, евристичне функційно-рольове поле дослідницького самоконтролю і критичного мислення професійних науковців, їх відвертість, комунікативність, саморефлексивність, сумлінність, компетентність, відповідальність (див. *попереду*).

9. Зародження методології постнекласичної науки, що більш-менш відрефлексовано відбувається на рубежі ХХ-ХХІ століть. Якщо класична методологема центрується докола емпіричного (через спостереження та експери-

ментування) вивчення, пояснення та опису властивостей і характеристик ідеалізованих чи вичерпно ідеальних об'єктів як простих систем, то неklasична, крім того, що переходить до вивчення складних об'єктів як саморегульованих (структурно-функціональних) систем, орієнтується на діяльнiсну природу процесу пізнання, осмислюючи засоби та операції, поняття і методи ефективної мислєдіяльності. Зовсім іншого ступеня складності та досконалості досягає методологічна оптика постнеklasичної раціональності, де одним із важливих культурно значущих продуктів розиткового опрацювання якої є початок еволюції окремішнього дисциплінарного відгалуження у сфері філософування – сьогочасної *філософської методології*. Інноваційність цього відгалуження характеризують такі засадничі м о м е н т и – с в і д ч е н н я *рефлексивного методологування*: а) виникає новий тип взаємодії природничих, технічних, соціальних і гуманітарних наук, «наук про природу і наук про дух» (В. Дільтей), що налагоджує обмін у їх царині методами, концептуальними засобами, категорійними матрицями, підходами і парадигмами; б) налагоджує *діалог культур*, зокрема західного (новоєвропейського) і східного (старокитайського) світосприйняття і мислєдіяння, виходячи зі стратегій ненасильства і добровільності та викликаючи до життя особливі (синергійні, фрактальні, саморекурсивні тощо) технології чи циклоритми спільної мислєкомунікації, оргдіяльнісні моделі і сценарії кооперації та координації творчої співпраці між представниками різних філософських і наукових шкіл; в) уможливує в перспективі утвердження нового типу інтеграційної єдності істини і моральності, а відтак істинного знання та етичної поведінки в інтелектуальній і практичній роботі з людиновимірними метасистемами, що вимагає також від дослідника постійного ситуаційно-рефлексивного узгодження цілєраціональних дій і ціннісно-сміслового вчинення. Крім того, нині все більшої значущості набувають міжнаукові і мультидисциплінарні дослідження, об'єктно-предметний формат яких охоплює складні природні, технічні та соціальні комплекси, людиновимірні, ковітальні і психокультурні сфери та організації людського глобалізованого повсякдення. А це вимагає дієвого поєднання внутрішньо-наукових цінностей (пошук істини, продукування раціонального знання) із загально-людськими вартостями, потребує проведення соціальної і суто етичної експертизи пропоно-

ваних професіоналами дослідницьких програм і проєктів, які б унеможливлювали катастрофічні наслідки для людини наукових відкриттів.

10. Світ (зокрема простір і час) *гносеологічно, екзистенційно і діяльнiсно по-різному задіяний в історично змінних онтологічних картинах взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання*, що створюються в неоднакових типологічних рамках раціональності. За класичного типу с в і т перебуває за межами зазначеної взаємодії, де *простір і час* існують за порогом системної організації простих об'єктів, тобто як щось зовнішнє відносно них, а тому абсолютизуються і використовуються як теоретичні ідеалізації, що наділені онтологічним статусом. За неklasичного типу раціональності місце світу в загальній мозаїці реального здійснення наукового пізнання кардинально змінюється: відтепер взаємодія гносеологічного суб'єкта та об'єкта вивчення переноситься і відбувається у *єдиному світі* як великій системі, що пізнається розумовими ресурсами інтелектуалів і достойниками людства. При цьому своєрідною логіко-змістовою зв'язуючою ланкою у тріаді «суб'єкт – об'єкт – світ» є *категорія діяльності*, багатоваріантне оперування якою й утверджує *ідею відносності* (досвіду, методу, знання, теорій, картини світу), тому в підсумку тут створюються вже не абсолютний універсум, а ідеальні моделі реальності. Отож засадничі ідеали і норми, обстоюючи діяльнiсну сутність пізнання, дають змогу розглядати пізнавальний розум не як дистанційований від досліджуваного світу, а як такий, що знаходиться всередині нього, спричинений ним. У ситуації компетентної постнеklasичної розсудливості в пізнанні та конструюванні дійсності *світ постає в докорінно іншій іпостасі – у ролі живого організму*, з яким не можна бездумно чи аморально експериментувати, маніпулятивно змінювати, безупинно експлуатувати, адже це не знеособлене неорганічне поле чи завмерлий на нічний відпочинок технопарк. *Біосфера* Землі, як відомо, – це *глобальна екосистема*, у якій безпосереднє докiлля людського буття є вселенськи доконче цілісним (передусім співіснування флори і фауни) організмом, у який задіяна людина як ковітальна, високорозвинена, свідома істота. Істинне пояснення та опис нововиявлених людиновимірних об'єктних метасистем формує *ідеал ціннісно узалеженого дослідження*, практикування, конструювання, рефлексування. Вони вимагають дотримання життє- і здоров'язбері-

гаючих принципів, норм, методів і технологій, відстеження динамічних змін синергій та мультимодальних характеристик, врахування несилових форм і контекстних передумов взаємодії, що засновані на кооперативних й обопільно рекурсивних афектах. Все це одночасно розширює смисловий горизонт евристичного використання *категорій простору і часу*: названі метасистеми нарощують нові рівні власної організації, що супроводжуються зміною перебігу їх внутрішнього часопростору.

11. Поле рефлексії як важливий параметр науково-дослідницької діяльності вченого сутнісно присутнє в методологічній оптиці всіх типів раціональності, хоча й у різному цілефункційному навантаженні. Так, за *класичного типу* в його формат потрапляє виключно ізольований об'єкт дослідження як проста (здебільшого механічна або природна) система, за *некласичного* у це поле інтенційованого усвідомлення втрапляють усі складові параметричної мозаїки цілісної картини наукового пізнання – базова тріада «об'єкт – об'єкт – світ», основне і похідні методологічні настановлення, процедурні та епістемні організованості пізнавальної діяльності. Стосовно методологічної оптики *постнекласичної раціональності* важливо підкреслити головне: тут виникає й реалізується багатоманіття всеможливих полів рефлексії, у рамках яких здійснюється довільне конструювання надскладних саморозвиткових процесів, ситуацій, подій на засадах оперування різними дослідницькими стратегіями і ракурсами, різними методами, підходами, теоріями, парадигмами. При цьому інтегральними утвореннями пошукового мислення є або так звані змішані методи (зміна дослідницької оптики шляхом ковзання уявним поглядом від одного пізнавального ракурсу до іншого), або тріангуляції (почергова зміна методологічних оптик чи інструментальних наборів кількісних і якісних методів), або кватерні чи квінтетні мислесхеми (інноваційний інструмент методологічного мислення різного ступеня понятійно-категорійної складності – удвоєного, утроєного, четвірного чи енного порядку).

12. Оглядове поле рефлексії – найпроблемніша й одночасно найбільш креативна та евристична *сфера надрефлексивності*, утвердження миследіяльнісного і мислевчинкового конструктиву *методологічної рефлексії*, що виникають й набувають інтелектуального

употужнення тільки за постнекласичного ідеалу/типу раціональності. Тут дослідник, домагаючись пізнавальними ресурсами і силою духу замикання власної свідомісної здатності на найскладніших воб'єктивуваннях і на процесному перебігу своєї розумової діяльності, прагне обійняти внутрішнім мисленнєвим поглядом неосяжне, незвідане, утаємничене, задіюючи у цей самісний полірефлексивний потік доступні йому теорії, методи, підходи, парадигми, котрі вірні, як виявляється, лише в контексті конкретних дослідницьких цілей і локально вирішуваних ситуативних пошукових і творчих завдань, розкривають й оприявнюють різні аспекти реальності, змінюються разом із ковітальними обставинами повсякдення, працюють на випередження і культуротворення. Власне продуктивним підсумком усього цього і стає зусилля, а згодом учинкова дія і сформована навичка надрефлексивності, інтелектуальної гри антиноміями, мислесхемами, методологемами, практика зміни рефлексивно-вчинкових сценаріїв та оптик.

Отже, розгорнуте схарактеризування усіх дванадцяти засадничих лінз-параметрів методологічної оптики постнекласичного типу раціональності в рефлексивно-аналітичному порівнянні з оптиками класичної і некласичної науки у п е р ш е не тільки концептуально упанорамнює постання у взаємодоповненні трьох культурно значущих *миследіяльнісних рівнів розиткового функціонування методології сучасного інтелектуального дискурсу*, а й надає категорійному поняттю «методологічна оптика» повноцінності філософсько-наукового т е р м і н а, перетворює його на незамінний і винятково ефективний і н с т р у м е н т професійного методологування. Окремо підкреслимо ще й той позитивний момент, що евристичність його настільки потужна, що, як кілька років тому доведено нами (див. [1, с. 827-838; 17]), цілком слушно розглядати і конструювати *методологічну оптику циклічно-вчинкової організації теорії* як найдосконалішої форми буттєвості складно-системного знання, що за постнекласичної типологізаційної мозаїки кардинально розширює горизонти власного розиткового функціонування, охоплюючи чотири модуси або виміри (ситуаційний, мотиваційний, учинково-діяльний, післядіяльний) у їх синтетично-синергійній цілісності як довершено епістемологічне згармонування різнокомпонентних раціональних знань.

6. Методологічна оптика мультидисциплінарного дослідження модульно-розвивальної взаємодії

Все вищевикладене нещодавно також уможливило рефлексивне обґрунтування методологічної оптики *мультидисциплінарного дослідження модульно-розвивальної взаємодії*, що метасистемно взаємодоповнює новітні інтелектуальні напрацювання у царинах філософської методології, авторськи зініційованої та узасадненої освітології та психології як соціально-поведінкової науки і як самобутньої уселенської сфери мислєдїяльності (мовиться про монографію «Теорія модульно-розвивальної взаємодії», що готується до друку А.В. Фурманом, О.Є. Фурман та А.Н. Гірняком під завершення 2022 року). Крім того, у рамках кожної з названих галузей знання висвітлення піднятої проблематики охоплює теоретичні і прикладні здобутки у сферних відгалуженнях *методології* (наукового пізнання, парадигмальних досліджень, науково-дослідницьких програм, соціогуманітарних

наук, організаційно-діяльнісних ігор, мислєвчинкових технологій методологування), *освітології* (філософська, загальна, теоретична, традиційна, інноваційна, прикладна, практико зорієнтована), *психології* (загальна, теоретична, соціальна, педагогічна та вікова, управлінської діяльності, прикладна, експериментальна). Врешті-решт ця надскладна оптика інтегрує у цілісний рефлексивно-вчинковий механізм *п'ять порівнево організованих методологічних модулів* діалектичного поєднання довершених кватерних наборів збірних інструментів методологування, а саме у кожному випадку трьох підходів і четвертого – об'єднувального факторного комплексу – різнотипних (за складністю об'єктів пізнання/конструювання і повнотою задіяння особистості дослідника у процес наукової творчості, ідеалами і нормами, методами і підходами, логіко-змістовим наповненням суб'єкт-об'єктної взаємодії і мислєдіяльнісним потенціалом, продуктивністю та ефективністю форм і способів практикування тощо) методологій. Так, *перший* рівень у нашому досвіді рефлексивного методологування узасаднює філософська категорія

універсальне:

системний підхід	• діяльнісний підхід	• системодіяльнісний підхід	= системомислєдіяльнісна методологія,
------------------	----------------------	-----------------------------	---------------------------------------

другий – загальне:

вчинковий підхід	• циклічний підхід	• циклічно-вчинковий підхід	= вітакультурна методологія,
------------------	--------------------	-----------------------------	------------------------------

третій – особливе:

раціональний підхід	• гуманістичний підхід	• раціогуманістичний підхід	= методології класичної, некласичної і постнекласичної науки,
---------------------	------------------------	-----------------------------	---

четвертий – одиначне:

діалогічний і герменевтичний підходи	• інтегративно-особистісний підхід	• мислєкомунікаційний підхід	= методологія соціогуманітарних наук,
--------------------------------------	------------------------------------	------------------------------	---------------------------------------

п'ятий – конкретне:

методологічна робота	• методологічне мислення	• методологічна діяльність	= сфера професійного методологування.
----------------------	--------------------------	----------------------------	---------------------------------------

На ділі всі пропоновані в останнє двадцятиліття нами і представниками чинної наукової школи міжнаукові і мультидисциплінарні дослідження є більшою чи меншою мірою підтвердженням впровадження у вітчизняний інтелектуальний дискурс ідеалів, принципів, підходів, норм, методів і засобів *методологічної оптики постнекласичної науки* із її багатоваріантним уможливленням аргументованого вибору завжди модульно організованих і розвитково налаштованих, хоча й відмінних за складністю і функціональним поєднанням, лінз-інструментів рефлексивних мислєдіяльності, мислєвчинення, або практики компетентного методологування. Для того щоб переконатися в цьому колегам та опонентам варто звернутися бодай до одного із чотирьох джерел: або до численних номерів журналу «Психологія і суспільство», або до основоположних наукових праць «Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології» (2013 [19]), «Ідея і зміст професійного методологування» (2008, 2016 [16]), або до об'ємних колективних монографій «Вітакультурна методологія» (2019 [1]) і «Методологія і психологія гуманітарного пізнання» (2019 [9]), або до чотиритомної хрестоматії «Система сучасних методологій» (2015, 2021 [12]).

ВИСНОВКИ

1. У сьогочасному процесі все більшого узагальнення і розширення горизонтів *постнекласичного дискурсу у сфері науки* своєрідними евристичними зонами-тенденціями мислєдіяльнєсного практикування є змішані дослідницькє стратегії конструювання і пізнання соціальної, природної і чисто технічної дійсностей, еклєктичне поєднання різних підходів і засобів осягнення, інтерпретації та опису складних саморозвиткових систем, випробування всеможливих способів інтегрування методів, парадигм, методологій із позицій надрефлексивності чи метаметодологування у ході відновлення, проєктування і подальшого спрямованого творення вітакультурної реальності людського існування. При цьому запит на утвердження *постнекласичного ідеалу* раціональності стимулює вчених, наукові школи та організації до активного використання у їх повсякденній пошуково-пізнавальній діяльності *метафоричних конструктів*, які дають змогу пояснити те, що неспроможні зробити наукові поняття, а саме відійти від строгої раціональності, оживити суб'єктивність отри-

мувану онтологічну картину певного об'єкта оперування, соціосистеми чи психодуховної субстанції. Проте задіяння *мєтєфєр* у науковій справі приводить до ситуації, коли вони не тільки відіграють роль своєрідних *посередників* між науковцем і воб'єктивованою ним реальністю, а й за умов належного відрефлексування і раціоналізації стають *важливим інструментом* розуміння, мислення, діяльності, рефлексії, тобто самобутнім розмірковувальним *знєрєдєм* циклічно завершеного *мислєвчинення*. Одним із найбільш продуктивних свідомісних конструктів сфери філософського методологування, як нещодавно з'ясувалося, є метафоричне й одночасно категорійне поняття **«методологічна оптика»**.

2. *Методологічна оптика* в авторському витлумаченні становить окремий дослідницький ритм або внутрішнє налаштування життєпотокє свідомості мислителя, що характеризується саморефлексивним розвитковим функціонуванням модульного набору лінз-засобів конструювання, пізнання і перетворення об'єктивної реальності і суб'єктивної дійсності за конкретно-ситуаційних умов, завдань, ресурсів, можливостей. Цей *модульний комплекс* організується у єдину надскладну *квєтєрн* у конструкцію, кожен функційний блок якої містить чотири складники чи компоненти, а саме він:

1) *мє* є такі сутнісні аспекти поняттєвого узмістовлення: ситуаційна зосередженість свідомості науковця на виявлених ідеалізованих чи ідеальних об'єктах оперування, її вмотивована інтенційність на проблемних ділянках всеможливих ідеальних воб'єктивувань та упредметнєнь, вибір методологічно певного реєстру оптимального мислєудіяльнення під час вивчення сконструйованої об'єктно-предметної реальності, рефлексія продуктивності, результатів і наслідків її дослідницького чи суто методологічного переображення;

2) *спрїчїнєнїй* низкою чинників: цілями і завданнями конкретного дослідження у рамках окремого наукового проєкту чи міждисциплінарної програми, термінологічним апаратом та авторськєю концептуальною мовою, сконструйованою теоретичною схемою пізнання-творення об'єктивної реальності чи ідеально осягненої дійсності, перспективним мисленнєвим конструюванням відеальненого (бажаного, омріяного) фрагмєта свїту;

3) *пєстє* у чотирьох іпєстєях або модусах: а) багатозначного інтелігібельного

посередника (через апріорні форми свідомості, культурні знаки-знаряддя, типи раціональності, діалогічні інваріанти, особливості інтерпретації тощо) між дослідником і пізнаваною ним реальністю; б) окремого *функціоналу* високоінтенційної налаштованості дослідницької свідомості на пізнання, мисленнєве конструювання, розумове опрацювання і підсумкове рефлексування надскладного багатопредметного об'єкта-системи; в) *пізнавального засобу* раціонального осягнення та пояснення раніше невідомого, що не може бути семантично оприявлене шляхом теоретизування, здійснюваного з допомогою понять і категорій; г) важливого дослідницького інструменту мислєдіяльнісного оперування та інтерпретації ноуменально вкорінених феноменів людської буттєвості, котрі вирізняються винятковою екзистенційною складністю і суб'єктивністю (свідомість, свобода, мислення, душевність, істина, справедливість, віра, краса та ін.);

4) м і с т и т ь категорійні зорганізованості як інструментальні модулі реального уможливлення вказаної оптики у форматі здійснення повноцінного *вчинку методологування* із його ситуацією («сприймання – розуміння – дослідження – пізнання»), мотивацією («спонукання – бажання – інтенціювання – мислення»), дією («активність – дія – діяння – вчинення»), післядією («самооцінювання – самозвітування – рефлексія – саморефлексія»).

3. В даному методологічному дослідженні, відштовхуючись від принципів і закономірностей авторського циклічно-вчинкового підходу, визначено головні к р и т е р і ї розрізнення типів наукової раціональності, що організовані за кватерною мислєсхемою і дають змогу чітко обґрунтувати історично мінливі епохи в розвитку науки від другої половини XVII і до початку XXI ст. Зокрема, аргументоване відокремлення класичної, не-класичної і постнекласичної епох забезпечили на рівнях: с и т у а ц і ї – інваріантні особливості системного зростання складності об'єктів розумового опрацювання від одного ідеалу раціональності до наступних (прості, складні саморегульовальні, надскладні саморозвиткові), що спричиняє нарощування науковою думкою свого потенціалу і вдосконалення культури мислення; м о т и в а ц і ї – системно організована трансформація відносно самобутніх ідеалів і норм наукового дослідження із тенденцією до розширення їх номенклатури, можливостей пояснення, описання,

обґрунтування, проектування тощо і більшої дієвості новітніх взірців, принципів, правил; учинкової д і ї – різна задіяність світу (зокрема простору і часу) в історично змінній онтологічній картині взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання/конструювання: спочатку світ перебуває за рамками зазначеної взаємодії, потім він долучений до неї опосередковано (через мову, діяльність, переживання дослідника та ін.) як третій важливий складник, нарешті він є саморозвитковим живильним тлом або контекстом аналізованої пізнавальної взаємодії; п і с л я д і ї – ґрунтовність і специфічність якісно відмінного здійснення у процесно-результативному плані *методологічної рефлексії* над груповою чи індивідуальною науково-дослідною діяльністю, котра домагається різноагатного залучення раціональних знань у культуру і соціум відповідної історичної епохи.

4. Методологічна оптика **класичного типу раціональності** рефлексивно зосереджена на дослідженні системно простих, ізольованих та емпірично унааявлених, о б' є к т і в, де простору і часу відводиться роль чогось зовнішньо нейтрального, теоретично відеального, проте наділеного онтологічним статусом в обстоюваній механічній картині світу. *Культура мислення*, що формується тут, будучи зорієнтована на позаісторичний характер людського розуму, всіляко намагається уникнути мінливості і варіативності отриманого наукового знання та досягнути заповітного *надзавдання* – створити істинне, об'єктивне зображення досліджуваної реальності й відтак домогтися достеменного опису речей і явищ. Світоглядно панує в з і р е ц ь фокусування дослідницької уваги винятково на ознаках і характеристиках об'єкта пізнання, тоді як усі інші (ціннісно-цільові, засобово-процедурні тощо) зорієнтування вважаються відмовою від і д е а л у об'єктивного знання. Воднораз перевага надається експериментальному і суто досвідному знанню, яке організується у т е о р і ї, базовані на розлогодному фактологічному матеріалі, досвідно підтверджені (верифіковані) та емпірично очевидні у своїх концептуальних засновках. За к а н о н приймається твердження, що до істинної об'єктивної теорії приводить застосування *єдино можливого правильного методу*, який ґрунтується на спостереженні та експерименті. Доводиться, що класична методологія позитивізму становить одну із впливових дослідницьких стратегій добування раціонального знання, яка й донині

продовжує служити ідеалу достовірності пізнання, доказовості науки, хоча й у локальній окремішності обмеженого кола пошукових завдань і консервативних настановлень свідомості багатьох учених.

5. Методологічна оптика неklasичного типу раціональності, виникаючи на рубежі XIX-XX століть, уможлиблює ефективну дослідницьку роботу зі складними об'єктами як саморегульованими системами, котрим в л а с т и в і: розмаїта структурно-функціональна побудова (взаємодія підсистем та елементів), збереження ними власної цілісності (блок управління), наявність програми розвиткового функціонування за різних режимів поведінки, інтегральна якість єдиного складносистемного модуля чи організму, самовідтворення у динамічній взаємодії із середовищем, переважання вірогіднісної і цільової причинності у перебігу процесу саморегулювання, долучення розуму до цільного пізнавального світу, відносність досвіду, методу, теорій, отриманої наукової картини у межах окремих предметних онтологій, тяжіння до позитивізму та опертя на історичний характер здатності людей логічно мислити, у психології – вихід за дослідницькі кордони сфери свідомості у царині пізнання відкритих психодинамічних систем. Аргументовано, що найпоширенішою м е т о д о л о г і є ю неklasичного еталону пізнання є **системний підхід** з ідеєю холізму та у єдності із принципами, категоріями і засобами *діяльнісного підходу*, який вимагає енергійного втручання дослідника в реальність, її соціального конструювання та активного перетворення. Звідси закономірно, що логічна неklasика знаходить вершинне, себто канонічне, утвердження у **системодіяльнісному підході**, найпримітнішим атрибутом якого є розширене поле, або максимально збільшений фокус, р е ф л е к с і ї, куди відтепер потрапляють три системні параметри: об'єкт дослідження, сам суб'єкт пошукового мислєдїяння і пізнавальний світ у їх численних взаємоспричиненнях й обопільних – прямих та опосередкованих – впливах.

6. Методологічна оптика постнеklasичного типу раціональності рефлексивно оформилася на рубежі XX-XXI століть, коли інтенсивно почали вивчатися надскладні, часто глобальні і завжди неврівноважені, синергійні, рекурсивні, відкриті м е т а с и с т е м и (до прикладу, екосистема Землі, сучасна глобальна економіка, всесвітня мережа Інтернет, соцієтальна психіка окремих народів і рас,

військово-політичні конфлікти (війни) між державами, всеможливі «людиновимірні» чи антропологічні системи із численними ступенями свободи – національна ментальність, суспільна свідомість, психокультура етносу, духовна аура соціуму та ін.). У цій поліпроблемній планетній ситуації виживання і цивілізаційного поступу людства постає *постнеklasична культура мислення*, яка:

а) центрується на оновленому й більш прониклому р о з у м і н н і складності, причинності, часопросторовості, розвитковості, саморегуляційності, дисипативності, мислєдїяльності, надрефлексивності, полісистемності;

б) діалектично поєднує системотвірні штучність і природність, ноуменальність і феноменальність, свідомісну ідеальність і матеріальну воб'єктивованість у спектрі можливих й одинично уреальнених с ц е н а р і ї в розвитку таких неозоро складних метасистем;

в) безпосередньо пов'язана із проведенням *мультидисциплінарних і міжнаукових досліджень*, котрі, головню завдяки складній методологічній оптиці, поєднують у цілісний програмово-проективний к о м п л е к с фундаментальні і прикладні розробки, онтологєми і методологєми, кількісні та якісні методи, описові та інтерпретаційні способи опрацювання інформації, системний і діяльнісний підходи, природовідповідні і соціозберігаючі дослідницькі стратегії, у які задїяна сама людина як дослідник і як особистість;

г) нормативно базується на історичності комплексного чи суто людиновимірного о б'є к т а та варіабельності його поведінки за різних обставин (у точках бїфуркації, невизначеності, катастрофічності тощо), а також опису і прогнозу його змінних станів та *їмовірних сценаріїв розвитку*;

д) обстоє ц і н н о с т і поліпарадигмальності, новаційної еkleктичності, раціогуманістичності, саморефлексивності, метаметодологування, рефлексивного сценарування, що дають змогу досліднику розумово працювати на *метарівні* власного рефлексивно-вчинкового самозреалїзування, конструюючи самобутній інтегральний механїзм метаметодологічної оптики;

е) запроваджує ідеали/еталони та процедури *їсторико-раціональної реконструкції* еволюції науки, її напрямів, знаннєвих галузей та інституційних організованостей, а в канонїчній досконалої уможлиблює *методологічну* й навіть *метаметодологічну реконструкцію* класичних і неklasичних (предметних)

теорій, міждисциплінарних і філософських теоретичних систем, наукових принципів, підходів, парадигм;

є) задіює як різні *моделі синтезу та інтеграції* раціонального знання (триангуляції, взірці-конфігуратори, кватерні і квінтетні мислешхеми, методологічні плани-карти, категорійні матриці), так і *множинні поля рефлексії*, у яких здійснюється довільне конструювання багатопредметної й зосередженої на саморозвитковому об'єкті картини світу на засадах поєднання різних позицій, фокусів, ракурсів розгляду-уявлювання;

ж) наполягає на дотриманні принципів толерантності, солідарності, паритетності, особистої підтримки і персональної відповідальності кожного науковця за істинність, достеменність і правдивість як змісту, форм, методів і засобів власної дослідницької праці, так і її результатів – продуктів пізнавальної творчості;

з) дає змогу в реалізації обраного *рефлексивно-вчинкового сценарію* конкретного дослідження взаємодоповнювати позитивістські настановлення та інтерпретаційні домагання, розумове пізнання і спонтанне творення, довільне теоретизування і чітко унормоване експериментування, кількісні викладки-презентації і якісний системний аналіз, причому все це дозволяє імплемувати у широкий психосоціальний контекст національної і загальнолюдської культури;

к) створює як власну буттеву квінтесенцію *оглядове або підсумкове поле рефлексії*, котре через самоусвідомлювальний формат актуалізованого життєпотуку свідомості дослідника згармонує пошукові стратегії і методологеми мислевчинення, підходи і способи вирішення наукових завдань чи проблем, досягаючи канонічної вершинності у своєму розвитковому існуванні – *методологічного мислення*.

7. Наявні на сьогодні тенденції, тренди, трансформації та атрибутивні ознаки подальшої культурно-історичної еволюції наукового пізнання стимулюють розробку окремої філософсько-методологічної дисципліни – **постнекласичної епістемології**. У пропонованій роботі, спираючись на вимоги подвійно зорганізованого *принципу кватерності*, побудована просторова модель основних аргументів невідворотного постання вказаної інноваційної гілки епістемології у двох взаємозалежних, проте сутнісно відмінних, аспектах рефлексивного методологування – *гносеологічному і власне епістемологічному*. Інтегральним

критерієм розрізнення цих двох філософських дисциплін є неоднаковість у їх методологічному підґрунті – у *різних категорійних опозиціях (дихотоміях)*, з якими вони рефлексивно практикують у дійсності чистого мислення. Так, гносеологія, створюючи теорію пізнання, розгортає свої уявлення у форматі опозиції «суб'єкт – об'єкт», тоді як епістемологія, плекаючи теорію знання, – «об'єкт – знання». І хоч новітня епістемологія й виносить за межі свого мислерефлексування суб'єкта пізнання, все ж вона має на увазі, що він існує «за кадром», тобто присутній латентно, не проявлено, емпірично неявно. Тим паче, що без людини об'єктів у природі чи в трансценденції поза її свідомим зусиллям-актом не існує. Саме це фундаментальне розрізнення дало змогу вперше запропонувати оригінальну типологізаційну модель.

8. У чинному дослідженні аргументовано розведені *схеми ідеалів* класичної, некласичної і постнекласичної раціональності, запропоновані М.С. Гусельцевою, що фіксують відповідно наявність двох, чотирьох і шести параметрів, й уперше створені нами *моделі* цих самих трьох *типів розсудливості*, що охоплюють аналогічно вісім, десять і дванадцять обов'язкових параметрів. Отож у нашому випадку отримана більш правдива – деталізована й уконкретнена – *онтологічна картина всезростаючого ускладнення загальної архітекτονіки сфери раціональності* за еволюційними віхами розвитку науки. Водночас найпримітніше те, що в сучасному глобалізованому світі ці три еталонні типи людської розсудливості функціонують одночасно, причому як у різних складних відношеннях і стилях взаємодії, так і у власних численних модифікаціях. Вочевидь виникнення в історичній розгортці людства кожного нового типу не приводить до зникнення попередніх, а лише обмежує сферу їх розумного застосування. До того ж часто для вирішення відносно простих чи необтяжливих дослідницьких завдань достатньо обмежитися класичними нормативами пошукування, тоді як нагальні техногенні, екологічні, економічні чи будь-які комплексні суспільні проблеми потребують або некласичного раціонального підходу-осмислення, або й постнекласичного логіко-змістового опрацювання.

9. У пропонованій науковій праці здійснено багатопараметричний порівняльний аналіз та епістемологічне відрефлексування еволюції відпочаткових і виникнення нових *атрибутивних характеристик* (параметрів)

від класичного (вісім одиниць) до некласичного (десять) і врешті-решт до постнекласичного (дванадцять) типів наукової раціональності, а саме:

- об'єкта дослідження/конструювання, суб'єкта пізнання/творення,
- обміну надскладної відкритої метасистеми із середовищем речовиною, матеріалом, енергією, інформацією,
- спектра її можливих сценаріїв розвитку,
- ідеалів і норм наукового пізнання/мислення,
- методологічного і методичного забезпечення мислерефлексивного досягнення різних ідеалів раціональності,
- принципів та підходів у здійсненні пізнавальної творчості науковців,
- різних епістемологічних організованостей (теорії, парадигми, дослідницькі програми тощо) та постанов системно і якісно різного рідного раціонального знання,
- умов і моментів-свідчень зародження методології постнекласичної науки як важливого сегмента культури,
- світу й, зокрема, простору і часу, що гносеологічно, екзистенційно і діяльнісно порізному задіяні в історично змінних онтологічних картинах взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання,
- уприсутнення за всіх типів логічності поля і навіть множини полів рефлексії як найнеобхіднішого складника науково-дослідницької діяльності вченого,
- виникнення у лоні постнекласичних розмірковувань оглядового або підсумкового поля рефлексії і розвитку на його підґрунті ідеї надрефлексивності, а також постанов у новітній (системомислєдїяльнісній і вітакультурній) методології такої її наддосконалої форми, як *методологічна рефлексія*.

10. Вищездійснена системотвірна методологічна робота в напрямку раціоналізації та логіко-змістового уконкретнення метафоричного конструкту «методологічна оптика» дала змогу в перше не тільки концептуально охопити у форматі широкопанорамної картини еволюційно нарощувальні класичний, некласичний і постнекласичний типи раціональності в історії науки, а й прибрати токсичну суб'єктивність цього конструкту для сучасного логічно організованого інтелектуального дискурсу, перетворити його на повноцінний філософсько-науковий термін, і, більше того, окреслити контури обсягу, змісту і значення його як важливого *категорійного*

поняття й урешті-решт як винятково ефективного інструменту мислевчинення і професійного методологування. Причому евристичність інструментального застосування методологічної оптики стосується як циклічно-вчинкової організації теорії як наддосконалої форми буттєвості раціосистемного знання, так і будь-якого *фундаментального мультидисциплінарного дослідження*, у нашому теперішньому випадку такого надскладного, саморозвиткового і людиновимірного, об'єкта, як **модульно-розвивальна взаємодія**. В останньому варіанті вказана авторська оптика метасистемно взаємодоповнює новітні інтелектуальні напрацювання у царинах й у їх сферних відгалуженнях філософської методології, освітології і психології, а головне інтегрує у цілісний рефлексивно-вчинковий механізм п'ять порівнево організованих (за філософськими категоріями «універсальне – загальне – особливе – одиничне – конкретне») *методологічних модулів*, що усистемнюють підходи у рамках відповідних новаційних методологій:

системний, діяльнісний і системодіяльнісний підходи, що узаasadнюють *системомислєдїяльнісну методологію*,

вчинковий, циклічний, циклічно-вчинковий підходи, що узаasadнюють *вітакультурну методологію*,

раціональний, гуманістичний, раціогуманістичний підходи, що узаasadнюють методології *класичної, некласичної і постнекласичної методології*,

діалогічний і герменевтичний, інтегративно-особистісний, мислекомунікаційний підходи, що узаasadнюють *методологію соціогуманітарних наук*,

методологічна робота, методологічне мислення, методологічна діяльність, що узаasadнюють *сферу професійного методологування*.

11. Найпримітнішою тенденцією розвитку науки у її широкому соціокультурному розумінні є все більше переважання *мультидисциплінарних* і навіть *міжнаукових комплексних досліджень* у повсякденній професійній діяльності вчених. Такі дослідження отримують різноманітну методологічну організацію і строкате епістемологічне оформлення як в аспекті його процесно-результативного перебігу, так і процедурно-засобового забезпечення. Власне ці новоцільові умови творчого шляху в нашому повсякденному досвіді методологування стимулювали в останнє десятиріччя конструювання авторської версії *методології парадиг-*

мальних досліджень, ґрунтовну розробку г е н е з и метапарадигм психологічного знання (від позитивізму і критицизму до конструктивізму і методологізму) в епістемологічній перспективі філософування і створення т и п о л о г і ї чотирьох основних та восьми похідних (бінарних) дослідницьких методологій у самотньому мислєдїяльнїсному світі соціогуманїтаристики. Особливе місце в названому наборі інноваційних проривів на шляху постання м е т а м е т о д о л о г і ї посїдає авторська концепція довершеного парадигмального циклу колективної пізнавальної творчості у сфері науки, в осередді якої перебуває відповідна теоретична м о д е л ь, що має деталізоване графічно-семантичне оформлення й у такий спосіб унаочнює взаємозалежність ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного періодів *учинку пізнання* із вісьма фазами сукупно змінного перебігу процесів наукового пізнання та із етапами розвитку науки за методологією Т. Куна в контексті окремого типологічного (переважно неklasичного) модуля раціональності (див. список викор. літ.).

12. Метаметодологічне опрацювання методологічної концепції наукових революцій Томаса Куна, центральною ланкою якої обрано за концептуальний модуль розвитку науки п а р а д и г м у, дозволило із параметричних позицій постнеklasичної раціональності, з одного боку, обмежити сферу конструктивного впливу в цілому перспективних парадигмальних досліджень, визначивши як їх імовірні вади і труднощі (особливо для соціогуманїтарного пізнання/конструювання дійсності), з іншого – відрефлексувати *закономірності логіки розвитку* суспільного життя окремого наукового співтовариства (парадигмальні організованість, рамковість, циклічність розвиткових процесів, нечіткість прогресивного поступу в добуванні раціональних знань та ін.). Воднораз уведене нами в інтелектуальний дискурс поняття «парадигмальний цикл у розвитку науки», а також його наступні трансформації у теоретичну модель і повноцінну методологічну концепцію, є новими та евристичними, адже змістовно уконкретнюють генетичні етапи розгортання професійної в з а є м о д і ї вчених у мегапроцесі колективного наукового пізнання, який завжди має різнонаукові і

широкі дисциплїнарні варїативні відгалуження. Зокрема, до п е р е в а г пропонованої авторської концепції слушно віднести методологічно виправдане *постнеklasичне поєднання*: а) ідей періодичності, фазовості, модульності, культуротворчості; б) категорій «пізнання», «наука», «діяльність», «учинок»; в) принципів учинковості, метасистемності, синергїйності; г) підходів – системодїяльнїсного, вчинкового, парадигмального, вітакультурного.

13. Запропонований та обстоюваний нами **циклїчно-вчинковий підхід**, що обґрунтований майже десятиліття тому як важливий комплексний і н с т р у м е н т професійного методологування (А.В. Фурман), охоплює ідеї мислєвчинення, рефлексивного методологування, тобто метаметодологування, парадигмального циклу пізнання і концептуального модуля науки, *принципи* вчинковості або вчинковий принцип (В.А. Роменець і школа), метасистемності, циклічності, синергїйності, *шість закономірностей* (послідовності восьми фаз розвитку парадигми, оптимального наповнення кожної фази різноманїтними змістовленнями, структурно-функціонального цілісного розвиткового перебігу колективної пізнавальної діяльності, відносною автономністю періодів і фаз парадигмального циклу, органічною циклічністю процесів наукового пізнання в єдності з етапами мислєдїяльнїсного конструювання дійсності, соціокультурною контекстністю і предметно-дисциплїнарним спричиненням науково-дослідної роботи) та низку похідних нормативів самоорганізації свідомості методологічно компетентного науковця. У підсумку детальне рефлексивне висвітлення авторської методологічної оптики циклїчно-вчинкового підходу дало змогу нанести основні смислові штрихи *загальної картини системодинамічного розвитку соціогуманїтарних наук*: це закономірності соціальної генетики, парадигмальні кризи, себто наукові революції, депресії і розчарування дослідників, одночасне співіснування і боротьба різних парадигм, структурна організація кожної парадигми, відносний характер закономірностей соціального розвитку, сегментність дії механїзму зміни парадигм, наявність науковців-фундаторів, лїдерів наукових шкіл, інтеграція наук і синтез раціональних знань методологічно вивіреними інструментами та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
2. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: автореф... дис. доктора психол. наук: 19.00.07. Івано-Франківськ. 2021. 38 с.
3. Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
4. Гусельцева М.С. Суб'єктно-діяльнісний підхід СЛ. Рубінштейна: неокантіанство і марксизм. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 102-121. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.102>
5. Загальна соціологія: хрестоматія / концепція, упоряд., перекл. А.В. Фурман, В.С. Біскуп, О.С. Морщакова. Київ: Вид. Ліра-К. 2020. 354 с.
6. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
7. Карпенко З.С. Культурно-історичні моделі верифікації ефективності психотерапії. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 97-112. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.097>
8. Лакатош І. Історія науки та її раціональні реконструкції. *Психологія і суспільство*. 2016. №2. С. 13-23.
9. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
10. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація / гол. ред. А.В. Фурман. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2002. №3-4. 292 с.
11. Рубінштейн С.Л. Принцип творчої самодіяльності. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 97-101. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.097>
12. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. Т. 4. 400 с.
13. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
14. Фурман А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: курс лекцій. Тернопіль: Інститут ЕСО, 2006. 86 с.
15. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. №4. С. 18-36.
16. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
17. Фурман А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи організації раціонального знання. *Вітакультурний млин*. 2017. Модуль 19. С. 4-15.
18. Фурман А.В. Методологічна реконструкція системно-мислєдїяльнїсного пїдходу до розумїння свїдомостї. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 5-35. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.01.005>
19. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія. Київ: Інститут соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 100 с.

20. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльностї – схема професїйного методологування. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 40-69.

21. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.034>

22. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.

23. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

24. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

25. Фурман О.Є., Гірняк А.Н. Сутнісне визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 53-81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>

26. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

27. Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 95-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>

28. Щедровицький Г.П. Схема мислєдїяльностї – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29-39.

29. Яковенко Ю.І. Методологічна травма в соціогуманітарних науках. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 127-148. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.127>

REFERENCES

1. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). Vitakulturalna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Viticaltural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
2. Hirniak, A.N. (2021). Psychological fundamentals of participants modular-developmental interaction process in the educational establishments: Thess for a doctors degree in Phychology: 19.00.07. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
3. Huseltseva M.S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39-55 [in Ukrainian].
4. Guseltseva, M.S. (2021). Sub'iektno-diyalnisnui pidchid S.L. Rubinschteiana: neokantianstvo i marksuzm [Subject-activity approach of S.L. Rubinschtein: Neo-Kantianism and Marxism]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 102-121 [in Ukrainian].
5. Furman, A.V. & Biskup, V.S. & Morschakova, O.S. (comp.) (2020). Zahalna sotsiolohiia [General sociology]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
6. Kant, I. (2001). Krytyka chystoho rozumu [Critique of pure reason]. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].
7. Karpenko, Z.S. (2022). Kulturno-istoruchni modeli

verifikacii efektivnosti psykhoterapii [Cultural and historical models of verification of effectiveness of psychotherapy]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 97-112 [in Ukrainian].

8. Lakatos, I. (2016). Istoriya ta yy racionalni rekonstrukcii [History of a science and its rational reconstructions]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 13-23 [in Ukrainian].

9. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

10. Furman, A.V. (head editor) (2002). Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokul'turni orhanizatsiya [Modular and developmental system as socio-cultural organization]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 12-92 [in Ukrainian].

11. Rubinstein, S.L. (2021). Printsip tvorchoiy samodiyal'nosti [The principle of creative self-activity]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 97-101 [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (Ed.). (2015). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2022). Arhitektonika teoriiy diyal'nosti: refleksivno-vchynkoviyy scenariy metametodolohuvannia [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metametodologization]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2006). Vstup do teoriiy osvithnoi diialnosti [Introduction to the theory of educational activity]. Ternopil: Instytut ESO [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2013). Geneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis of science as a global research program: cyclical-action perspective]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18-36 [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2017). Metodolohichna optyka tsyklichno-vchynkovoii orhanizatsii teoriiy yak systemy orhanizatsii ratsionalnogo znannia [Methodological optics of cyclic-action organization of theory as a system of organization of rational knowledge]. *Vitakulturny mlyn – Viticultural mill*, 19, 4-15 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2021). Metateoretychna rekonstruktsiia systemomysledialnisnyi pidkhid do rosuminnia svidomosti [Methodological reconstruction of system-thought-activity approach to consciousness understanding]. *Psykhohiia osobystosti – Personality psychology*, №1(10), 5-35 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2013). Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzen u sotsialnii psykhohiia [Methodology of paradigmatic research in social psychology]. Kyiv; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular and developmental organization of thinking – a

scheme of professional methodology]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40-69 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (2017). Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia [Modular-developmental organizational space of methodology: arguments of expansion]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 34-49 [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (1997). Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental education: principles, conditions, provision]. Kyiv: Pravda Iaroslavychiv [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (2011). Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

25. Furman, O.Ye., Hirniak, A.N. (2020). Sutnisne vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzaemodiyi vykladacha i studentiv v osvith'omu protsesi [The essential definitions of modular developmental interaction of teacher and students the educational process]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53-81 [in Ukrainian].

26. Furman (Humeniuk), O.I. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

27. Shchedrovitsky, G.P. (2022). Zasadnuchi yavlennia ta katehorijni zasoby teorii diial'nosti [Basic ideas and categorical means of activity theory]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 95-126 [in Ukrainian].

28. Shchedrovitsky, G.P. (2005). Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, znachennia i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29-39 [in Ukrainian].

29. Yakovenko, Yu.I. (2022). Metodolohichna travma v sotsiiohumanitarnykh naukakh [Methodological trauma in the socio-humanitarian sciences]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 127-148 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН *Анатолій Васильович.*

Методологічна оптика як інструмент мислевчинення.

Пропоноване дослідження становить завершений авторський проект створення складного комплексу багатомодульної *методологічної оптики мультидисциплінарного дослідження* постнекласичного способу-рівня миследіяльнісного здійснення, що надрефлексивно й метасистемно взаємодоповнює: **а)** відповідні багатопараметричні оптики класичного, некласичного і постнекласичного типів і в науковій раціональності за логікою їх категорійного, критеріального, атрибутивного та мислевчинкового ускладнення; **б)** п'ятирівневу структурно-функціональну організацію (здійснену за філософськими категоріями «універсальне – загальне – особливе – одичне – конкретне») *методологічних модулів* як збірних інструментів професійного методологування у рамках

найбільш культурно значущих методологій; **в**) ідеали, принципи, стратегії та норми тільки зароджуваної по с т н е к л а с и ч н о ї методології, яка обстоює взаємопрониклий тип зв'язку між усіма науками, налагоджує діалог культур, інтегрує єдність істини і моральності, раціонального знання та етичної поведінки, легалізує змішані методи, парадигми, методологеми; **г**) засновки-постулати, категорії, канони та епістемологічні організованості *метаметодологічної оптики*, котра нині утворюється, як новітній постнекласичний проєкт взаємопов'язаних траєкторій розвитку філософії, науки, методології, фундується на розумінні оптики як інтегрального механізму чи складного комплексу засобів підбору та укомплектування лінз-модулів взаємозалежних розуміння, мислення, діяльності, рефлексії у канонічному форматі зреалізування в ч и н к у *метаметодологування*, предметом якого є дослідження наявних методологічних теорій і систем. При цьому саме методологічна оптика являє собою головне синтетичне упредметнення і парадигмальне осереддя обстоюваної тут в е р с і ї *постнекласичної методології*. Насамперед у зв'язку з цим за *вчинковим принципом* розкрито сутнісні четвірні змістовлення, головні спричинення, інструментально-категорійні модулі логічно довершеної методологічної оптики, а також визначальні критерії типологічного розрізнення історично змінних і культурно відмінних за значущістю та впливом і д е а л и *наукової раціональності*. Воднораз уперше створені й детально охарактеризовані м о д е л і методологічних оптик *класичної, некласичної і постнекласичної науки*, чітко визначений їх усезростаючий кількісно і якісно параметричний набір, описані структурно-функціональні зв'язки, інваріантно прийняті ідеали і норми пізнавальної діяльності та основні епістемологічні організованості і продукти. Крім того, деталізовані та систематизовані аргументи-позиції постановки *постнекласичної епістемології* у взаємодоповненні гносеологічного і суто знаннєвого аспектів рефлексивного розгляду. Аргументована *п'ятирівнева категорійна схема* чітко організованих лінз-модулів новітньої методологічної оптики теоретичного конструювання і психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії як складно-системного психосоціального явища. У результаті методологічна оптика обґрунтована у чотирьох в и м і р а х ч и м о д у с а х власної мислевчинкової буттєвості, а саме як: 1) метафоричний конструкт і категорійне поняття філософської і наукової методологій; 2) особливе налаштування дослідницької та конструювальної свідомості у її сутнісному осередді – інтенційності методологічного мислення – на власну саморефлексію; 3) самобутнє розмірковувальне знаряддя та ефективний інструмент мислевчинення і компетентного методологування; 4) інноваційний модульний комплекс саморефлексивних лінз (головним чином методів, засобів, механізмів та інструментів) конструювання, пізнання і перетворення дійсності-реальності, що використовується за конкретних умов, завдань, ресурсів, спроможностей.

Ключові слова: *методологія як сфера мислєдїяльності, наукова раціональність, класичний, некласичний, постнекласичний ідеали/типи раціональності, методологічна оптика, циклічно-вчинковий підхід, мислевчинення, мультидисциплінарне дослідження, методологічне мислення, саморефлексія, вчинок методологування,*

методологічний модуль, системодїяльнїсний підхід, сценарії розвитку науки, раціональна і методологічна реконструкції; метаметодологічна оптика, постнекласична епістемологія, парадигмальний цикл пізнання, методологія постнекласичної науки.

ANNOTATION

Anatoliy V. FURMAN .

Methodological optics as a thought-activity tool.

The proposed research constitutes a completed author's project of creating a complicated complex of multi-module *methodological optics of multidisciplinary research* of the post-non-classical mode-level of thought-activity implementation, which super-reflexively and meta-systemically complements: **a**) appropriate multi-parametric optics of the classical, non-classical and post-non-classical types of scientific rationality according to the logic of their categorical, criterion, attributive and thought-activity complication; **b**) a five-level structure-functional organization (implemented according to the philosophical categories “universal – general – special – specific”) of *methodological modules* as collective tools of professional methodologization within the framework of the most culturally significant methodologies; **c**) the ideals, principles, strategies, and norms of the nascent post-non-classical methodology which advocates an interpenetrating type of connection between all sciences, establishes a dialogue of cultures, integrates the unity of truth and morality, rational knowledge and ethical behavior, legalizes mixed methods, paradigms, methodologems; **d**) foundations-postulates, categories, canons and epistemological organizations of a *metamethodological optics* which is currently being formed as the newest post-non-classical project of interconnected development trajectories of philosophy, science, methodology, is based on the understanding the optics as an integral mechanism or a complicated complex of selection tools and equipping the lenses-modules of interdependent understanding, thinking, activity, reflection in the canonical format of realization the act of *metamethodologization*, the subject of which is the study of existing methodological theories and systems, at the same time, it is the methodological optics that is the main synthetic objectification and paradigmatic center of the *post-non-classical version* of methodology advocated here. First of all, in connection with this, based on *the principle of action*, the essential quaternary subjectifications, the main causes, the instrument-categorical modules of logically perfected methodological optics, as well as the defining criteria for typological distinction of historically variable and culturally different in significance and influence *ideals of scientific rationality* were revealed. At the same time, *models* of methodological optics of *classical, non-classical and post-non-classical science* were created and characterized in detail for the first time, their ever-growing quantitatively and qualitatively parametric set was clearly defined, structure-functional connections were described, invariantly were accepted ideals and norms of cognitive activity and the main epistemological organizations and products. In addition, the arguments-positions of the emergence of a *post-non-classical epistemology* in the complementarity of epistemological and purely cognitive aspects of reflective consideration are detailed and systematized. A *five-level categorical scheme* of clearly organized lenses-modules of the

latest methodological optics of theoretical construction and psychological cognition of modular-developmental interaction as a complex-systemic psychosocial phenomenon is argued. As a result, the methodological optics is grounded in four dimensions or modes of its own thought-active being, namely: “metaphorical construct and categorical concept of philosophical and scientific methodologies”; “a special setting of the research and constructive consciousness in its essential environment – the intentionality of methodological thinking – to its own self-reflection”; “an original reasoning instrument and an effective tool for thought-activity and competent methodologization”; “an innovative modular complex of self-reflective lenses (mainly methods, means, mechanisms and instruments) of construction, cognition and transformation of reality which is used under specific conditions, tasks, resources, capabilities”.

Key words: *methodology as a sphere of thought-activity, scientific rationality, classical, non-classical, post-non-classical ideals/types of rationality, methodological optics, cyclic-action approach, thought-action, multidisciplinary research, methodological thinking, self-reflection, act of methodologization, methodological module, system-activity approach, scenarios of science development, rational and methodological reconstruction; metamethodological optics, post-non-classical epistemology, paradigmatic cycle of cognition, methodology of post-non-classical science.*

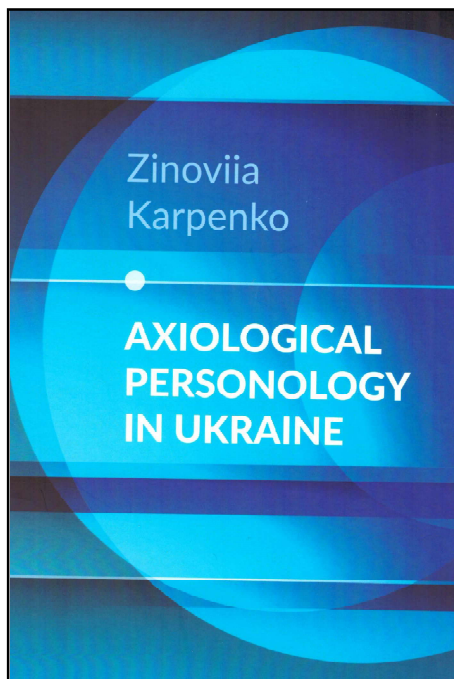
Рецензенти:
д. філос. н., доц. Володимир САБАДУХА,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.

Надійшла до редакції 15.09.2022р.
Підписана до друку 25.09.2022р.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. Психологія і суспільство. 2022. №2. С. 6–48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Zinoviia Karpenko
AXIOLOGICAL PERSONOLOGY IN UKRAINE :
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie. Prace Monograficzne 1083, 2021. 143 p.

Monograph is designed to acquaint the psychological community of Poland with the theoretical-methodological principles of axiological personology of the author and representatives of her scientific school, quite authoritative in Ukraine. It is revealed that the achievements of the Zinovia Karpenko’s axiological school of personality psychology have not only heuristic value in the field of fundamental personology, but also are widely used in applied researches in age, educational, social psychology, psychological counseling and psychotherapy and more.

Широкому загалу українських читачів-інтелектуалів уперше українською мовою пропонується відома робота Жана-Поля Сартра (1905-1980) «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1964), що у популярній формі оприявнює світоглядні основоположення філософії екзистенціалізму. Авторська доктрина фундується на максимі «існування передує сутності», або «потрібно виходити із суб'єкта», що й донині становить аксіому екзистенційного світобачення. Незважаючи на численні критичні стріли опонентів та колег у бік поглядів Сартра, ця невелика праця, без сумніву, – своєрідний гімн людській суб'єктивності, неперехідній цінності особистого існування, врешті-решт перспективі проєктування людиною самої себе шляхом оволодіння власним буттям у відповідальних учинках. У творчості цього мислителя-достоїнника екзистенціалізм – це самобутня методологема філософування, яка до болю правдиво висвітлює проблемні зони людського існування (екзистенціали страху і жаху, нудоти і розгубленості, туги і відчаю тощо) та зосереджує рефлексивні зусилля на суб'єктивному досвіді мислення, почуттів, діянь, буденної поведінки. Він, віддаючи кожній людині у повне володіння її буття, уможливує переповнене афектами та емоціями життя «тут-і-тепер», де будь-яка істина чи дія передбачають довкілля, невимушену суб'єктивність й акти вчинення, що є прикладом для насколишніх. Актуалізуючи власну свідомість, люди створюють індивідуальні цінності і визначають сенс свого життя. Та й дійсність буде такою, якою її сконструює сама особа. Сартр відкидає «детерміністське виправдання», стверджуючи, що людина вільна, що вона і є с в о б о д а, котра узасаднює всі цінності і котра приймається за основний критерій екзистенційної зрілості себе та інших. Страждання на життєвому шляху спонукають кожного усвідомити, що його вчинки керують людством і дозволяють висновувати про оточуючих на засадах їхнього ставлення до свободи. Загалом людина – це п р о е к т самої себе, вона існує настільки, наскільки себе здійснює у світі інших людей своїми зобов'язальними вчинками, перебуваючи віч-на-віч із змінними життєвими ситуаціями. Відтак екзистенціалізм – це філософія свободи, дії, самовизначення і самотворення людини в гуманістичній перспективі її життєзреалізування.

Редакція журналу

Жан-Поль САРТР

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – ЦЕ ГУМАНІЗМ

Jean-Paul SARTRE

EXISTENTIALISM IS A HUMANISM

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>

УДК: 141.32

Я хотів би виступити тут на захист екзистенціалізму від низки докорів, висловлених на адресу цього вчення.

Насамперед екзистенціалізм звинувачують у тому, ніби він закликає поринути у квієтизм розпачу: якщо жодна проблема взагалі не вирішувана, то не може бути і жодної можливості дії у світі; зрештою, це споглядальна філософія, а оскільки споглядання – розкіш, то ми знову приходимо до буржуазної філософії. Такі пере-

Жан-Поль САРТР (1905–1980)

важно звинувачення з боку комуністів.

З іншого боку, нас звинувачують у тому, що ми підкреслюємо людську ницість, показуємо всюди мерзенне, темне, глейке, і нехтуємо багато в чому приемним і красивим, відвертаємось од світлої сторони людської натури. Так, до прикладу, критик, який стоїть на позиціях католицизму, пані Мерсьє звинувачувала нас у тому, що ми забули про усмішку дитини. Ті та інші дорікають

нам, що ми забули про солідарність людей, дивимося на особу як на ізольовану істоту; і це наслідок того, що виходимо, як заявляють комуністи, із чистої суб'єктивності, з картезіанського «я мислю», тобто знов-таки з такого моменту, коли кожен осягає себе на самоті, і це нібито відрізає нам шлях до солідарності з людьми, які знаходяться зовні і яких не можна збагнути за допомогою cogito.

Зі свого боку, християни дорікають нам ще й у тому, що ми заперечуємо реальність і значення людських учинків, оскільки, знищуючи божественні заповіді та вічні цінності, не залишаємо нічого, крім свавілля: кожному дозволено чинити, як йому заманеться, і ніхто не може осуджувати погляди і вчинки інших людей.

На всі ці звинувачення я спробую тут відповісти, й саме тому я й назвав цю невелику роботу «Екзистенціалізм – це гуманізм». Багатьох, мабуть, здивує, що тут йдеться про гуманізм. Розберемо, який сенс ми в нього вкладаємо. В будь-якому разі можемо сказати із самого початку, що під *екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення, яке уможлиблює людське життя і яке, крім того, стверджує, що всяка істина і будь-яка дія передбачають деяке середовище та людську суб'єктивність.*

Основне звинувачення, висловлене на нашу адресу, полягає, як відомо, у тому, що ми звертаємо особливу увагу на гіршу сторону людського життя. Мені розповідали нещодавно про одну пані, яка, обмовившись грубим слівцем, заявила як вибачення таке: «Здається, я стаю екзистенціалісткою». Отож, екзистенціалізм уподібнюють непристойності, а екзистенціалістів оголошують «натуралістами». Але, якщо ми справді натуралісти, [тоді] викликає крайній подив, що можемо лякати і шокувати набагато більшою мірою, ніж натуралізм у власному сенсі. Людина, котра терпимо ставиться до такого роману Еміля Золя, як «Земля», відчуває огиду, читаючи екзистенціалістський роман; людина, яка апелює до вкрай песимістичної народної мудрості, сприймає нас закінченими песимістами. І в той же час [такі люди] тверезо розмірковують з приводу того, що «своя сорочка ближче до тіла», або «собака любить ціпок». Є безліч інших спільних місць, що вказують на те саме: не треба боротися із встановленою владою, проти сили не попреш, вище голови не стрибнеш, будь-яка не підкріплена традицією дія – романтика; всяка спроба, яка не спирається на досвід, приречена на невдачу, а досвід показує, що люди завжди скорчуються вниз, що для того, щоб їх утримати,

потрібно щось міцне, інакше запанує анархія. Й, однак, ті самі люди, котрі переживають ці песимістичні приказки, які заявляють щоразу, коли вони бачать якийсь більш-менш огидний учинок: «Так, така людина!», і які годуються цими «реалістичними наспівами», – ці ж люди дорікають екзистенціалізму в надлишковій похмурості, й до того ж так дорікають, що іноді запитуєш себе: чи не за те вони ним незадоволені, що він, навпаки, надто оптимістичний? Що, по суті, лякає у цьому вченні? Чи не той факт, що він дає людині можливість вибору? Щоб це з'ясувати, треба розглянути питання у чисто філософському плані. Отже, що таке екзистенціалізм?

Більшості людей, які вживають це слово, було б дуже важко роз'яснити його, тому що нині, коли воно стало модним, екзистенціалістами стали оголошувати і музикантів, і художників. Один хронікер у «Кларті» також підписується «Екзистенціаліст». Слово набуло такого широкого і просторого змісту, що в сутнісному плані вже нічого рівною мірою не означає. Схоже на те, що за відсутності авангардного вчення, на кшталт сюрреалізму, люди, будучи ласі на сенсації і жадаючи скандалу, звертаються до філософії екзистенціалізму, яка, між тим, у цьому відношенні нічим не може їм допомогти. Адже це винятково класичне вчення, яке найменше претендує на скандальну популярність і призначене насамперед для фахівців та філософів. Тим не менш можна легко дати йому визначення.

Справа, врешті, дещо ускладнюється тим, що існують два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких відношу Ясперса (див. примітка [1]) і сповідника католицизму Габріеля Марселя [2]; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, до яких належать Гайдеггер [3] та французькі екзистенціалісти [4], зокрема і я сам. Тих і інших поєднує лише переконання в тому, що *існування передує сутності*, або, якщо хочете, що *потрібно виходити із суб'єкта*. Як це, власне, слід розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, скажімо, книгу чи ніж для розрізання паперу. Він був зроблений ремісником, який керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також наперед відомою технікою, що передбачається цим поняттям і сутнісно є рецептом виготовлення. Отже, ніж – це предмет, який, з одного боку, виробляється певним способом, з іншого – приносить певну користь. Неможливо уявити

собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, навіщо він потрібен. Відтак можемо сказати, що в ножа його сутність, тобто сума прийомів та якостей, які дозволяють його виготовити і визначити, передує його існуванню. І це зумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа чи книги. У цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, згідно з яким виготовлення передує існуванню.

Коли ми уявляємо собі Бога-творця, то цей Бог здебільшого уподібнюється самобутньому реміснику вищого порядку. Яке б учення ми не взяли – чи то Декарта, чи Ляйбніца, – скрізь передбачається, що воля більшою чи меншою мірою слідує за розумом або, принаймні, його супроводжує, і що Бог, коли творить, чудово уявляє, що саме він творить. Таким чином, поняття «людина» у божественному розумі аналогічне поняттю «ніж» у розумі ремісника. І Бог творить людину, узгоджуючись із технікою і задумом, так само, як ремісник виготовляє ніж відповідно до його визначення і техніки виробництва. Також окрема особа реалізує якість поняття, що міститься в божественному розумі.

У XVIII столітті атеїзм філософів ліквідував поняття Бога, але не ідею про те, що сутність передує існуванню. Цю ідею ми зустрічаємо всюди у Дідро, Вольтера і навіть Канта. [Так,] людина має якусь людську природу. І вона, ця природа, будучи «людським» поняттям, є в усіх людей. А це означає, що кожна окрема людина – лише конкретний випадок загального поняття «людина». У Канта з цієї загальності випливає, що і мешканець лісів – природна людина, і буржуа підводяться під одне визначення, мають ті ж самі основні якості. Отож, і тут сутність людини передує її історичному існуванню, яке знаходимо у природі.

Атеїстичний екзистенціалізм, представником якого є я, послідовніший. Він вчить, що навіть Бога немає, себто [існує] принаймні одне буття, у якому існування передує сутності; буття, що існує перш, ніж його можна визначити якимось поняттям; і цим буттям є людина, чи, за Гайдеггером, *людська реальність*. Що це означає «існування передує суті»? Це означає, що *людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світі, і лише потім визначається*.

Для екзистенціаліста людина тому й не піддається визначенню, що спочатку нічого собою не становить. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона створить себе сама. Таким чином немає ніякої

природи людини, як немає і Бога, який би її задумав. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й такою, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після того, як починає бути, і після цього пориву до існування, то є лише те, що сама із себе робить. Такий **перший принцип екзистенціалізму**. Це і називається *суб'єктивністю*, за яку нам дорікають. Але що хочемо цим сказати, крім того, що в людини гідності більше, ніж у каменю чи у столі? Бо ми хочемо сказати, що людина насамперед існує, що вона – істота, яка спрямована в майбутнє та усвідомлює, що сама проєктує себе у це майбутнє. Людина – це щонайперше *проект*, який переживається суб'єктивно, а не мох, не пліснява і не цвітна капуста. Ніщо не існує до цього проєкту, немає нічого на доступному розуму неба, і *людина стане такою, якою є її проєкт буття*. Не такою, якою вона забажає. Під бажанням зазвичай розуміємо свідоме рішення, яке у більшості людей з'являється вже після того, як вони із себе щось зробили. Я можу мати бажання вступити в партію, написати книгу, одружуватися, проте все це лише прояв більш первісного, більш спонтанного вибору, ніж той, який зазвичай називають волею. Але якщо існування справді передує сутності, то *людина відповідальна за те, що вона є*. У такий спосіб відпочатково екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми говоримо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідальна лише за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два смислових інваріанти, і наші опоненти використовують цю двозначність. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе вибирає, а з іншого, – що особа не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме другий змісл і є глибоким змістом екзистенціалізму. Коли ми стверджуємо, що людина сама себе обирає, то маємо на увазі, що кожен з нас вибирає себе, але тим самим хочемо сказати, що, здійснюючи вибір себе, ми вибираємо всіх людей. І справді, немає жодної нашої дії, яка, створюючи із нас людину, якою ми хотіли б бути, не творила б у той же час образ людини, яким та, за нашими уявленнями, має бути. Вибрати себе так чи інакше означає одночасно утверджувати цінність того, що вибираємо, тому що ми в жод-

ному разі не можемо обирати зло. Те, що ми обираємо, – завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх. Якщо, з іншого боку, існування передує сутності і ми хочемо існувати, творячи одночасно наш образ, то цей образ значимий для всієї нашої епохи загалом. Таким чином наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б припускати, оскільки поширюється на все людство. Якщо я, до прикладу, робітник і вирішую вступити до християнської профспілки, а не до комуністичної партії, якщо я цим вступом хочу показати, що покірність долі – найбільш придатне для людини рішення, що царство людини не на землі, то це не тільки моя особиста справа: я хочу бути покірним заради всіх її, отже, мій учинок дотичний до всього людства. Візьмемо індивідуальніший випадок. Я хочу, скажімо, одружитися і мати дітей. Навіть якщо це одруження залежить тільки від мого становища, чи моєї пристрасті, чи мого бажання, то цим я задіюю на шлях моногамії не тільки себе, а й усе людство. Я відповідальний таким чином за себе самого і за всіх та створюю певний образ людини, яку вибираю, [тому,] вибираючи себе, я вибираю людину взагалі.

Все сказане дозволяє нам зрозуміти, що приховано за такими гучними словами, як «тривога», «занедбаність», «розпач». Як ви побачите, в них закладено надзвичайно простий зміст. По-перше, що розуміється під тривою. Екзистенціаліст охоче заявить, що людина – це тривога. А це означає, що людина, яка на щось наважується й усвідомлює це, то вона вибирає не тільки своє власне буття, але постає ще у ролі законодавця, який обирає одночасно із собою і все людство, [й відтак] не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності. Щоправда, багато хто не знає жодної тривоги, хоча ми вважаємо, що ці люди приховують це почуття, тікають від нього. Безперечно, багато людей вважають, що їхні дії стосуються лише їх самих, а коли їм кажеш: а що, якби всі так вчиняли? – вони знизують плечима і відповідають: але всі так не роблять. Проте насправді завжди слід запитувати: а що сталося б, якби всі так вчиняли? Від цієї турбуючої думки можна піти, лише проявивши деяку нечесність (*mauvaise foi*). Той, хто бреше, виправдовуючись тим, що всі так роблять, – не в ладах із совістю, оскільки факт брехні означає, що їй надається значення універсальної цінності. Тривога є, навіть якщо її приховують [чи пригнічують]. Це та тривога,

яку К'єркегор [5] називав *тривогою Авраама*. Ви знаєте цю історію. Ангел наказав Авраамові принести в жертву сина. Добре, якщо це насправді був ангел, який прийшов і сказав: ти Авраам і ти пожертвуєш своїм сином. Але кожен має право запитати: чи це справді ангел і чи справді я Авраам? Де докази? Одна божевільна мала галюцинація: з нею говорили по телефону і віддавали накази. На запитання лікаря «Хто ж із вами розмовляє?» – Вона відповіла: «Він каже, що він Бог». Але що служило їй доказом, що то був Бог? Якщо мені з'явиться ангел, то звідки я дізнаюся, що це й справді ангел? І якщо я почую голоси, то що доведе, що вони долинають із небес, а не з пекла чи підсвідомості, що це не наслідок патологічного стану? Що доведе, що вони звернені саме до мене? Чи я призначений для того, щоб нав'язати людству мою концепцію людини і мій вибір? Я ніколи не матиму жодного доказу, мені не буде дано жодного знаку, щоб у цьому переконатися. Якщо я почую голос, то тільки мені вирішувати, чи він є голосом ангела. Якщо я вважаю цей учинок благим, то саме я, а не хтось інший, вирішую, що цей учинок добрий, а не злий. Мені зовсім не обов'язково бути Авраамом, проте *на кожному кроці я змушений робити вчинки, які є прикладом для інших*. Для кожної людини все відбувається так, ніби погляди всього людства звернені до неї і ніби всі узгоджують свої дії з її вчинками. І кожна людина повинна собі сказати: чи я маю право діяти так, щоб людство брало приклад з моїх учинків? Якщо ж вона не каже собі цього, то приховує від себе свою тривогу. Йдеться тут не про те почуття, яке веде до квієтизму, до бездіяльності. Це – тривога, що відома всім, хто брав на себе якусь відповідальність. Коли, до прикладу, воєначальник бере на себе відповідальність, віддаючи наказ про атаку і посилаючи людей на смерть, то він наважується це зробити і, по суті, приймає рішення один. Звичайно, є накази зверху, але вони занадто загальні й вимагають конкретного розтлумачення. Це тлумачення походить від цього воєначальника і від нього залежить життя десяти, чотирнадцяти чи двадцяти вояків. Приймаючи таке рішення, він не може не відчувати якогось почуття тривоги. Така тривога знайома всім керівникам. Однак вона не заважає їм діяти, навпаки, становить умову [вчинкової] дії, оскільки передбачає, що розглядається безліч різних можливостей. І коли вони обирають одну з можливостей, то розуміють, що вона має цін-

ність саме тому, що здійснено її вибір. Ця тривога, про яку говорить екзистенціалізм, пояснюється, крім того, прямою відповідальністю за інших людей. Це не бар'єр, що відокремлює нас від дії, але частина самої дії.

Говорячи про «занедбаність» (улюблений вираз Гайдеггера), хочемо сказати лише те, що Бога немає і що звідси потрібно все висновувати. Екзистенціалізм протистоїть тій поширеній світській моралі, яка хоче позбутися Бога з мінімальними втратами. Коли близько 1880 року деякі французькі професори намагалися освоїти світську мораль [6], вони заявляли приблизно так: «Бог – непотрібна і дороговартісна гіпотеза, і ми її відкидаємо». Однак для того, щоб існувала мораль, суспільство, світ культури, треба, щоб деякі цінності сприймалися всерйоз і вважалися існуючими а рїогї. Необхідність бути чесним, не брехати, не бити дружину, мати дітей і так далі і так інше має визнаватися апрїорно. Отже, потрібно ще трохи попрацювати, щоб показати, що цінності все ж таки існують як скрижалі в осягнутому розумом світі, навіть якщо Бога немає. Інакше кажучи, ніщо не змінюється, якщо Бога немає; і це – умонастрїй усього того, що у Франції називають радикалізмом. Ми збережемо ті ж самі норми чесності, прогресу, гуманності; тільки Бог перетвориться на застарїлу гіпотезу, яка спокїйно сама собою відїмре. Екзистенціалїсти, навпаки, стурбованї відсутнїстю Бога, оскїльки разом з Богом зникає всяка можливїсть віднайти будь-якї доступнї розумїнню цїнностї. Не може бути бїльше блага а рїогї, тому що немає нескїнченногї і досконалого розуму, якїй бї його мислив. І нїде не записано, що благо їснує, що треба бути чесним, що не можна брехати; і це саме тому, що ми знаходимося на рївнинї, і на цїй рївнинї живуть лише люди.

Ф. Достоєвський якось писав, що «якщо Бога немає, то все можна». Це – вихїдний пункт екзистенціалїзму. Справдї, все дозволено, якщо Бога не їснує, а тому людина покинута, їй немає на що спертися нї у собї, нї назовнї. Насамперед у неї немає виправдань. І дїйсно, якщо їснування передує сутностї, то посиланням на раз назавжди дану людську природу нїчого не можна пояснити. Інакше висловлюючись, немає детермінїзму [7], людина вільна, *людина – це свобода*.

З їншого боку, якщо Бога немає, то ми не маємо перед собою жодних моральних цїнностей чи приписїв, якї б виправдовували нашї вчинки. Таким чином, нї за собою, ані перед

собою – у світлому царствї цїнностей – ми не маємо нї виправдань, нї вибачень. Ми самотнї, і нам немає пробачень. Це і є те, що я висловлюю словами: *людина приречена бути вільною*. Приречена, тому що не сама себе створила, і все-таки вільний, адже одного разу кинутий у свїт, відповідає за все, що робить. Екзистенціалїст не вїрить у всесилля пристрастї. Він нїколи не стверджуватиме, що благородна пристрасть – це всенищївний потїк, якїй невблаганно штовхає людину на здїйснення певних учинкїв і тому може слугувати вибаченням. Він вважає, що особа вїдповїдальна за свої пристрастї. Екзистенціалїст не вважає також, що людина може отримати на Землї допомогу у виглядї якогось знака, даного їй як орієнтир. На його думку, вона сама розшифровує прикмети, причому так, як їй заманеться. Тому він переконаний, що людина, не маючи жодної пїдтримки і допомоги, приговорена щоразу винаходити людину. В одній своїй чудовїй статтї Понж [8] писав: «Людина – це майбутнє людини». Ї це абсолютно правильно. Але зовсїм неправильно розумїти це в такий спосїб, що майбутнє призначено згорї і вїдомо Богу, оскїльки тодї це вже не майбутнє. Розумїти цей вислїв слїд у тому сенсї, що, якою б не була людина, попереду її завжди чекає незвїдане майбутнє.

Воднораз це означає, що людина покинута. Щоб пояснити на прикладї, що таке занедбанїсть, я пошлюся на їсторїю з одним їз моїх учнїв, якїй прийшов до мене за таких обставин. Його батько посварився з його матїр'ю; крїм того, батько схилився до спївпрацї з окупантми. Старшїй брат був убитий пїд час наступу нїмцїв у 1940 роцї. І цей хлопець їз дещо примїтивними, але шляхетними почуттями хотїв за нього помститися. Мати, будучи дуже засмучена напївзрадою чоловїка і смертю старшого сина, бачила в ньому єдину втїху. Перед цим юнаком стояв вибїр: або вїїхати в Англію і вступити у збройнї сили «Протиборчої Францїї», що означало залишити матїр, або ж зостатися і допомагати їй. Він добре розумїв, що мати живе ним одним і що його вїдхїд, а можливо і смерть, вкине її у повний розпач. Одночасно він усвїдомлював, що стосовно матерї кожна його дїя має позитивний, конкретний результат у тому сенсї, що допомагає їй жити, тодї як кожна його дїя, здїйснена для того, щоб вирушити боротися, невизначено, двозначно, може не залишити найменшого слїду й не принести жодної користї: до прикладу, дорогою до Англії, проїжджаючи

через Іспанію, він може на нескінченно довгий час застрягти в якомусь іспанському таборі, а може, приїхавши до Англії чи до Алжиру, потрапити до штабу писарем. Відтак перед ним були два [визначені] абсолютно різні типи дії: або конкретні і негайні дії, але звернені тільки до однієї людини, або дії, спрямовані на незрівнянно ширше суспільне ціле, на всю націю, але які саме з цієї причини мають невизначений, двозначний характер і, можливо, безрезультатні.

В той же час він вагався між двома типами моралі. З одного боку, мораль симпатії, особистої відданості, з іншого – мораль ширша, але, імовірно, менш дієва. Потрібно було вибрати одну із двох [стратегій поведінки]. Хто міг допомогти йому зробити цей вибір? Християнське вчення? Ні. Християнське вчення каже: будьте милосердні, любіть ближнього, жертвуйте собою заради інших, обирайте найважчий шлях і т. д. і т. ін. Але який із цих шляхів найважчий? Кого треба полюбити, як свого ближнього: воїна чи матір? Як принести більше користі: борючись разом з іншими – користь не цілком певна, чи – цілком певна користь – допомагаючи жити конкретній особі? Хто може вирішувати тут аргументи? Ніхто. Жодна писана мораль не може дати відповіді. Кантіанська мораль говорить: ніколи не розглядайте інших людей як засіб, але лише як мету. Чудово. Якщо я залишуся з матір'ю, я бачитиму в ній мету, а не засіб. Але цим я ризикую бачити засіб у тих людях, які борються. І навпаки, якщо я приєднаюся до тих, хто бореться, то розглядатиму їх як мету, але тим самим ризикую вбачити засіб у власній матері.

Якщо цінності невизначені і якщо всі вони надто широкі для конкретного випадку, який розглядаємо, нам залишається довіритися інстинктам. Це й спробував зробити молодик. Коли я зустрівся з ним, він сказав: «По суті головне – це почуття. Мені слід вибрати те, що мене справді штовхає у певному напрямку. Якщо я відчую, що досить люблю свою матір, щоб пожертвувати заради неї всім важливим – жадобою помсти, жагою дії, пригод, то я залишуся з нею. Якщо ж, навпаки, я відчую, що моя любов до матері є недостатньою, тоді мені треба буде виїхати». Але як визначити значущість почуття? У чому важливість його почуття до матері? Саме тому, що він залишається заради неї. Я можу сказати: «Я люблю свого приятеля вельми сильно, щоб пожертвувати заради нього деякою сумою грошей». Але я можу сказати це лише у тому разі, якщо

це вже зроблено мною. Я можу сказати: «Я досить люблю свою матір, щоб залишитися з нею», якщо я з нею залишився. Я можу встановити ступінь значущості даного почуття лише тоді, коли вже здійснив учинок, який стверджує та визначає вагомність почуття. Якщо ж мені хочеться, щоб почуття виправдало мій учинок, я потрапляю у хибне коло.

З іншого боку, як добре сказав Андре Жід [9], почуття, яке зображають, і почуття, яке відчують, майже нерозрізненні. Вирішити, що я люблю свою матір, і залишитися з нею, чи розіграти комедію, ніби я залишаюся заради матері, – майже одне й те саме. Інакше кажучи, *почуття створюється вчинками, які ми здійснюємо*. Я не можу, виходить, звернутися до почуття, щоб керуватися ним. А це означає, що я не можу ні шукати у собі такий справжній стан, який спонукав би мене до дії, ні вимагати від будь-якої моралі, щоб вона наказала, як мені діяти. Однак, заперечте ви, згаданий юнак усе ж звернувся за порадою до викладача. Річ у тому, що коли ви йдете за порадою, скажімо, до священника, значить, ви обрали цього священника й сутнісно вже більш-менш уявляли собі, що він вам порадить. Іншими словами, вибрати радника – це знову наслідуватися на щось самому. Ось вам доказ: якщо ви християнин, ви скажете: «Порадьтеся зі священником». Але є священники-колабораціоністи, священники-вичікувальники, священники – учасники руху Опору. То кого ж вибрати? І якщо юнак зупиняє свій вибір на священнику, чи учаснику Опору, чи то священнику-колабораціоністу, то він уже вирішив, якою буде порада. Звертаючись до мене, він знав мою відповідь, а я можу сказати тільки одне: ви вільні, вибирайте, тобто обмірковуюйте.

Жодна загальна мораль вам не вкаже, що потрібно робити; у світі немає прикмет. Католики заперечать, що прикмети є. Припустимо, що так, але і в цьому разі я сам вирішую, який їхній зміст. У полоні я познайомився з однією чудовою людиною, єзуїтом, який вступив до ордену в такий спосіб. Він немало натерпівся у житті: його батько помер, залишивши сім'ю у злиднях; він жив на стипендію релігійного навчального закладу, і йому постійно давали зрозуміти, що його прийняли туди з милости; він не отримував багато почесних відзнак, які так люблять діти. Пізніше, приблизно у 18 років, він зазнав невдачі в коханні і, нарешті, в 22 роки провалився з військовою підготовкою – факт сам собою дрібний, але став тією краплею, яка переповнила чашу.

Отож цей хлопець міг вважати себе повним невдахою. Це була знакова прикмета, але в чому полягав її сенс? Мій знайомий міг поринути у скорботу чи розпач, проте досить тверезо розсудив, що це – знак, який вказує на те, що він не створений для успіхів на світській ниві, що йому призначено успіхи у справах релігії, святості, віри. Він побачив у цьому перст Божий і вступив до ордену. Хіба рішення відносно сенсу знамення не було ухвалене ним самим, абсолютно самостійно? З цієї низки невдач можна було зробити зовсім інший висновок: наприклад, краще стати теслею, або революціонером. Отже, він несе повну відповідальність за тлумачення прикметного знамення. Зanedбаність припускає, що *ми самі обираємо наше буття*. Zanedбаність приходить разом із тривогою.

Стосовно *відчаю*, то цей термін має надзвичайно простий зміст. Він означає, що ми будемо брати до уваги лише те, що залежить від нашої волі, або ту суму ймовірностей, які уможливають нашу дію. Коли чогось хочуть, завжди є елемент імовірності. Я можу розраховувати на те, що до мене приїде друг. Цей друг приїде поїздом чи трамваєм. І це має на увазі, що поїзд прибуде у призначений час, а трамвай не зійде з колії. Я залишаюся у сфері можливого; але покладатися на змогу потрібно лише настільки, наскільки наша дія допускає всю сукупність можливостей. Як тільки розглядувані мною можливості перестають чітко відповідати моїм діям, я мушу перестати ними цікавитися, тому що ніякий Бог і жодне провидіння не можуть пристосувати світ і його можливості до моєї волі. На ділі, коли Декарт писав: «Перемагати радше самого себе, ніж світ» [10], то цим він хотів сказати те саме: *діяти без надії*. Марксистки, з якими я розмовляв, заперечували: «У ваших діях, які, очевидно, будуть обмежені вашою смертю, ви можете розраховувати на підтримку інших людей. Це означає покладати надію, по-перше, на те, що сторонні люди зроблять для допомоги вам в іншому місці – в Китаї, у Росії, і в той же час на те, що вони виконають пізніше, після вашої смерті, для того щоб продовжити ваші справи і довести їх до завершення, себто до революції. Ви навіть повинні розраховувати на це, інакше вам немає морального виправдання». Я ж на це відповідаю, що завжди надіятимуся на товаришів у спільній боротьбі тією мірою, якою вони беруть участь разом зі мною у цій колективній конкретній боротьбі, пов'язані єдністю партії чи угруповання, діяння якої чи

якого я більш-менш можу контролювати, – я перебуваю в ній, і мені відомо все, що в ній відбувається. І ось за таких умов розраховувати на єдність і на волю цієї партії – це все одно, що покладатися на те, що трамвай приїде вчасно, або що поїзд не зійде з рейок. Але я не можу покладатися на людей, яких не знаю, ґрунтуючись на вірі у людську доброту чи зацікавленість особи у суспільному благополуччі. Адже людина вільна, і немає жодної людської природи, на якій я міг би базувати свої сподівання. Я не знаю, яка доля чекає на російську революцію. Я можу лише захоплюватися нею і взяти її за зразок тією мірою, якою я сьогодні бачу, що пролетаріат відіграє в Росії роль, якої він не виконував в жодній іншій країні. Але я не можу стверджувати, що революція обов'язково призведе до перемоги пролетаріату. Я маю обмежуватися тим, що бачу. Я не можу бути впевненим, що товариші у справі боротьби продовжать мою роботу після моєї смерті, щоб довести її до максимальної досконалості, оскільки ці люди вільні і завтра самі вирішуватимуть, чим має бути людина. Завтра, після моєї смерті, одні, можливо, вирішать установити фашизм, а інші виявляться такими боягузами, що дозволять їм це зробити. Тоді фашизм стане людською істиною; і тим гірше для нас. *Дійсність буде такою, якою її визначить сама людина*.

Чи означає це, що я маю вдатися до бездіяльності? Ні. Спочатку я повинен вирішити, а потім діяти, керуючись старою формулою: «Немає потреби сподіватися, щоб щось робити». Це не означає, що мені не слід вступати до тієї чи іншої партії. Просто я, не маючи ілюзій, робитиму те, що зможу. До прикладу, я запитую себе: чи здійсниться усупільнення як таке? Я про це нічого не знаю, знаю тільки, що зроблю все, що буде в моїх силах, щоб воно здійснилося. Понад це я не можу ні на що сподіватися.

Квієтизм – позиція людей, які кажуть: інші можуть зробити те, чого не можу зробити я. Вчення, яке я викладаю, прямо протилежне квієтизму, бо воно стверджує, що *реальність у дії*. Воно навіть йде далі і заявляє, що *людина є не що інше, як її проєкт самої себе*. *Людина існує лише настільки, наскільки себе здійснює*. Вона є відтак не що інше, як *сукупність своїх учинків*, не що інше, як *власне життя*. Звідси зрозуміло, чому наше вчення вселяє жах деяким людям. Адже вони часто не мають іншого способу переносити власну неспроможність, як за допомогою міркування:

«Обставини були проти мене, я вартую набагато більшого. Щоправда, у мене не було великого кохання чи великої дружби, але це тільки тому, що я не зустрів чоловіка чи жінку, які були б їх гідними. Я не написав хороших книг, але це тому, що я не мав дозвілля. У мене не було дітей, яким я міг би себе присвятити, але це тому, що я не знайшов людину, з якою міг би пройти життям. У мене, отже, залишаються в цілості й безпеці безліч невикористаних здібностей, схильностей і можливостей, які надають мені набагато більшої значущості, ніж можна було б висновувати тільки з моїх учинків». Однак насправді, як вважають екзистенціалісти, немає жодного кохання, крім того, яке створює само себе; немає ніякої «можливої» любові, окрім тієї, яка у коханні проявляється. Немає жодного генія, крім того, котрий виявляє себе у витворах мистецтва. Геній Марселя Пруста – це твори Пруста [11]. Геній Жана Расіна [12] – це низка його трагедій, і крім них нічого немає. Навіщо казати, що Расін міг би написати ще одну трагедію, якщо він її не написав? Людина живе своїм життям, вона створює свій образ, а поза ним нічого немає. Звісно, це може здатися жорстоким для тих, хто не досягнув успіху в житті. Але, з іншого боку, треба, щоб люди зрозуміли, що зважати треба тільки на реальність, що мрії, очікування і надії дозволяють визначити людину лише як оманливий сон, як втрачені надії, як марні очікування, тобто визначити її негативно, а не позитивно. Тим не менш, коли кажуть: «Ти є не що інше, як твоє життя», це не означає, що, скажімо, про художника висновуватимуть виключно за його творами; є тисячі інших речей, що його визначають. Ми хочемо лише сказати, що людина – це не що інше, як низка її вчинків, що вона є спектр, організація, сукупність відносин, із яких кристалізуються ці вчинки.

І в цьому випадку нам дорікають, на ділі, не за песимізм, а за впертий оптимізм. Якщо нам докоряють за наші літературні твори, у яких ми описуємо млявих, слабких, боягузливих, а іноді навіть явно поганих людей, то це не тільки тому, що ці особи мляві, слабкі, боягузливі чи погані. Якби ми заявили, як Золя, що вони такі через свою спадковість, унаслідок впливу середовища, суспільства, через певну органічну чи психічну обумовленість, люди заспокоїлися б і сказали: «Так, ми такі, і з цим нічого не поробиш». Але екзистенціаліст, описуючи боягуза, вважає, що цей боягуз відповідальний за свою боягузливість.

Він такий не тому, що в нього боягузливе серце, легені чи мозок. Він такий не через свою фізіологічну організацію, але тому, що сам витворив себе боягузом своїми вчинками. Не буває боягузливого темпераменту. Темпераменти бувають нервозними, слабкими, як кажуть, худорлявими, або повнокровними. Але слабка людина зовсім не обов'язково боягуз, оскільки боягузливість виникає внаслідок зречення чи поступки. Темперамент – ще не дія. Страхополох визначається за здійсненим учинком. Те, що люди невиразно відчують і що викликає у них жах, – це винуватість самого боягуза в тому, що він боягуз. Люди, звісно, хотіли б, щоб легкодухами чи героями народжувалися.

Один із головних докорів на адресу моєї книги «Дороги свободи [13] формулюється так: як можна робити героями таких дряглих людей? Це заперечення несерйозне, адже передбачає, що люди народжуються героями. Власне кажучи, люди саме так і хотіли б думати: якщо ви народилися боягузом, то можете бути спокійні – ви не в змозі нічого змінити і залишитесь боягузом на все життя, що б ви не робили. Якщо ви народилися героєм, то можете бути цілком певні – ви залишитесь ним усе життя, будете пити як герой, їсти як герой. Екзистенціаліст каже: боягуз робить себе боягузом і герой робить себе героєм. Для страхополюха завжди є можливість більше не бути лякливим, а для героя – перестати бути лицарем. Але до уваги береться лише повна рішучість, а не окремі випадки або окремі дії – вони не захоплюють нас повністю.

Отже, ми, здається, відповіли на низку звинувачень. Як бачите, екзистенціалізм не можна розглядати ні як філософію квієтизму, тому що він визначає людину в її справах, ні як песимістичний опис людини: насправді немає більш оптимістичного вчення, оскільки доля самої людини перебуває в ній самій. Екзистенціалізм – це не спроба відбити в людини бажання до дій, адже він говорить особі, що надія лише в її діях, і єдине, що дозволяє їй жити, – це діяння. Відтак у цьому плані маємо справу з мораллю дії та рішучості. Однак на цій підставі закидають нам також і те, що ми замуруємо людину в індивідуальній суб'єктивності. Але і тут нас розуміють хибно.

Справді, наш вихідний пункт – це суб'єктивність індивіда, він зумовлений і причинами суто філософського порядку. Не тому, що ми буржуа, а тому, що хочемо мати вчення, яке узасаднюється на істині, а не на сукупності

прекрасних теорій, які обнадіюють, не маючи під собою реального підґрунтя. В першопочатку не може бути жодної іншої істини, крім: «Я мислю, отже, існую». Це *абсолютна істина свідомості, що осягає сама себе*. Будь-яка теорія, що бере людину поза цим моментом, у якому та осягає себе, є теорія, яка скасовує істину, оскільки поза картезіанським cogito всі предмети лише ймовірні, а вчення про ймовірності, що не спирається на істину, провалюється у прірву небуття. Щоб визначити ймовірне, треба мати справжнє. Отож, щоб існувала хоч якась істина, конче потрібна істина абсолютна. Абсолютна істина проста, легко досяжна і доступна всім, вона схоплюється безпосередньо.

Далі наша теорія – це єдина теоретична система, яка надає людині гідності і яка не перетворює її на об'єкт. Всілякий матеріалізм приводить до погляду на людей, зокрема й на себе самого, як на предмети, тобто як на сукупність певних реакцій, що нічим не відрізняється від набору тих якостей та явищ, які утворюють стіл, стілець чи камінь. Що ж до нас, то ми саме й *хочемо створити царство людини як єдність цінностей, відмінну від матеріального царства*. Але суб'єктивність, яка осягається як істина, не є суворо індивідуальною суб'єктивністю, оскільки в cogito людина відкриває не тільки саму себе, а й інших людей. На противагу філософії Декарта, на протилежність філософії Канта, через «я мислю» ми осягаємо [розумом] себе перед образом іншого, та й інший так само достовірний для нас, як і ми самі. Таким чином людина, усвідомлюючи себе через cogito, безпосередньо виявляє водночас і всіх інших, і до того ж – як умову свого власного існування. Вона самозвітує в тому, що не може бути якою-небудь (у тому сенсі, в якому про особу кажуть, що вона дотепна, зла чи ревнива), якщо тільки інші не визнають її такою. *Щоб отримати певну істину про себе, я маю пройти через іншого. Інший необхідний для мого існування, так само, між тим, як і для мого самопізнання*. За цих умов виявлення мого внутрішнього світу відкриває мені водночас й іншого як посталу переді мною свободу, котра мислить і бажає «за» чи «проти» мене. У такий спосіб нам відкривається цілий світ, який ми називаємо *інтерсуб'єктивністю*. У цьому світі саме людина вирішує, чим є вона і чим є інші.

Крім того, якщо неможливо знайти універсальну сутність, яка була б людською природою, то все ж таки існує якась спільність умов

людського існування. Невипадково сучасні мислителі все частіше говорять про умови існування, ніж про людську природу. Під ними вони розуміють, з більшим чи меншим ступенем ясності, сукупність апріорних меж, які окреслюють фундаментальну ситуацію людини в універсумі. Історичні ситуації змінюються: людина може народитися рабом у язичницькому суспільстві, феодалним сеньйором чи пролетарем. Не змінюється лише необхідність для неї бути [присутнім] у світі, бути в ньому за роботою, бути серед інших і бути в ньому смертним. Межі не суб'єктивні і не об'єктивні, швидше вони мають об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивні вони тому, що зустрічаються всюди і можуть бути упізнані. Суб'єктивні тому, що переживаються, нічого не являють собою, якщо не пережиті людиною, яка вільно визначає себе у своєму існуванні відносно них. І хоча проекти можуть бути різними, жоден мені не чужий, тому що всі вони є спробою подолати межі, або розсунути їх, або не визнати їх, або пристосуватися до них. Отож, будь-який проект, хоч би яким індивідуальним він був, має універсальну значущість. Будь-який проект, чи то проект китайця, індійця чи негра, може бути осягнутий європейцем. Може бути зрозумілий – це означає, що європейець 1945 року спроможний так само йти від осмисленої ним ситуації до її меж, що він може відтворити у собі проект китайця, індійця чи африканця. Будь-який проект універсальний у тому сенсі, що зрозумілий кожному. Це не означає, що цей проект визначає людину раз і назавжди, а лише те, що він може бути відтворений. Завжди можна зрозуміти ідіота, дитину, дикуна чи іноземця, достатньо мати необхідні відомості. У цьому сенсі слушно говорити про всезагальність людини, яка, однак, не дана заздалегідь, але постійно твориться. Вибираючи себе, я творю загальне. Я творю його, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала. Ця абсолютність вибору не зліквідовує відносності кожної окремої доби. Екзистенціалізм і хоче показати цей зв'язок між абсолютним характером вільного діяння, за допомогою якого кожна особа здійснює себе, реалізуючи в той же час певний тип людства, – діяння, зрозумілі будь-якій епосі і будь-якій людині, і відносністю культури, яка може бути наслідком такого вибору. Потрібно водночас відзначити відносність картезіанства та абсолютність картезіанської позиції. Якщо хочете, у цьому розуміннівому аспекті кожен із нас

істота абсолютна, коли дихає, їсть, спить чи діє тим чи іншим чином. Немає жодної відмінності між вільним буттям, буттям-проектом, існуванням, яке обирає свою сутність, та абсолютним буттям. І немає жодної розбіжності між локалізованим у часі абсолютним буттям, тобто розташованим в історії, та буттям, універсально збагнутим розумом.

Це, проте, не знімає повністю звинувачення у суб'єктивізмі, яке постає ще у кількох формах. По-перше, нам кажуть: «Отже, ви можете робити будь-що». Це звинувачення формулюють по-різному. Спочатку нас записують в анархісти, а потім заявляють: «Ви не можете засуджувати інших, тому що не маєте підстав, щоб віддати перевагу одному проекту на противагу іншому». І, нарешті, нам можуть сказати: «Все довільно у вашому виборі, ви віддаєте однією рукою те, що нібито отримали іншою». Ці три заперечення не надто серйозні. Насамперед перше заперечення – «ви можете вибирати будь-що» – неточне. Вибір можливий в одному напрямку, але неможливо не вибирати. Я завжди можу вибрати, однак маю знати, що навіть у тому разі, якщо нічого не вибираю, тим самим і це є мій вибір. Хоча ця обставина і здається суто формальною, проте вона надзвичайно важлива для обмеження фантазії та примхи. Якщо вірно, що, перебуваючи у якійсь ситуації, до прикладу, в ситуації, що визначає мене як особу, наділену статтю, здатна перебувати у відносинах із особою іншої статі та мати дітей, я змушений вибрати якусь позицію, то, принаймні, я відповідаю за вибір, який, зобов'язуючи мене, зобов'язує в той же час усе людство. Навіть якщо ніяка апріорна цінність не визначає мого вибору, він все ж таки не має нічого спільного з примхою. А якщо декому здається, що це та сама теорія довільної дії, що й у А. Жіда, значить, вони не бачать величезної відмінності між екзистенціалізмом і вченням Жіда. Жід не знає, що таке ситуація. Для нього дії зумовлені простим капризом. Для нас, навпаки, людина перебуває в організованій життєвій ситуації і своїм вибором змушує жити нею все людство, причому вона не може не вибирати: або залишиться цнотливою, або одружується, але не матиме дітей, або одружується і матиме дітей. У будь-якому разі, хоч би що вона робила, тільки вона сама несе повну відповідальність за вирішення цієї проблеми. Звичайно, особа не посилається, здійснюючи вибір, на встановлені цінності, але було б несправедливо звинувачувати її в капризі. Моральний вибір

можна порівняти скоріше зі створенням витвору мистецтва. Однак тут треба відразу ж обмовитися, йдеться аж ніяк не про естетську мораль – наші супротивники настільки недобросовісні, що дорікають нам навіть у цьому. Цей приклад узятий мною лише для порівняння. Отож, хіба колись дорікали художнику, який малює картину, за те, що він не керується апріорно встановленими правилами? Хіба колись говорили, яку він має намалювати картину? Зрозуміло, що немає картини, яка була б визначена до її написання, що художник живе створенням свого твору і що картина, яка має бути намальована, це та картина, яку він намалює. Зрозуміло, що немає апріорних естетичних цінностей, але є цінності, які виявляться згодом – через окремі елементи картини, у відношеннях між волею до творчості та результатом. Ніхто не може сказати, яким буде живопис завтра. Про картини можна висновувати лише тоді, коли вони вже написані. Який стосунок має це до моралі? Тут ми теж опиняємось у *ситуації творчості*. Ми ніколи не говоримо про довільність витвору мистецтва. Обговорюючи полотно Пікассо, ми не говоримо, що воно є довільним. Ми добре розуміємо, що, малюючи, він творить себе таким, яким він є, що сукупність його творів входить у його життя.

Так само відбувається і в моралі. Спільним між мистецтвом та мораллю є те, що в обох випадках маємо творчість та винахід. Ми не можемо вирішити аргіогі, що треба робити. Мені здається, я досить показав це на прикладі тієї молодшої людини, яка приходила до мене за порадою і яка могла волати до будь-якої моралі, кантіанської чи якоїсь ще, не знаходячи там для себе жодних вказівок. Він був змушений винайти собі свій власний закон. Ми ніколи не скажемо, що ця людина – чи вирішить вона залишитися зі своєю матір'ю, беручи за основу моралі почуття, індивідуальну дію та конкретне милосердя, чи вирішить поїхати до Англії, віддаючи перевагу жертвовності, – зробив довільний вибір. *Людина створює себе сама*. Вона не створена спочатку, а [поступово] творить себе, вибираючи мораль, хоча тиск обставин такий, що вона не може не вибрати якоїсь певної моральної позиції. Тому ми визначаємо людину лише у зв'язку з її рішенням зайняти позицію. Відтак безглуздо дорікати нам у довільності вибору.

По-друге, нам кажуть, що ми не можемо засуджувати інших. Це подекуди вірно, а почасти ні. Це вірно в тому сенсі, що кожного

разу, коли людина обирає свою позицію і свій проєкт з усією ширістю і повною ясністю, яким би не був цей проєкт, його неможливо замінити іншим. Це правда ще й у тому сенсі, що ми не віримо у прогрес. Прогрес – це покращення. *Людина ж завжди перебуває віч-на-віч із змінною ситуацією, і вибір завжди залишається вибором у ситуації.* Моральна проблема анітрохи не змінилася відтоді, коли треба було обирати між прихильниками та противниками рабовласництва під час війни між Північчю та Півднем, аж до сьогодні, коли потрібно голосувати за МРП [14], або за комуністів.

Проте все ж засуджувати можна, оскільки, як я вже казав, людина вибирає, в тому числі вибирає і саму себе, перед обліком інших людей. Насамперед можна розмірковувати, який вибір ґрунтується на омані, а який на істині (це може бути не оцінкове, а логічне судження). Можна роздумувати про особу, якщо вона нечесна. Якщо ми визначили ситуацію людини як вільний вибір без виправдань і без опори, то кожна особистість, яка намагається виправдатися своїми пристрастями чи придумує детермінізм, нечесна. Можуть заперечити: «Але чому б їй не вибирати себе нечесно?» Я відповім, що не збираюся засуджувати з моральної точки зору, а просто визначаю нечесність як оману. Тут не можна уникнути судження про істину. Нечесність – це, мабуть, брехня, тому що приховує повну свободу дії. У тому самому сенсі можна сказати, що вибір нечесний, якщо виголошується, ніби йому передують деякі передіснуючі цінності. Я суперечу сам собі, якщо водночас хочу їх встановити та заявляю, що вони мене зобов'язують. Якщо мені скажуть: «А якщо я хочу бути нечесним?» – я відповім: «Немає жодних підстав, щоб ви ним не були, але я заявляю, що ви саме такі, тоді як сувора наступність характерна лише для чесності». Крім того, можна висловити моральну думку. В кожному конкретному випадку свобода не може мати іншої мети, крім самої себе, і якщо людина одного разу визнала, що, перебуваючи в занедбаності, сама встановлює цінності, то вона може бажати тепер лише одного – *свободи як основи всіх цінностей*. Це не означає, що особа хоче її абстрактно. Це означає, що дії чесних людей мають своєю кінцевою метою пошуки свободи як такої. Особа, яка вступає до комуністичної чи революційної профспілки, переслідує конкретні цілі, що припускають наявність абстрактної волі до свободи. Але цієї свободи бажають у чисто конкретному. Ми

бажаємо свободи заради свободи у кожному окремому випадку. Але, прагнучи свободи, виявляємо, що вона цілком залежить від свободи інших людей і що свобода інших залежить від нашої свободи.

Звичайно, свобода як визначення людини не залежить від іншої особи, але, як тільки починається дія, я зобов'язаний бажати разом із моєю свободою свободи інших, я можу приймати як мету мою свободу лише в тому разі, якщо поставлю своєю метою також і свободу інших. Отож, якщо з погляду повної автентичності [15], я визнав, що людина – це істота, у якої існування передує сутності, що вона є особина вільна, яка може за різних обставин бажати лише своєї свободи, я одночасно визнав, що можу бажати й іншим лише свободи. Таким чином, в ім'я цієї волі до свободи, яка передбачається самою свободою, я можу формулювати судження про тих, хто прагне приховати від себе повну безпричинність свого існування і свою повну свободу. Одних, які приховують від себе повну свободу за допомогою духу серйозності чи посилення на детермінізм, я назву *боязузами*. Інших, які намагаються довести, що їхнє існування необхідне, хоча навіть поява людини на Землі є випадковістю, я назву *паскудниками*. Але боязувів чи паскудників можна засудити лише з погляду суворої автентичності. Тому, хоча зміст моралі змінюється, певна форма її залишається універсальною. І. Кант заявляє, що воля бажає самої себе та свободи інших. Згоден. Але він далі вважає, що формальне і загальне достатні для конституювання моралі [16]. Ми ж, навпаки, думаємо, що надто абстрактні принципи зазнають краху при визначенні дії. Розглянемо ще раз приклад із вищезгадуваним учнем. В ім'я чого, в ім'я якої великої максими моралі міг би він, на вашу думку, з повним спокоєм духу наважитися залишити матір, або ж залишитися з нею. Про це не можна висновувати. Зміст завжди конкретний і тому непередбачуваний. Завжди має місце вигадка. Важливо тільки знати, чи ця вигадка робиться в ім'я свободи.

Розглянемо два конкретні приклади. Ви побачите, як вони узгоджуються один з одним і в той же час [наскільки] різні. Візьмемо «Млин на Флоссі» (соціально-психологічний роман американської письменниці Мері Енні Еванс (1819-1880), що надрукований під псевдонімом Дж. Еліот. – *Перекл.*). У цьому творі зустрічаємо якусь дівчину на ім'я Меггі Тулівер, яка є втіленням пристрасті і яка усві-

домлює це. Вона закохана в молодого хлопця – Стефана, зарученого з іншою, нічим не примітною, дівчиною. Ця Мергі Тулівер, замість того щоб легковажно віддати перевагу своєму власному щастю, вирішує в ім'я людської солідарності пожертвувати собою і відмовитися від коханої людини. Навпаки, Сансеверіна в «Пармській обителі» (відомого роману французького письменника Стендаля, справжнє ім'я якого Анрі Бейль (1783-1842). – *Перекл.*), вважаючи, що пристрасть становить справжню цінність людини, заявила б, що велике кохання варте всіх жертв, що йому потрібно віддати перевагу банальному подружньому коханню, яке поєднало б Стефана і ту дурненьку, на якій він зібрався одружитися. Вона вирішила б пожертвувати останньою і досягти свого щастя. І, як показує Стендаль, заради пристрасті вона пожертвувала б і собою, якщо цього вимагає життя. Тут перед нами дві прямо протилежні моралі. Але я вважаю, що вони є рівноцінними, бо в обох випадках метою є саме свобода. Ви можете уявити дві абсолютно аналогічні за своїми наслідками картини. Одна дівчина воліє покійно відмовитися від кохання, інша – під впливом статевого потягу – ігнорує колишні зв'язки чоловіка, якого любить. Зовні ці два випадки нагадують щойно описані. Проте вони дуже від них відрізняються. Сансеверіна за своїм ставленням до життя набагато ближче до Мергі Тулівер, ніж до такої безтурботної жадібності.

Таким чином, очевидно, що друге звинувачення є одночасно і істинним, і хибним. Вибирати можна все, що завгодно, якщо йдеться про свободу вирішувати.

Третє заперечення зводиться до наступного: «Ви отримуєте однією рукою те, що дає іншою», тобто ваші цінності у своїй суті несерйозні, оскільки ви їх самі вибираєте. На це я з глибоким сумом відповім, що так воно і є; але якщо я ліквідував Бога-батька, то повинен же хтось винаходити цінності. Потрібно приймати речі такими, якими вони є. І, крім того, сказати, що ми винаходимо цінності, означає стверджувати лише те, що життя не має апріорного сенсу. Поки ви не живете своїм життям, воно нічого собою не становить, ви самі повинні надати йому змісту, а цінність є не що інше, як цей вибраний вами зміст. Тим самим ви виявляєте, що є можливість створити людську спільноту.

Мене дорікали за саме питання: чи є екзистенціалізм гуманізмом. Мені казали: «Адже ви писали в “Нудоті” [17], що гуманісти не

мають рації, ви сміялися з певного типу гуманізму, навіщо тепер до нього повертатися?» І справді, слово «гуманізм» має два абсолютно різні змісти. Під гуманізмом можна розуміти теорію, яка розглядає людину як мету і найвищу цінність. Подібного роду гуманізм є у Кокто (1889-1963), французького письменника, художника, кінематографіста. Скажімо, у його оповіданні «80 годин навколо світу», де один з героїв, пролітаючи літаком над горами, вигукує: «Людина вражаюча!» Це означає, що особисто я, котрий не брав участі у створенні літаків, можу скористатися плодами цих винаходів і що особисто я – як людина – можу відносити на свою адресу і відповідальність, і почесні за дії, вчинені іншими людьми. Це означало б, що ми можемо оцінювати людину з найбільш видатних дій окремих людей. Такий гуманізм абсурдний, бо тільки собака чи кінь міг би дати загальну характеристику людині й заявити, що людина вражаюча, чого вони, до речі, зовсім не збираються робити, принаймні, наскільки мені відомо. Але не можна визнати, щоб про людину могла висновувати людина. Екзистенціалізм звільняє її від подібних міркувань. Екзистенціаліст ніколи не розглядає людину як мету, тому що *людина завжди незавершена*. І ми не зобов'язані думати, що є якесь людство, якому можна поклонитися на кшталт Огюста Конта. Культ людства призводить до замкнутого гуманізму Конта і – варто визнати – до фашизму [18]. Такий гуманізм нам непотрібний.

Але гуманізм можна розуміти й в іншому сенсі. Людина перебуває постійно поза самою собою. Саме проєктуючи себе і гублячи себе назовні, вона існує як людина. З іншого боку, вона може існувати, лише переслідуючи трансцендентні цілі. Будучи цим виходом за межі, уловлюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона перебуває в осередді, у центрі цього виходу за горизонти. *Немає жодного іншого світу, окрім людського – світу людської суб'єктивності*. Цей зв'язок конституювальної людини трансцендентності (не в тому сенсі, у якому трансцендентальний Бог, а в розумінні виходу за свої межі) і суб'єктивності – у тому сенсі, що людина не замкнена в собі, а завжди присутня в людському світі, – і є те, що ми називаємо **екзистенціалістським гуманізмом**. Це [достеменний] гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої, у занедбаності саме вона вирішуватиме свою долю; [до того ж,] оскільки ми показуємо, що реалізувати

себе по-людськи особистість може не шляхом занурення у саму себе, але у [містерії] пошуку мети зовні, якою може бути звільнення чи ще яке-небудь конкретне самоздійснення.

З цих міркувань видно, що немає нічого більш несправедливішого, ніж висунути проти нас заперечення. Екзистенціалізм – це не що інше, як спроба сформулювати всі висновки з послідовного атеїзму. Він зовсім не намагається довести людину до розпачу. Але якщо розпачем називати, як це роблять християни, будь-яку зневіру, тоді саме первородний відчай – її вихідний пункт. Екзистенціалізм – не такий атеїзм, який розбазарює себе на докази того, що Бог не існує. Скоріше він заявляє таке: навіть якби Бог існував, це нічого не змінило б. Такою є наша точка зору. Це не означає, що ми віримо в існування Бога, – просто справа не в тому, чи існує Бог. Людина повинна знайти себе і переконатися, що ніщо не може її врятувати від самої себе, навіть достовірний доказ існування Бога. У цьому сенсі екзистенціалізм – це оптимізм, учення про дію. І лише через нечесність, плутаючи свій власний розпач із нашим, християни можуть називати нас зневіреними.

ПРИМІТКИ

1. ЯСПЕРС Карл (1883-1969) – німецький філософ, один із засновників екзистенціалізму. Починав свою наукову та педагогічну діяльність як психіатр, є автором праць «Загальна психопатологія» (перше видання 1913), «Психологія світоглядів» (1919), «Розум та екзистенція» (1933), «Філософська віра» (1962) та ін. У 20-30-ті роки створює свій варіант екзистенційної філософії, відштовхуючись від переконання, що філософія пізнає те, що «ніколи не може стати предметом», адже навіть комунікація як взаємодія двох свідомостей є інтуїтивною. Філософувати для Ясперса означає не займатися системотворенням, але висвічувати становище людини у світі. У «межових ситуаціях» (недуга, хвороба, страждання, провина, втрата, смерть) людині відкривається її скінченність, але водночас і її органічний зв'язок із буттям, вона виривається з буденності і повсякдення, де екзистенція стає здоланням й одночасно виходом до трансценденції – до Бога, що становлять справжні реальності. Засадничі категорії філософії Ясперса – «екзистенція», «свобода», «історичність», «комунікація». Екзистенція – достеменно джерело буття, доконче людське в людині, що неосяжне для науки, проте може бути описане (а не визначене!) через свободу, комунікацію, часовість та історичність людського існування. Вміщена у світ

історичного становлення, екзистенція абсолютно вільна, власне вона і є сама свобода. Людина вибирає, «створює себе» незалежно від будь-якого зовнішнього спричинення (детермінації). «Рішення на користь свободи і незалежності проти всіх образів цього світу, проти будь-якого авторитету, – пише філософ, – не означає [прийняття] рішення проти трансценденції. Той, хто спирається на самого себе перед трансценденцією, вирішальним чином випробує» ту необхідність, яка цілком віддає його в руки Бога». Буття у вченні Ясперса постає як: а) *предметне буття*; б) *екзистенція* чи як вільне, необ'єктивоване людське існування; в) *трансценденція* або «всеосяжне» як раціонально незбагненна межа будь-якого буття та мислення. Перед фронтом предметного буття мислення – це «орієнтація у світі», перед горизонтом екзистенції воно постає як її «висвітлення», перед безоднею трансценденції воно є спробою висловити невимовне з допомогою «шифрів», тобто м о в и, якою трансценденція звертається до екзистенції. Ставлення до трансценденції визначається Ясперсом як філософська віра, що існує тільки у єдності зі знанням, прагнучи зрозуміти саму себе, дізнатися, що є пізнаваним. Коли розум набуває ознак віри, він постає сферою екзистенціювання духовності, що головним чином покладається на раціоналістичні принципи системно організованого знання. І хоч розум не є джерелом буття, однак без нього екзистенція-переживання стає «нестерпним насильством». Співвіднесеність екзистенції з трансценденцією здійснюється в *акті комунікації*, тобто під час особистісного спілкування в лоні «істини». Трансценденція незбагненна, тому для досягнення її необхідний раціонально не осмислюваний «стрибок». Він відбувається у граничних ситуаціях, коли людина стоїть перед лицем «ніщо» та зазнає «краху». Тоді світ і все суще скидається і зникає, стає вільним духовний погляд на буття. Хоча Ясперс відкидав догматичне Богослов'я, все ж його «теїстичний екзистенціалізм» вочевидь пов'язаний із християнським віросповіданням.

2. МАРСЕЛЬ Габріель Оноре (1889-1973) – французький філософ, драматург, музикант, представник «християнського екзистенціалізму», або «християнського сократизму», як він почав називати своє вчення після засудження екзистенціалізму в папській енцикліці 1950 р. У центрі уваги Марселя перебувають такі теми, як конкретність людського існування, діалог з іншим, протиставлення двох основоположних сфер – *буття і володіння*. Основні категорії філософування Марселя «буття», «володіння», «тіло», «душа». Кожна людина існує як особистість, як Я, де буття – не щось предметне, зовнішнє, а те внутрішнє, що актуально переживається. Отож буття невідчужене від особи на від-

міну від речей, предметів, об'єктів, якими вона володіє. Якщо тіло у філософемі Марселя є елементом буття, межею між «бути» і «мати», врешті-решт необхідною умовою володіння, то душа становить ідеальне буття. Причому світ володіння (щонайперше матеріального, технічного) характеризується вторинністю стосовно сфери буття. На жаль, економіка і техніка стимулюють панування у повсякденні сучасної людини світу володіння, все більше витісняючи її справжню буттєвість. Піддаючи критиці Сартра та інших екзистенціалістів-атеїстів, Марсель писав про надію та зустріч людини з Богом у вірі. «Ставлення до іншої людини як до “ти” прокладає шлях до Бога як до абсолютного “Ти”». Основні твори: «Метафізичний журнал» (1927), «Бути і мати» (1933), *Homo Viator* (1946), «Містерія буття» (1951), «Екзистенційні засади гідності людини» (1964), «Досвід конкретної філософії» (1967) та ін.

3. ГАЙДЕГГЕР Маргін (1889-1976) – відомий німецький філософ-екзистенціаліст. У трактаті «Буття і час» (1927) ставить центральне для всіх своїх подальших робіт питання про неunikну необхідність пізнання найфундаментальнішої основи світу – буття як такого, буття самого по собі. Він стверджує, що метафізика, пізнаючи головним чином суще, не ставить завдання розкрити істину буття. У перший період творчості намагався вирішити вказане питання шляхом феноменологічного розгляду людського існування, керуючись настановленням, що часова природа буття синхронізується з історичністю екзистенційного буття людини – *Dasein* (у перекладі з німецької «ось» і «тут») – «ось» або «тут-буття», оскільки лише йому безмежна буттєвість відкрита. Упрозороення буття екзистенцією перетворює останню на «світлу пляму» в бутті, тоді як просвітлювальна активність *Dasein* реалізується як його «стояння в отворі буття»; така корелятивність буття і *Dasein* поєднує їх, але не зливає. Вони лише «торкаються» одне одного у спільній точці нульового простору-часу – у пункті «ніщо», «небуття». Загалом онтологічну основу існування Гайдеггер бачить у тимчасовості, скінченності людини, її «занедбаності» у світ. Тому час стає найсуттєвішою характеристикою буття як відкритості світу людині. Тому воно незавершене, нескінченне. Постає як питання, а не як відповідь, як можливість, а не як дійсність, є існування – екзистенція, а не сутність – есенція. На протигагу сущому (речовому, об'єктивному), атрибутом якого є простір (як форма зовнішності), атрибутом буття є час (як форма внутрішності). *Dasein* як екзистенція – це не предметно-речове, а духовне існування особи, котре інтенційно спрямоване на буття й, будучи «націлене» на світ, є трансцендентним, за межовим (перебуває за горизонтами сущого). Причому *Dasein* – зовсім не ізольована від світу реальність, а завжди характеризується як *присутність* у світі, що й виражається екзистенціалом «у-світі-буття». Та й світ не існує без людини, це – людський

світ, себто *співбуття*, так званий екзистенціал *Mitsein*. За Гайдеггером існують три модуси часу, або часові «екстази» – минуле, теперішнє, майбутнє, що утворюють три структурні елементи існування як «турботи». Справді людина існує лише тоді, коли пануючим є *модус майбутнього*, якщо вона активно вибирає себе, виходить за власні межі, зайнята *проблемним повторенням*. Перевага теперішнього призводить до розчиненості у світі повсякдення, до безособовості. Оскільки людина є скінченна істота, то справжнє існування – це «буття-до-смерті»: відкритою буттю особа стає перед лицем «ніщо». У середині 30-х років у творчості Гайдеггера настає поворот: він відходить від екзистенціалістсько-особистісного розгляду буття, створює вчення про мову як про «дім» чи «оселю» буття. Воднораз критикує всю європейську філософську традицію, вважаючи, що, починаючи з Платона та Арістотеля, вона є прогресуючим «забуттям буття». У «Листі про гуманізм» (1947) відкидає екзистенціалізм як метафізичне та суб'єктивістське вчення й веде аргументовану полеміку із Сартром.

4. Французькі екзистенціалісти-атеїсти, про яких пише Сартр, це **Андре МАЛЬРО** (1901-1976), **Альбер КАМЮ** (1913-1960), **Моріс МЕРЛО-ПОНТІ** (1908-1961), учні та послідовники Сартра (**Симона де БОВУАР** (1908-1986), **Андре ГОРЗ** (1923-2007) та ін.), котрі групувалися навколо журналу «Тан модерн», тобто «Нова доба».

5. **К'єркегор Серен** (1813-1855) – датський філософ, теолог, письменник, зачинатель екзистенційної філософії. Був провісником європейського екзистенціалізму як одного з найвпливовіших напрямів філософії ХХ ст. Критикуючи Гегеля за розчинення людської індивідуальності в історії світового духу, за об'єктивістський раціоналізм, К'єркегор протиставляв об'єктивній діалектиці Гегеля свою суб'єктивну діалектику, мета якої полягає в осягненні екзистенції у її конкретності. Людина – духовний індивід й відтак неповторний живий організм, форма особистісно-духовного існування – екзистенція, а не субстанційна сутність – есенція. Реальна особа буденного процесу, котрій притаманні внутрішній світ, індивідуальний дух, духовність, – це *онтологічний суб'єкт*, що визначається унікальною для кожного індивіда *долою*. Специфічно людським існуванням тут є внутрішнє спричинення вчинків – *свобода* і як трансцендування, тобто і як вихід за межі певного, усталеного й унормованого, діяння, і як спосіб буття сущого, в якому реальний зміст присутній за горизонтом наявного, природного (тілесно-речового) існування, і як форма духовної буттєвості, що дає змогу людині досягати результату дії до початку її конкретного здійсненні. При цьому правдивий вибір, справжня свобода і дійсна відповідальність передбачають відкриття можливостей, які не можуть прогнозуватися раціональною логікою інтелекту, а

які існують за межами поля впливу розуму й мають бути створені творчими зусиллями людського духу. На життєвому шляху особи К'еркегор розрізняє три стадії становлення екзистенції – естетичну, етичну, релігійну. Для переходу від етичної стадії до релігійної потрібний ірраціональний стрибок. Релігійна віра розуміється ним як парадоксальне, алогічне переживання одночасно і неповторності власної екзистенції, і *безвимірності Бога*, повної свободи людини, яка обирає себе, та Абсолюту, перед яким вона відчуває «страх і трепет». К'еркегор піддав різкій критиці ліберальне протестантське Богослов'я і цим вплинув на шерех напрямків сучасної теологічної думки. Зокрема, Біблійна оповідь про Авраама розглядається К'еркегором як приклад «телеологічного усунення етичного», тобто як «стрибка», що характеризує перехід від етичної стадії до релігійної. Випробовуючи віру Авраама, Бог вимагає: «Візьми сина твого, єдиного твого, якого ти любиш, Ісака, і йди в землю Морія, і там принеси його на цілопалення» (Бут 22.2). Лише в останню мить, коли Авраам підняв руку з ножом, Ангел зупиняє його. За К'еркегором, Авраам «діє з абсурду, оскільки це той самий абсурд, яким він як окрема особа вище загального». Якщо Авраам почне міркувати, то поставить віру під сумнів, визнає вимогу Бога спокую, відмовиться від злочинного, з погляду етики, діяння. Мислення, етичні вимоги, на переконання філософа, належать до загального, тоді як віра є парадоксом. Незрозуміло, як Авраам прийшов до феномену віри, незрозуміло й те, чому він продовжує перебувати в ньому, «Якщо це не так у випадку з Авраамом, то він навіть не трагічний герой, але вбивця. Продовжувати називати його батьком віри, говорити про це людям, які не дбають ні про що, крім слів, безглуздо. Висновок К'еркегора: віра є диво і водночас пристрасть, вона перебуває поза загальних категорій мислення та етичних норм. Сартр, як відомо, зводить «тривогу Авраама» до почуття особистої відповідальності в акті вибору, який також виявляється за межами етичних цінностей: обрана можливість «має цінність саме тому, що обрана», причому в постійно змінних життєвих ситуаціях.

6. Тут мовиться про університетську філософію Франції в умовах конфлікту між III республікою та Католицькою Церквою. Після усунення з посади Президента маршала Мак-Магона (1879) було проголошено «світську, демократичну та парламентську республіку». Хоча остаточно відокремлення Церкви від держави відбулося лише у 1905, вже у 80-ті роки минулого століття спостерігалася конфронтація між ними, зокрема у зв'язку з реформою системи освіти. У цих умовах університетська філософія, залишаючись ідеалістичною і навіть спіритуалістичною, протиставляла світську мораль церковному вченню, автономну моральну особистість – божественному одкровенню. З погляду Сартра, принципової відмінності між релігійною мораллю та світською буржу-

азною мораллю немає: соціальні норми, етичні розпорядження та ідеали в обох випадках нав'язуються людині ззовні, тільки на місце Бога буржуазія поставила вигідний їй соціальний порядок і панування капіталу.

7. **Детермінізм** (від латів. *determinatio* – визначаю) – філософське вчення про об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства, людської психіки, про взаємозв'язок та спричинення усеможливих феноменів земного і космічного походження. Як і представники екзистенціалізму, Сартр є *індетерміністом*, тобто відкидає зумовленість людських учинків зовнішніми причинами. Зокрема, він пише, що «людина приречена бути вільною», що «почуття створюються вчинками, які кожен здійснює», тому «дійсність буде такою, якою її визначить сама особа».

8. **ПОНЖ Франсіс** (1899-1988) французький поет, есеїст, журналіст, для творчості якого характерне прагнення відповісти на «виклик, який адресують нам речі», очистити мову поезії від умовностей, особистих переживань спостерігаючого світ поета. Навколишній світ має бути досягнутий як би заново, вперше, так, ніби речі можуть виявити себе самі, без втручання свідомості людини, незалежно від накопичених людством культурних навичок, настанов, звичок. Франсіс шукав словесний вираз для передачі екзистенції повсякденних речей і стихій (вода, сигарета, свічка, бджола та ін.), розвиваючи феноменологічні та екзистенціалістичні наративи. Сартр розглядав поезію Понжа як споріднену за духом екзистенціалістської філософії, маючи на увазі проведений ним самим поділ «для-себе-буття», тобто ототожненого з «ніщо», з «діркою в бутті» свідомості, і «в-собі-буття», себто світу речей, до якого відносяться і всі чуттєво сприйняті якості.

9. **ЖІД Андре** (1869-1951) – французький письменник, драматург, есеїст, лауреат Нобелівської премії з літератури (1947). Прославляв індивідуалістичне бунтарство, у низці романів постає як непримиренний критик буржуазної цивілізації. Обстоює завоювання індивідуальної свободи, свободи від умовностей і забобонів. Будучи переконаним у тому, що Бога немає, вважав за мету людини Його постійний пошук. У творах Жіда оголені людські проблеми безстрашної любові героїв до істини і глибокої психологічної проникливості.

10. Це одне із чотирьох правил моральності Декарта: «Моїм третім правилом було прагнути перемагати радше самого себе, ніж долю, і змінювати свої бажання, ніж світовий лад, і взагалі звикнути до думки, що немає нічого такого, що було б цілком у нашій владі, крім наших думок, тому після того, як ми зробили все, що могли, відносно зовнішніх для нас речей, усе те, що нам не вдалося, слід розглядати як щось абсолютно неможливе...» (Декарт Р. Міркування про метод. *Система сучасних методологій*: хрестоматія у 4-х томах; упоряд., відпов. ред., перекл. А.В.Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.1. С. 93).

11. ПРУСТ Марсель (1871-1922) – французький письменник, новеліст і поет, автор циклу із семи романів «У пошуках втраченого часу», один з основоположників модернізму в літературі ХХ ст. Імпресіоністський опис внутрішнього життя свідомості, потоку вражень, переживань минаючого часу – такі основні риси стилю Пруста. Цінним і єдино реальним стає потік свідомості, невловимі та скороминущі враження, тоді як сюжет, дії героїв відходять на другий план. Оскільки для екзистенціалізму характерний інтерес до спонтанної діяльності свідомості, є підстави констатувати непрямий вплив на нього Пруста.

12. РАСІН Батист Жан (1639-1699) – французький поет, драматург. Один з найвизначніших представників класицизму, автор знаменитих трагедій «Андромаха» (1667), «Британік» (1669), «Баязет» (1672), «Мітридат» (1673), «Іфігенія» (1674), «Федра» (1677), «Естер» (1989), «Гофолія» (1691) та ін. Теми драм Расін брав з історії та античної міфології, їх сюжети розповідають про бездумне, пристрасне кохання, в них дотримано традиційний канон жанру (п'ять дій, єдність місця і часу). Сюжети п'єс відображають взаємостосунки між персонажами, тоді як зовнішні події залишаються «за кадром» і знаходять відлуння тільки у свідомості та переживаннях героїв.

13. «Шляхи свободи» (1945-1949) – незавершена тетралогія Сартра, романи «Століття розуму», «Відстрочка», «Смерть у душі». Уривки незакінченого четвертого тому були опубліковані в журналі «Тан модерн» в 1949 році. У перших двох романах дається картина передвоєнної Франції, у третьому описується поразка 1940 і початок Опору. Основні положення екзистенціалістської філософії Сартра, насамперед його вчення про свободу, автентичність і несправжність людського існування, втілюються у характері та вчинках головних героїв тетралогії. Скажімо, перша частина тетралогії «Зрілий вік» – це художньо-філософський твір про надцінність свободи для людини: якою б неприємною вона не була, все одно вона відпочатково їй властива, тому усвідомлене опанування нею – єдина й остаточна мета людського існування.

14. МРП (MRP) – скорочена назва французької політичної партії християнсько-демократичної орієнтації – Народно-республіканський рух (1944-1966).

15. Автентичність – справжність людського існування, що протиставляється філософами-екзистенціалістами «неавтентичності», яка розуміється як підпорядкування передзаданим визначенням, як втрата самого себе, як підпорядкування «диктатурі публічності». Будь-які форми соціального існування, колективної дії, поведінка натовпу оголошуються неавтентичними. На думку Сартра, справді існуюча людина перебуває в «дурній вірі», в неї нечисте сумління, оскільки вона перекладає відповідальність за свої вчинки на природні чи соціально-історичні закономірності, шукає і знаходить причини для

виправдання своєї несвободи, залежності, вигоди. Автентичність, навпаки, означає вільне становлення, заперечення будь-якої наявної дійсності, спонтанний вихід за власні межі, повноту відповідальності за свої дії і вчинки. Свобода – основа всіх цінностей, де людина – це низка її вчинків, спектр, організація, сукупності міжособистих стосунків, із яких ці вчинки кристалізуються.

16. Етичне вчення великого німецького філософа І. Канта (1724-1804), як відомо, є відправним пунктом *екзистенційної етики*. Мислитель відокремив етику як науку про належне від причинно зумовлених подій зовнішнього світу. Як «річ-у-собі» людина наділена свободою волі, її вчинки не залежать від будь-якого спричинення, характерного для світу природних явищ. Загалом етика Канта має формальний характер, де людський учинок оцінюється незалежно від матеріальних чи суто суспільних обставин (бажань, інтересів, прагнень користі чи любові до ближнього). Вчинок моральний, якщо відповідає категоричному імперативу: «Вчини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу загального законодавства». (Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2004. С. 221). Таким є універсальний для будь-якої розумної істоти закон моралі. З погляду Сартра, кожна людина перебуває в неповторній життєвій ситуації, немає жодних загальних законів моральності, вибір здійснюється нею на свій страх і ризик. Підпорядкування нормам, хоч би яким не було зовнішнім для самої людини, Сартр вважає *ознакою неавтентичного існування*. Однак ця позиція веде до етичного релятивізму, до соціальної абсолютизації свободи, коли «все дозволено». Відтак в Сартра можна виявити положення, що наближають його вчення до кантівського. За Кантом, в іншій розумній істоті потрібно бачити не тільки засіб, а й мету. Згідно з Сартром, здійснюючи вільний акт вибору, ми повинні бачити у волі іншого мету саму по собі, тобто вибирати світ таким, яким ми хотіли б, щоб його обирали й усі інші люди. Однак у Канта загальність забезпечується постулатами про існування свободи волі, безсмертя, Бога, тоді як у Сартра дана позиція не є принциповою.

17. «Нудота» – перший роман Сартра (1938), у якому в яскравій художній формі викладені основоположення екзистенціалізму. Герой роману, Антуан Рокантен, відчуває «нудоту», що виникає при зіткненні його свідомості з буттям («для-себе-буття» з «у-собі-буттям» – мовою трактату Сартра «Буття і ніщо»). Сама по собі свідомість прозора, тоді як буття «щільне», непроникне, неподільне. Але в результаті їхньої взаємодії виникає сфера «в'язкого», «слизу», «сльоти», тобто переповненого абсурдністю людського повсякденного життя. Поруч із викриттям задушливої атмосфери провінційного міста, буржуазних цінностей, у романі проводиться різка критика традиційного (християнського або соціалістичного) гуманізму. Якщо в «Нудоті» гуманізм узагалі роз-

глядався як породження нечистої совісті («дурної віри»), як лицемірство, то в 1940-ві роки справжнім гуманізмом було оголошено екзистенціалізм. Звідси посилення Сартра на свій ранній твір, у якому питання гуманізму вирішувалося дещо інакше.

18. КОНТ Огюст (1798-1857) – французький філософ, соціолог, основоположник позитивізму. У чотиринадцятій «Системі позитивної політики» проголосив нову «релігію людства», спробував створити «культ людини», а його послідовники навіть сформували відповідну церковну організацію. Обґрунтував ідею соціології як науку про закони функціонування та розвитку суспільства в цілому, окремих суспільних явищ. Хоча вчення Конта про «соціальний порядок» мало консервативний характер, сартрівське його порівняння із фашизмом історично неправомірне, методологічно некоректне.

АНОТАЦІЯ

САРТР Жан-Поль.

Екзистенціалізм – це гуманізм.

Методологічне дослідження всесвітньо відомого французького філософа, драматурга, письменника Ж.-П. Сартра (1905-1980) присвячене аргументованому висвітленню культурно-філософських здобутків *екзистенціалізму як учення*, що уможливорює людське життя й приймає за аксіому твердження, що всяка істина і будь-яка дія передбачають довкілля та суб'єктивність, котра організується або як поведінка, або як учинок. Фундаментальний засновок цього вчення формулюється у вигляді максими: «існування передє сутності», по-іншому, «потрібно виходити із суб'єкта», що стала на десятиріччя беззаперечною ідеологією екзистенційного руху. А це означає, що особа спочатку існує, зустрічається, з'являється у світі й тільки потім визначається та набуває автентичності; відтак вона передусім є *проект*, який переживається й реалізується суб'єктивно, творячи у такий спосіб із себе людину. Звідси постає *гуманістичний сенс* світоглядної доктрини екзистенціалізму: він віддає кожній особі у володіння її реальне буття і покладає на неї повну відповідальність. Причому в цій доктрині заперечується натуралістичний детермінізм, адже обстоюється думка, що немає жодної природи людини, як немає і Бога, котрий би її задумав. Тому сутність людини перебуває в ірраціональній площині, пов'язана із повною свободою діянь, почуттями смутку і страждання, спонтанними хвилями екзистенційного страху, нездоланною абсурдністю суспільного повсякдення, врешті-решт із випадковістю і пережиттям покинутості-самотності. У цих драматичних обставинах переповерхеного марноттям і безглуздістю світу *людина приречена бути вільною*, потенціалом власної свідомості створювати особисті цінності і визначати *сенс життя*, існувати для постійного здійснення себе, утверджуватися у стосунках з навколишніми через сукупність своїх учинків, розширюючи внутрішні горизонти як власної автентичності, так і конкретної інтерсуб'єктивності. Вона завжди перебуває віч-на-віч із змінною ситуацією, тому вибір повсюдно є вибором у чітко

визначеному ситуаційному контексті буття. Отож екзистенціалізм – це філософська доктрина дії, уприсутнення людиною себе у світі й відтак учення оптимістичне, звільняльне, гуманістичне.

Ключові слова: *екзистенціалізм, людина, існування, життя, істина, суб'єктивність, дія, буття, проект, відповідальність, тривога, вчинок, свобода, мораль, почуття, автентичність, інтерсуб'єктивність, гуманізм.*

ANNOTATION

Jean-Paul SARTRE.

Existentialism is a humanism.

Methodological study of the world-famous French philosopher, playwright, writer J.-P. Sartre (1905-1980) is devoted to the reasoned coverage of the cultural-philosophical achievements of existentialism as a teaching that enables human life and accepts as an axiom the statement that every truth and every action presupposes an environment and subjectivity, which is organized either as a behavior or as a deed. The fundamental principle of this doctrine is formulated in the form of the maxim: "existence precedes essence", in other words, "it is necessary to proceed from the subject", which became the indisputable ideologue of the existential movement for decades. And this means that a person firstly exists, meets, appears in the world and only then is defined and acquires authenticity; therefore, he is primarily a *project* that is experienced and realized subjectively, thus creating a person out of himself. This is where the humanistic meaning of the worldview doctrine of existentialism emerges: it gives each person ownership of their real being and places full responsibility on them. Moreover, naturalistic determinism is denied in this doctrine, because it supports the opinion that there is no human nature, just as there is no God who would have conceived it. Therefore, the essence of a person is in an irrational plane, associated with complete freedom of actions, feelings of sadness and suffering, spontaneous waves of existential fear, insurmountable absurdity of social everyday life, ultimately with randomness and the experience of abandonment-loneliness. In these dramatic circumstances of a world full of vanity and senselessness, a person is doomed to be free, with the potential of his own consciousness to create personal values and determine the meaning of life, to exist for the constant fulfillment of himself, to establish himself in relations with others through the totality of his actions, expanding the inner horizons of both his own authenticity and specific intersubjectivity. He is always face to face with a changing situation, therefore the choice is always a choice in a clearly defined situational context of being. Therefore, existentialism is a philosophical doctrine of action, a person's presence in the world, and therefore an optimistic, liberating, humanistic teaching.

Key words: *existentialism, human, existence, life, truth, subjectivity, action, being, project, responsibility, anxiety, deed, freedom, morality, feelings, authenticity, intersubjectivity, humanism.*

Переклад, примітки та анотація проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням: Jean-Paul Sartre. Existentialism and Humanism. London: Methaen, 1970.

Надійшла до редакції 25.07.2022. Підписана до друку 22.08.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. Психологія і суспільство. 2022. №2. С. 49-65. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>

Сергій БОЛТІВЕЦЬ
ДУШЕСЛІВ'Я УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДИНИSergii BOLTIVETS
THE SOUL WORDS OF THE UKRAINIAN PEOPLEDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.066>

УДК: 111.7 : 130.3 : 159.9.01

Особистість без масок

Змінюваність значень одних і тих же форм слова відображає особливості мислення людини кожної епохи, для розуміння якого потрібно повертатись до вихідної семантики. Так, Борис Грінченко наводить п'ять значень слова «душа», з яких тільки два стосуються безпосередньо людини в цілому: перше – душа як людське життя і людська любов. Звідси: «Люблю, як душу» – як власне життя, а «Богу душу віддати» – померти [1, с. 460], друге – цілковита ідентифікація людини з її душею так само, як нині з людиною співвідноситься поняття «особистість», а інколи і повністю заступає його: «Забере із собою приятелів души тридцять або і сорок...», «Йому треба над п'ятьма душами бути ураз, то тепер йому ніколи», «Вони у дві душі робили» [Там само, с. 460]. Поняття особистості у сучасній психологічній літературі такого ступеня ідентифікації ще не сягнуло, хоч вже трапляються «зустрічі з цікавими особистостями», але вони самі по собі особистості ще не виявляють суб'єктності – самі не ходять, не їдять, не стрибають, хоч інколи вже виголошують промови. До прикладу, якщо хтось скаже, що до аудиторії зазирнула цікава особистість, йтиметься переважно про психічну сферу, яка спромоглась, подібно до привида, пересуватись коридорами університетів, нехтуючи фізичним єством.

Але якщо в українському усвідомленні особистість етимологічно становить собою уявлення особи про саму себе, де прийменник «о» нині виражає часове відношення, а в давньому вживанні поряд із синонімічними відповідниками про-, об- вказує на предмет, на який спрямована думка, або є опорою для когось

чи чогось. На відміну від уявлень людини про себе саму, які своєю появою утворюють особистість, російська та англійська свідомість ґрунтується на первісному значенні (етимоні) масок для приховування обличчя – личини, що становить собою твірну основу російського поняття «лічність» і «персона» як маски для приховування обличчя актора.

У зарубіжній психології неодноразово зазначалось, що «є щось іронічне в тому, що термін «personality» став позначати спонтанні тенденції, які характеризують того чи іншого індивіда. Давньогрецькою мовою слово «persona» позначало маску, яка використовувалась актором для того, щоб приховати свою індивідуальність. Вона позначала роль, що виконувалась по ходу п'єси. Але тепер поняття «personality» належить до того, що ховається за маскою, до того, що людина почала б робити, якби з'явилися сприятливі можливості. Однак до того часу, поки такі можливості не з'являються, кожна особа продовжує носити маску респектабельності – що б це не означало з точки зору її еталонної групи» (Т. Шибутані). Для позначення зображеного обличчя людини українська мова разом із ширенням у XVII – XVIII століттях портретних технік і жанрів запозичила видозмінену латинську назву «парсуна»: «1. Обличчя, фізіономія. Рушником обтер парсуну (Сл. Гр.). 2. Портрет. Як же роздивиться наша Явдоха, що се мана, що се не справжній салдат [солдат], а тільки його парсуна, – засоромилась (Кв.-Осн., II, 1956, 12).» [3, с. 76]. Разом з латинізмами «персона» як особа і «парсуна» як її обличчя або фізіономія, до мистецтвознавчої термінології та загального вживання узвичаївся латинізм «портрет»: «[франц. *portrait* – портрет,

зображення < *portraire* – зображувати, репрезентувати < лат. *protrahere* – витягати, протягати; виявляти, тягти] – 1) зображення людини в живопису, скульптурі, графіці чи фотографії, що передає оригінал точно з усіма рисами зовнішності; 2) жанр образотворчого мистецтва; 3) зображення зовнішності людини за допомогою художньо-виражальних засобів.» [4, с. 553]. І якщо в умовному відображенні людини українська свідомість поступилась латинізаційному валу персон, персоналій, парсун і портретів, то в царині себе справжнього українська душа не визнала масок – лише власне уявлення про себе, власну особу, а отже – о с о б и с т і с т ь.

Душествування

Учитель учить, лікар лікує, а сама назва професії психолога все ще потребує визначення основної дії, яка, за відомим словником В.І. Даля, втілена у визначенні *душеслів'я* як науки про душу: «Душеслів'я, наука про душу, учення про сутності і властивості душі, психологія. Душеслівний, душежиттєвий, психологічний. Душеслів [чоловічого роду] психолог. Душерятівний, що служить на користь, порятунок душі. Душерятівник, душерятівниця, рятівник душі».

Дія, яка зумовила формування наведених іменникових і прикметникових позначень, була зафіксована у вжитку на письмі в найбільш давньому перекладному церковнослов'янсько-українському словнику, яким «є Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто», опублікований архімандритом Амфілохієм у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (1884 г., кн. вторая, апрель – июнь. Материалы историко-литературные, стор. I – II + 18)» [6, с. 13]. Думки і слова цього зібрання давньої української лексики належать до пояснень «XVII ст. на полях змісту деяких розділів з біблії», а саму Острозьку біблію 1581 року «архімандрит Амфілохій писав, що він придбав у торгівця давніми книгами Г.Шишкова» [Там само, с. 13]. Поняття «ДУШЕСТВУ-ЄТЄ» [Там само, с. 182] наведене у «Лексисі съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто», який являє собою словник у кінці біблії на семи вплетених сторінках.

Дія створює предмет і тому «душествування» визначило появу «душеслів'я» як діяльності і як предмета одночасно, хоч перше не обов'язково передбачало словесне оформлення діяння. Скажімо, слухання теж може і, безумовно, належить до «душествування», де

вислуховування важить, часом, більше, ніж промовлені слова душеслова. Однак парадокс розвитку психології, за визначенням М.В. Савчина, виявився в тому, що, «виникнувши як наука про душу, психологія згодом стала без душі» [7, с. 90]. Зокрема, «психологія все більше віддалялася від об'єкта свого дослідження, обмежувала та модифікувала його, орієнтуючись то на несвідомі потяги, то на поведінкові реакції, то на репертуарно-рольові засади організації людської природи. Повернення до об'єкта аналізу стимулювала гуманістична орієнтація психології та сповідання ідеї цілісності, гармонійності й індивідуальної неповторності кожної людини. Однак і цьому напрямку властива обмеженість – інтерпретація складників людської особистості (ціннісні орієнтації, потреби, значущі настановлення та ін.) з позиції їх соціально-психологічної значущості, перспективних можливостей життєздійснення людини як суспільної, соціальної істоти» [Там само, с. 91]. Як бачимо, будь-яке визначення, добуто методологічно окресленим способом, є одночасно і здобутком, й обмеженням.

Чи може ідея цілісності втілюватись у самоподібному відображенні, феноменології особистості, самоусвідомленні і самопізнанні? Безперечно, але тільки тією мірою, яку визначає собою предмет зосередження, фокус уваги, широта охоплення. Душа буде завжди тим більш неосязною, чим предметнішими ставатимуть спроби охопити її цілком і сповна. Метафора *спійманої душі* чи не найбільш об'ємно відобразатиме у цьому разі уявний результат названих спроб, оскільки у своєму органічному стані людська душа має бути вільною.

Душествування як за своїм походженням більш давня форма людської діяльності, ніж душеслів'я, на нашу думку, охоплює і здатність душесловити, а не вичерпується нею. Весь світ людини – у її душі, і так само світ існує в душах людей, які належать до певного народу доти, доки триває їхнє життя. Душа цим самим становить всесвіт людини так само, як і всесвіт народу. До цього привертає увагу Володимир Янів, наводячи справедливую думку автора щодо широко відомого збірника праць «Українська душа» про те, що поняття «душа» інтегрує всі прояви життя народу: «Точніший бібліографічний огляд, пов'язаний певною експлікативною легендою, подав **В. Дорошенко** у збірнику *Українська душа*, що з'явився за редакцією **М. Шлемкевича** (Нью-Йорк, 1956), але ця бібліографія вийшла від досить широ-

кого з'ясування поняття «душі», як це видно із замітки автора, що «література про українську душу охоплює властиво всі (підкреслення самого автора. – В.Я.) прояви життя народу в його минулому й сучасному» [8, с. 17]. Як видно з цієї зауваги, душевствування може відображати також душевні взаємозв'язки, які об'єднують людей у спільноти, до яких належать і сім'ї, і родини, й етноси. Близьке, але не тотожне за значенням поняття «спілкування» етимологічно, а отже за походженням, позначає буквально взаємодію між людьми з одного поля, «з одних піль», тобто місцин. До прикладу, поняття «піль» збереглось у вживанні до ХХ століття і відображено в поезії Євгена Плужника:

«Ось і не треба газетних фраз!

Біль є постійно біль!

Мовчки зростає десь новий Тарас

Серед кривавих піль!» [9].

Душевствування, очевидно, становить собою особливий вимір спілкування, що об'єднує людей не тільки і не стільки спільністю походження або перебування, скільки спорідненістю душ, а відтак подібністю сприймань світу, що обіймає сприймання як взаємне, особисте, так і самих себе. Питання подібності та індивідуальних відмінностей між людьми настільки багатомірні, що одне з типових суджень, які неможливо спростувати, варто навести: «Будь-яка мати, яка має більше однієї дитини, добре знає, що немає двох дітей цілковито однакових. З моменту їхнього народження виявляються значні відмінності в шаблонах чутливості і реакцій. Навіть ідентичним однояйцевим близнюкам властиві відмінності у темпераменті» (Т. Шибутані). Можливо, душевствування і є тим психологічним механізмом взаємодії відмінних ідентичностей, який сприяє чи забезпечує повноцінне функціонування людських спільнот для їхнього виживання.

Духовидці

Понятійний тезаурус душеслів'я розширив і збагатив Олексій Губко, називаючи можливі значення прадавніх образів у контексті їхнього духовного призначення, що має метафоричне втілення: «Над Печерською лаврою, над печерами, де лежать 15 слов'янських духовидців, сяє негасиме світло» [10, с. 27]. Так, поняття «психічна енергія», «енергетичний потенціал», «душевний катарсис», «життєва снага» [Там само, с. 27], «життєва сила» [Там само, с. 264] зберігаються у цій метафоричній функціональності, важливій для цілісності просвітленого майбутнього наукового пізнання.

Дідух – дух дідів, засновників роду

Дух усього роду виражає Дідух, який в'яжеться із соломи і ставиться у помешканні на Різдво, що є відзначенням свята спільного дня народження роду так само, як у сім'ї відзначаються дні народження усіх, хто до відповідної сім'ї належить за фактом свого народження, або сімейного поєднання – одруження. Духовне значення, або значення духу для всіх, чия ідентичність цей дух відображає, полягає не у дії зв'язування соломинок, а у тій значущості, яку надає цій сув'язі увесь рід, що цим самим виражає ставлення до самого себе. Власне зв'язування – це знак внутрішньої згуртованості, поплічництва, взаємної опори, а його співмірність відображає зовнішню оберненість до світу власною естетикою краси.

Розпорошення – знак розпаду, а з ним і зникнення певного утвору природи, якому протистоїть людська дія сполучення, з'єднання, створення єдності як сутнісної властивості життя. Роди, які і люди, зникають поодиноці, а зберігають життя лише спільно. До цього прямо закликав український геній Тарас Шевченко:

«Ходімо в селища, там люде,

А там, де люде, добре буде.» [11]

Як видно з цього погляду генія, добро, яке несуть своїм спільним оселенням люди, і є добром життя. У цьому розумінні *д у х* є позначенням цілісності життя спільноти, яку він об'єднує, а *д у ш а* – свідомості людини.

Українська душа

Потреба у позначенні сутності української душі і її визначальних властивостей така ж давня, як і діяльне втілення цих властивостей та їх сутнісної неповторності. Чим більшою мірою виражалась ця неповторність, тим нагальнішою ставала названа необхідність, найбільш яскраво втілена у працях з цією назвою. Зокрема, до зусиль з висвітлення названої неповторності належить книжка «Українська душа» серії «Проблеми», покликаної об'єднати підходи до цієї теми різних авторів – науковців, письменників, критиків і журналістів [12]. Предметом, який об'єднав дослідницьку увагу всіх авторів започаткованої ними серії книг-журналів, стала українська душа, якій присвячувались усі подальші випуски. Зміст видання відображає основні виміри обраного п'ятьма науковцями предмету: «Українська емоційність» – Є. Онацький, «Світовідчуження українця» – О. Кульчицький, «Родина і душа народу» – Б. Цимбалістий, «Душа і пісня» – М. Шлемкевич, «Бібліографічний огляд» – В. Дорошенко.

Емоційність

Висвітлюючи українську емоційність, Є Онацький зазначає: «Всі дослідники української духовності прийшли однозгідно до висновку, що українці відзначаються емоційною вдачею, себто те, що в їх житті емоції відіграють велику роль і часто навіть переважають над інтелектом і волею» [12, с. 5]. Це, за узагальненням автора, засвідчили праці В. Липинського, Д. Чижевського, М. Гоци, П. Юркевича, Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, І. Вишенського й у наш час – П.П. Кононенка [2] та А.В. Фурмана [5].

Надмірна чутливість при слабкій волі та інтелектуальній осмисленості, як відзначив Д. Чижевський, пояснює легку запальність і швидке охолодження, дратівливість з приводу дрібниць і байдужість до дійсно важливих речей, одушевлення зі слізьми і «всенародними» співами, які минають так само швидко, як і виникають, а здійснення бажання у тривалій, організованій, послідовній розумній праці, не керованій волею і розумом, розпорошується і нищиться новими емоційними подразненнями, які нищать попередні [12, с. 5 – 6]. Емоційність як великий дар для творчості цим самим набуває руйнівних властивостей.

Водночас Є. Онацький привертає увагу до визнання вищої цінності почуття, ніж розуму: «і в християнській міфології та літературі персоніфікацією інтелекту виступає звичайно диявол (напр. у Гете, Франка, Кардуччі), що своїми розумовими аргументами збиває людину зі шляху побожності. І навіть у звичайній нашій розмові, коли ми називаємо кого «нелюдом», себто особою, що втратила «людський образ», маємо на увазі не дурня, а людину, позбавлену вищих емоцій любови, жалю, співчуття, милосердя, приязні. Наші українські філософи, відмічаючи емоційність українського народу, не лякалися її, а, навпаки, вбачали в ній прикмету нашої національної вишості» [12, с.7]. На відміну від емоційної вдачі українців, Є. Онацький наводить приклад вияву фальшивих емоцій, властивий росіянам. Зокрема, це розповідь американського психолога Вільяма Джеймса «про одну росіянку, що, за царських часів, сидячи в театрі, пролила сльози над трагічною долею героя опери, але залишила свого візника весь цей час мерзнути на морозі. Хтось міг би захоплюватися великою душевною чутливістю тієї росіянки і висловлювати глибокий жаль, що жінку з такою тонкою чутливою душею соціальна

революція вигнала з батьківщини, але Вільям Джеймс краще її зрозумів. Він назвав її «чутливість» – фальшивою емоцією театрального характеру: та російка насолоджувалася фікцією страждань, залишаючись цілком байдужою до справжніх страждань свого візника» [Там само, с. 10]. Відзначимо, що в цьому прикладі йдеться про властиву московитам імітацію емоцій з метою введення в оману інших, фальсифікацію самопереживань, яких насправді немає, для виправдання своєї нелюдської жорстокості («я терпів і вам велів»), пов'язаної з цим насолоди від страждань інших.

Занепад і крах Римської імперії мав у своїй основі психологічну генезу емоційної неспроможності, а відтак – фальші, вимагання від інших того, до чого римляни втрачали емоційну здатність. «Чого домагалися вони від свого уряду за часів імперії? – запитує Є. Онацький. – Дарового хліба і – емоцій. Циркових змагань та атлетичних ігор. Замість самим вправляти спорт, римляни часів імперії воліли обмежуватися ролю глядачів та оплескували тих, хто вправляв спорт для них. Треба було винаймати професійних атлетів, щоб розважати римлян. Але бажання емоцій, як і бажання наркотиків, постійно зростає. Те, що лоскотало нерви вчора, сьогодні вже не робить ніякого враження. Тому стало за потребу, щоб атлети не тільки змагалися між собою, але й вбивали один одного. Врешті, щоб задовольнити бажання все сильніших емоцій, кидали полонених на арену цирку і їх там – на очах всіх присутніх – пожирали дикі звірі. В театрі реалізм досягав таких розмірів, що наші найвідважніші теперішні вистави видаються супроти них дуже скромними – артистів, до прикладу, коли треба було, справді розпинали на сцені і т. д. А глядачі, коментуючи ті вистави, казали, що вони пережили глибокі емоції. Але то були паразитарні емоції, – і римська імперія нестримно котилася в безодню занепаду (Вільям Феллс в «Selecciones», 1949, VIII, ст. 22).» [12, с. 10]. «Паразитарним» називає вчений подібний емоціоналізм в СРСР, США та інших країнах, де він найбільше концентрується у спортивному ентузіазмі і сентиментальному кінематографі.

Визначення нормального і ненормального емоційного життя та стану охоплює потребу в надто сильних враженнях у разі хвороби або перевтоми. Однак звичка до сильних насолод призводить до втрати здатності розрізняти враження більш помірної вираженості і, як наслідок, до тривожного пошуку все більших

задоволень, для якого немає меж. Є. Онацький відзначає важливість збереження і плекання української емоційності як основи життєздатності і таланту нашого народу, його творчої сили. Місцем її розвитку є родинне життя, бо любов до людства не може бути виявлена ніяким іншим чином, ніж у любові до найближчої людини.

Світовідчуження

Окрема увага приділена світовідчуженню українців у викладі О. Кульчицького, який так визначає українську психіку: «Під «українською психікою» розуміємо «ідеальний», тобто тільки в «ідеї» та «мислі» існуючий тип «структури», пов'язаності прикметностей розуму, волі і серця, до якого то типу меншою чи більшою мірою наближається масив дійсних психік українців. Та українська психіка має в собі притаманні, себто деякою вагою різні від інших народів «світосприймальні настанови» [12, с. 13]. Згадані «світосприймальні настанови» відрізняються від розуміння К. Ясперса, на якого посилається О. Кульчицький, уже тим, що йдеться про українське «відчуження світу» замість його «сприймання» в німецькому розумінні як «напрямок нашого Я», «зображення світу», які визначають «світогляд».

На підтвердження власної настанови О. Кульчицький наводить «Аспекти української психічної структури у відношенні до світосприймальних настанов» [12, с. 15]. Так, расовий аспект, на думку вченого, «дає можливість появи радше рефлексивних світосприймальних настанов, скерованих на переживання і власну внутрішність» [Там само, с. 16]. Цей висновок ґрунтується на прийнятті як факту думки про «перевагу почуття порівняно з пізнанням і волею, тобто про переважання найбільш «увнутрішнених» із-поміж психічних явищ» – «настрою» та «афекту».

«Геопсихічний аспект» полягає «передовсім у площині «вчуття» української людини в український краєвид» [12, с. 16]. Це «вчуття» формує душу згідно з просторовим злиттям з ним внутрішньо – піднімається вгору внутрішнім зусиллям «разом з узгір'ями», або «розлягається степом». На думку О. Кульчицького,

українське географічне довкілля не сприяє активності, а навпаки – зумовлює виникнення споглядальних настанов, поєднаних з почуттям «любові до безконечного, недосяжного й абсолютного. Та не тільки у процесах вчуття, але й у сфері бажань і прагнень людини не може бути мови на смугах плодючого чорнозему про спонуки розвитку для активної настанови» [Там само, с. 16]. Наведені твердження, на наш погляд, слушно розглядати як одну з версій, які потребують окремого вивчення у співвіднесенні з багатьма іншими, покликаними розкрити багатоманіття геопсихічного відображення людини у ненастанно змінюваному нею довкіллі. Разом з цим уявлення про неможливість виникнення «спонук розвитку для активної настанови» «на смугах плодючого чорнозему», що застосовувалось для характеристики українців упродовж останнього століття, має нескінченну множину очевидних прикладів зворотнього доведення. Розвиток психологічного знання, на наше переконання, вже найближчим часом аргументовано розкриє ці виміри психології сучасних дорослих та зрілих українців у проєкціях їх впливу на майбутнє прийдешніх поколінь.

«Історичний аспект» справедливо розкриває обидві можливі форми психічного реагування українців на ризики смерті упродовж постійного перебування у загрозливій геополітичній ситуації життя між Заходом і Сходом. Відзначимо, що за своєю сутністю йдеться про життя на крайній межі розселення українців як європеїдів з їх антагоністами – монголами (московитами, велікоросами, росіянами, рускими та іншими самоназвами згаданого расового конгломерату). «У цій екзистенційально межовій ситуації, – зазначає О. Кульчицький, – були можливі два роди реакції мешканців подвійно і постійно загроженої смуги¹: «vita maxima et heroica»² авантурничко-козацького життєвого стилю, і «vita minima»³ поведінка «анабіотичного» стилю притаєного існування, що нею, за переказами, рятувалися від загибелі наші предки, заховавшись перед ворогом в озерах і віддихаючи стеблами трощ⁴. Перша із них вела у своєму ідеальному про-

¹ О. Кульчицький має на увазі геополітичну ситуацію – Україну як «україну» плодючу багату межову смугу між Заходом і Сходом (прим. С. Болтвіця).

² Лат.: «велике і героїчне життя» (прим. С. Болтвіця).

³ Лат.: «маленьке життя» (прим. С. Болтвіця).

⁴ Троща – від «трощ» – очерет, стеблина очерету, спеціально оброблена тонка, переважно очеретяна або комишова рурка для дихання у разі тривалого занурення під воду (прим. С. Болтвіця).

довженні до «ентузіастичної компоненти», друга – до «стилю прихованості», до звуження сфери життєвих контактів зі світом, придушення життєвих уназверхнень, до «відступу в себе», до обсягу власної інтимності і тим самим до тих світосприймальних скерувань, що таким реакціям відповідають» [12, с.16-17].

Про зміни у способах реагування в екзистенційно рубіжній ситуації українців першої чверті ХХ століття свідчить С.Русова, покладаючись на відчуття: «Але відчувалось щось чудне, наче за ці два роки – 1919-1920 – змінилась психологія тих, що тут у Києві пережили ці страшні роки» [13, с. 241]. Це відчуття, за С.Русовою, втілюється у розподілі на два протилежні за своєю спрямованістю типи реагування: «Життя виковувало наче два різні типи українців: обидва патріоти, але один вже пристосований до найтяжчих умов життя, навіть до спільної праці з найлютішим ворогом, а другий – ще зі старими традиціями, зі старим морально-політичним кредо, з яким він їде на евакуацію, на еміграцію, аби того кредо не зректися, не зробити жодного компромісу з життям. Ці другі не миряться з тим брудом, який революція внесла в життя, вони вірять у певність свого, витвореного в інших умовах, ідеалу. Котрий з цих двох типів більше життєвий, котрий буде визнаний за правдивий і доцільний – це покаже історія, але ця ріжниця страшенно вразила тоді мене» [Там само, с. 241-242]. Вочевидь цей розподіл на два типи реагування українців історично відображає усі без винятку епохи буття української нації в екзистенційно доленосних ситуаціях між життям і смертю. Відмінність між цими двома типами, яку відчула С.Русова, справді вражає, однак визнання правдивості й доцільності котрогось із них, на наш погляд, применшуватиме значення протилежного, так само спрямованого за збереження життя українців у протистоянні їхньому фізичному знищенню та культурно-національній асиміляції.

О. Кульчицький стверджує, що «соціо-психічний аспект української нації виявляє її селянську структуру», з якої «виникає схильність до творення малих і інтимних груп типу... «спільнот», що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на «симпатії», «спочуванні», «приятності» і «взаєморозумінні», а не на раціонально обоснованому змаганні до розумово продуманої спільної мети і спільних завдань як у широких групах типу «спілки». Групи типу спільнот не вимагали і не розвивали активних настанов, навпаки давали

радше почин настановам рефлексивним, зверненим на власне нутро, що його зглиблення і пізнання буває явищем паралельним до розуміння близьких і друзів» [12, с.17]. Відзначимо, що екстраполювання «селянської структури», яка відображає місце мешкання людини, на всю українську націю залишає поза увагою тих українських людей, які не належать до «селянської структури», але є українцями. Схильність до творення малих та інтимних груп та їх властивостей потребує доведення як соціопсихічна характеристика побудови українцями взаємин всередині нації, так і в зіставленні з іншими народами. Такого ж аргументування потребує і протиставлення почуттєвої близькості розумовим змаганням, а також раціональних змагань як можливої основи стійкого існування соціальних груп.

Методологія суб'єктності обставин, їх домінування над психічним людини відображена і в так званому «культуроморфічному» аспекті формування української психіки, в якому, на думку О. Кульчицького, «вирішальне значення має периферичність геополітично межового положення України, як переходною смуги поміж Сходом і Заходом» [12, с. 17]. Як видно з цього віднесення України до «перехідної смуги» та периферії, виникає питання про суб'єкта геополітики, якому підпорядковується формування української психіки, котра цим самим позбавляється можливостей власної суб'єктності спочатку в уявленнях тодішніх психологів. Для цих можливостей не залишається місця, оскільки їх заступає уявлення про себе як про об'єктів геополітичної периферії вже за самим фактом географічного розташування України. Виходячи з просторового погляду на географічне розташування більшості країн Європи і світу, до «перехідних смуг» доречно відносити більшість з них, за винятком острівних, напівострівних або, скажімо, гірських.

Географічний «морфізм», однак не завершується тією ж «перехідною смугою», з якою розпочався, засвідчуючи безперспективність подальших розумувань у цьому напрямку, а втілюється у хвилях ідей, що «докотилися до України як до межової смуги Європи, – послаблені та змінюючи свою направленість» [12, с. 17]. Крім названого послаблення і зміни спрямованості, «світосприймальні українські настанови в орієнтації «рефлексивності» «на периферійній смузі України» відхиляють настанови «європейського духа». Так, за оцінкою О. Кульчицького, раціонально-розумова скла-

дова європейського сциентизму в Україні послаблюється за координатою «інтенсифікації особистого, внутрішнього життя, а не в напрямку експансії людської особи на світ». Українське світовідчуження тим самим свідомо відхиляє основи європейської агресивності у здобутті знання як сили для панування над світом. Колективне несвідоме, «особливо динамічне в українській психічній структурі», містить поряд з «комплексом меншцінності» праобрази-архетипи «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі – українського чорнозему, що «відхиляє світосприймальні настанови від агресивної активності в напрямку м'якої, ентузіастично забарвленої, контемплативності»⁵ [Там само, с. 17, 18]. Українське світовідчуження себе відображає, за О. Кульчицьким, в образі позбавленого агресивної експансії природного середовища, зосередженого на самому собі і споглядального за своїм діяльнісним утіленням.

Розгляд перелічених аспектів української психіки О. Кульчицький підсумовує узагальненням у розділі «Цілісність психічної української структури у своєму відношенні до світосприймальних настанов», присвяченому впливу тих чинників, які формували українську душу. Водночас питання суб'єктності української душі, себто відповідь на питання про те, що ж сформовано українською душею, висвітлюється у посиланнях на доробок Памфіла Юркевича і Григорія Сковороди. Зокрема, це висновок про те, що «українська психічна структура визначається своїм *емоційно-почуттєвим характером*, зосередженням довкола «серця», своєю *«кордоцентричністю»*. Один з небагатьох творів нашої філософської літератури, а саме «Філософія серця» Юркевича, має свій заголовок не дарма. Першість і сила емоційно-почуттєвого життя вказує на зменшення ролі чинника раціонально-вольового порівняно з почуттєвим й одночасно на переакцентування цілості психічної структури в напрямку несвідомого психічного, що тісно пов'язане з почуттєвим» [12, с. 19]. Такий висновок О. Кульчицький робить на основі зведення воедино особливостей українського психічного життя, які він класифікує за протилежностями: «збіжні (конвергентні) і розбіжні

(неконвергентні)». Конвергенція розглядається ним як поєднана спрямованість усіх чинників, які мали вплив на формування української душі, тобто її форму («формацію»), а дивергенція – як їхня розбіжність. Цілісність української психіки, таким чином, зумовлюється її почуттєвістю, котрій належить першість, а на друге місце переходять предметні світосприймальні настанови. Предмети у зв'язку з цим втрачають свою раціональну мисленнєву цінність, набуваючи важливості у вимірі інтенсивних переживань.

Кордоцентричність загальної структури української психіки в умовах тиску історичної дійсності, на думку О. Кульчицького, втілюється у прихованості, в переважанні маленьких інтимних спільнот для переживання, у позитивному ставленні до несвідомого і задіяння його до цілісної сфери психічного життя. Безумовно, можна погодитись з визнанням в українській психіці першості почуттєвості, однак твердження про те, що ця почуттєвість «характерологічно є прикметністю протиставною до розуму» [12, с. 21], потребує уточнення, адже так стається далеко не завжди, принаймні не в усіх випадках, та й ця риса притаманна далеко не кожному українцю. Однак у цілому почуттєвість справді є домінуючою властивістю психіки як чутливої сторожі нашого психічного Я не лише характерологічно і не тільки в українців. Крім того, почуттєва сфера – це первинне джерело психічної енергії, до якої привертає увагу О. Кульчицький: «Не забуваймо ж бо, що йшлося не стільки про низький вроджений потенціал, скільки про його обмеження відносно до назверхнього світу, частинно наслідком браку відповідних назверхніх спонук, частіше наслідком ворожого тиску нездоланих обставин. Справа у внутрішньому світі може уявлятися інакше, тим паче, що для внутрішньої дії може бути вистачальний нижче потенціал активності, та що потрібна *психічна енергія* (виділення наше. – С.Б.) спроможна тут мати навіть зовсім іншу якість» [Там само, с. 23]. Цим самим учений визнає тривале, якщо не сказати постійне впродовж кількох століть, пригнічене перебування українського народу в становищі рабського національного, політичного, соціального, еконо-

¹ Контемпліяція в грецькій іменниковій і дієслівній формах (θεωρία, θεωρεῖν) споглядання, споглядати. В латинській традиції (contemplatio) набуває відмінного від грецького юридичного значення. У наведеному випадку прикметникова форма (θεωρητικός) позначає безпосередньо цю здатність-діяльність і українською мовою найкраще передається словом споглядальний: напр., споглядальна молитва, споглядальне пізнання, споглядальне переживання і т. д. [14] (прим. С. Болтвіця).

мічного, психічного приниження, яке вже само по собі потребує достатньої психічної енергії для самозбереження і провадження будь-якої, необхідної для виживання, діяльності. «Ядро української психіки» О. Кульчицький пов'язує «із тією схильністю до «відданости безмежного», що виникає із «доброї первісности» і «первісної доброти» колективного українського несвідомого, зумовленого архетипом Доброї Неньки Природи». Багатовимірний погляд О. Кульчицького на світовідчуження українців, певно, під впливом часу, місця та інших обставин написання цього розділу «Української душі» в основному визначається методологіями і поглядами переважно німецьких авторів – Й.В. Гете, К. Ясперса, Т.Л. Клявса, М. Шелера, А. Адлера, Г.В.Ф. Гегеля, В. Дільтея як «знанням, що формує людину» для «наших істориків і соціологів (Грушевський, Липинський, Драгоманів, Франко) [Там само, с. 25, 17]. Значною мірою наведений підхід відображає реалії самоусвідомлення, проілюстровані поетичним діалогом Т. Шевченка у поемі-посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»:

«Що ж ти таке?»

«Нехай скаже

Німець. Ми не знаєм».

Отак-то ви навчаєтесь

У чужому краю!» [15].

Загалом німецька методологічна оптика першої половини ХХ століття у погляді на світовідчуження українця того часу являє собою певний підсумок настановленого узагальнення тодішніх філософських уявлень у їх етнопсихологічній інтерпретації на прикладі буття українців як етносу.

Душа народу в родині

Проблема національної вдачі, що визначається психікою народу, чи не найбільш обсяжно представлена Б. Цимбалістим в контексті основних дослідницьких положень середини ХХ століття у розділі «Родина і душа народу». Поширене уявлення про наявність окремого характеру в кожного народу цей дослідник називає вірою, що має дуже мало наукових підтверджень. Ця віра ґрунтується на готових штампах, які повторюються без спроб поставити їх під сумнів і перевірити особисто. Найдавніші пояснення відмінностей між народами сягають приписуваній Гіппократу теорії про вплив на характери народів клімату, астрологічних теорій Птолемея і Галена, пись-

менницьких тверджень Фуکیدіда (Тукідіда) і Страбо про вплив соціальних умов на ментальність і вдачу. Середньовіччя, за справедливим спостереженням ученого, мало цікавилось національними характерами, а епоха Відродження підносить інтерес до цієї проблеми, що втілюється у появі різноманітних теорій. «Особливо великий вплив на інших мав французький мислитель Монтеск'є; його теорія переоцінювала вплив природи на формування психічних особливостей народу. Письменники романтичної доби знову ж підкреслювали органічність і деяку містичність «національного духа», що «вічно» існує, є незмінний і всюдиприсутній в історії. Розвиток історичних і географічних знань, як і розвиток наукових методів дослідження, призвели до спроб систематичніше і більш раціонально розглядати питання національного характеру. Географи, як Карл Ріттер, Фрідріх Рацель, Жан Брюнес започаткували в середині ХІХ сторіччя т. зв. *антропологію*, або «політичну географію». Психологи, історики і соціологи ставили наголос на значенні історичних традицій, ідеалів, історично зумовлених соціальних обставин життя. З пізнанням різних людських рас, великої вагомості набрав фактор расово-біологічного складу народу для пояснення його психічних особливостей – аж до надуживання цього підходу в гітлерівській Німеччині» [12, с. 27]. Однак ці спроби ґрунтувались на особистих поглядах авторів теорій, зумовлених їхнім соціальним досвідом, а не на узагальненнях з можливостями їх верифікації та перевірки висловлених положень. Зокрема, Б. Цимбалістий ілюструє оцінку цієї ситуації цитатою Л. Фарбера: «Дослідники призвичаєні до експериментальних, емпіричних методів почуваються незручно при зустрічі з проблемою національного характеру: зате ненауковці-публіцисти дуже свobodно подають свої імпресіоністичні враження та узагальнення» (цит. за [Там само, с. 27]). Прикладом подібних до згаданих узагальнень є висловлювання А. Шопенгауера про те, що кожна нація глузує з іншої і всі мають рацію, та Г.К. Честертон про те, що душу народу так само важко визначити, як певний запах, хоч кожний його і відчуває.

Вочевидь національна психіка все ж існує, незважаючи на всі спроби використання «поняття національної психіки для вивчення власного народу або приниження інших». Власне навіть таке використання є

одним з аргументів на користь її існування, що визначає неповторний характер культури народу, його мови, літератури, фольклору. Водночас важливим є розуміння змінюваності характеру народів протягом їхньої історії, а також його внутрішніх суперечностей, різної міри проявів соціетальних рис у кожної людини, належної до відповідного етносу. На наш погляд, варто погодитись зі світоглядним положенням Б. Цимбалістого про те, що «Національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчування і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої» [12, с. 27]. Прикладом визначення біологічної основи характеру українців є думка В. Яніва про притаманний нашому народу індивідуалізм, що є наслідком існування сильного інстинкту (гону) до самопіднесення і меншого до підпорядкування на відміну від інших народів, зокрема росіян, яким, навпаки, властивий сильний інстинкт до підпорядкування і малий – до самопіднесення. На доповнення до цього є сенс погодитись з Б. Цимбалістим щодо його такої думки: як тодішні, так і нинішні «знання біологічних спадкових факторів у людей замалі, щоб запевняти, що, разом із спадковими рисами зовнішньої будови, передаються у спадку відповідні їм, конкретні, психічні риси» [Там само, с. 29]. Принагідно зауважимо, що також не варто аргументовано й заперечити спадкову передачу згаданих психічних рис.

Розглядаючи національну психіку народів як цілісність, Б. Цимбалістий наводить приклади змінюваності їх удачі у процесі історичного розвитку, а також факт сталості окремих рис тільки протягом певного історичного періоду. До прикладу, думку французів у XIX столітті про доброзичливість, поміркованість і богобоязливість німців та іншу їхню думку про німців Третього Райху, неспокійність вдачі англіїців і стабільність французьких інституцій XVII століття і про різючі зміни, що сталися з ними пізніше. Кардинальні зміни торкнулись і ментальності українців, які виявились у зміні поцінувань їх галицькими поколіннями XIX століття громадського порядку, дисципліни, лояльності, повільних еволюційних змін на революційні настановлення їхніх онуків 30 – 40-х років XX століття. Очевидний вплив на ментальність і поведінку народу, за визначенням ученого, належить советському експерименту, а також його новій масовій – національно-політичній, радянській – свідомості.

З'ясування питання про те, як передаються з покоління в покоління етнонаціональні риси, що сукупно становлять характерологію українського народу, спонукає Б. Цимбалістого до пошуку відповідного методологічного підходу. Таким підходом він обирає концепт культури як цілісності в якнайширшому антропологічному сенсі: «Важне в тих дефініціях те, що в понятті культури не йдеться лише про матеріальні об'єкти, витворені людьми (матеріальна культура), але й про умово-психічні процеси та акти, які доводять до творення таких об'єктів, йдеться про поставу, про норми і форми реакції людей якоїсь соціальної групи на зовнішні і внутрішні побуди (наприклад, на власні інстинктовні потреби та імпульси)» [12, с. 32]. Культура цим самим розглядається в контексті поглядів К. Клюкковна і Р. Бенедикт і як «стиль життя», і як «все те, що об'єднує людей»: «це деякі постійності в поведінці групи, зв'язані традиціями і якоюсь сумою знань, які передаються з покоління в покоління для майбутнього використання». Однак знання певної культури не визначається врахуванням усіх особливостей поведінки, думання, звичаїв і тому подібного, оскільки різні культури можуть мати однакові засоби і водночас бути різними. Натомість типові для певної нації риси зумовлюються «духом родини, який сам є зумовлений усією соціальною структурою і культурою суспільності. Національний характер впливає прямо із способу і роду виховання, яке людина отримує з перших своїх років» [Там само, с. 32, 34]. Культура суспільства, у якому живе родина, персоніфікується для дитини її батьками, впливаючи на неї пізніше ціложиттєво: надає форми і способи відповідей на вимоги різних повсякденних ситуацій відповідно до панівних ідеалів людини й узвичаєних норм її поведінки у певній групі. Пізніші культурні впливи є поверховими і нестійкими на відміну від впливів перших років життя, що відзначаються тривалістю і глибиною у психічному практикуванні дорослої людини. «Поведінку, типову для родини, не можна легко змінити», – відзначає Б. Цимбалістий, зіставляючи ментальності миролюбного та повільного хлібороба і меткого та войовничого ловця. Більше того, в родинному вихованні традиційна поведінка змінюється повільніше, ніж соціальна, притаманна певному соціуму. Водночас тип родинного виховання визначається багатьма чинниками, до яких належить культурна атмосфера, ідеологічний зміст суспільства у

взаємозв'язках з географічним положенням, історією, соціальною структурою, сусідством інших народів і т. д. Вчений розрізняє природу індивідуальних особливостей людини і національного характеру як певних спільних рис поведінки і ментальності нації. У першому випадку – це біологічний спадок, в другому – продукт культури.

Дослідження національної психіки українців, на переконання Б. Цимбалістого, має ґрунтуватись на аналізі структури «родинного життя в народі, бо воно є носієм традицій у способі думання, настанов до зовнішніх і внутрішніх побудов, типових відповідей на різні ситуації і т. д. [12, с. 37]. Такий світоглядний підхід, на наш погляд, незаперечний і з позицій нинішнього часу, якщо до того ж розуміти неспинний процес самотворення нації як її ненастанне самовдосконалення у внутрішньому змаганні родів, з яких кожна нація складається, за якнайбільшу честь, яку вони можуть їй дати. Роди при цьому позначені прізвищами своїх найвиразніших діячів, чия честь, якщо вона набула схвалення і прийняття нацією як власного ідентифікатора, позначається на сприйнятті багатьох наступних поколінь кожного такого роду. Так, донині не вщухає інтерес до генеалогічного пошуку і впізнавання рис геніїв, які визначили обличчя української нації на прийдешні століття, у їхніх сучасних нащадках, якщо таких вдається ідентифікувати. Це стосується родів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Івана Огієнка та багатьох інших.

Погляд Б. Цимбалістого на психіку українців через структуру родинного життя певною мірою відображає післядію вислову Івана Франка, який «називав Лесю Українку – єдиним мужчиною в нашій літературі» [12, с. 37]. В руслі цієї післядії – фольклорні приклади родинних ситуацій, у яких жінка домінує над чоловіком, б'є його за ледачість, яких, безперечно, не можна виключати, але які подаються вже як тип української суспільності та української культури. Доведенням такого погляду, з точки зору цього дослідника, є неусвідомлені чоловічі бажання: «Чоловіки підсвідомо бажать бачити такими своїх жінок, правдоподібно взуваючись на образи своєї матері. Якщо б глибше проаналізувати любовне життя українців, мабуть дійшлося б до висновку, що цей підсвідомий образ матері керує їх і при виборі подруги життя. Українець шукає у своєї жінки дещо з матері» [Там само, с. 37]. З цього впливає думка про те, що

основним, якщо не єдиним неусвідомлюваним повною мірою прагненням українських чоловіків є заповнення лакуни материнського домінування над ними вибором домінантних над ними подруг свого родинного життя. Владарювання матері в дитинстві відображається в тому, що внаслідок запитування «багатьох українців про їхнє дитинство, найчастіше чується спогади нав'язані глибокою любов'ю і пієтизмом до матері. Постає батька зате виходить у тих спогадах бліда, невиразна, мовби вона не мала ніякого значення для їх життя і розвитку» [Там само, с. 37]. Не вдаючись до дискусії щодо дослідницьких процедур здобуття наведених висновків та їх відповідності реаліям тогочасного життя українських родин в цілому, можемо прийняти наведені судження у ролі особистих вражень, опосередкованих літературними та фольклорними джерелами. До таких джерел належить поезія Т. Шевченка, де Україну символізує жінка-матір: «Україна-мати», «Ненька-Україна», що визначає характер українського патріотизму й символізує синівську любов до матері.

Шляхом опитувань дорослих галицьких селян Б. Цимбалістий висновує про те, що головною мірою вихованням дітей у сім'ї займається мати, бо батько передає цю справу дружині, свідомо заявляючи про свою незацікавленість у ній, але періодично втручається для покарань. Тому батько для дитини в українській сім'ї, як правило, є грізним і недоступним, чия місія зводиться до виконання каральної функції. Дитина боїться батька і це перешкоджає ідентифікації з ним, а тому вона ідентифікує себе переважно з матір'ю. «Отож норми поведінки, – відзначає дослідник, – характер моралі, ідеал людини, настанова до життя українця є підпорядковані нормам і гієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості. Чи не треба тут шукати генези «кордоцентричності української вдачі (від лат. *cor, dis* – серце)» і «переваги функцій почувань», про що пише О.Кульчицький?» [12, с. 38]. В зв'язку з цим материнські риси доброти, добродушності, лагідності, ніжності, м'якості як прикмет ідеалу найбільше цінуються в українському батькові, який сам цим самим стає «материнським» – доступним для дитини і зацікавленим нею. Це відрізняє українського батька від європейського, де панівними стали риси твердості і войовничості, здатності до здобування і перемагання перешкод.

У тих випадках, коли діти батька бояться, вони намагаються з віком визволитись з-під

його влади, що втілюється у майбутній ціложиттєвій настанові ворожості до будь-якої влади. «Коли ж така чужа деспотична влада падає, – відзначає Б. Цимбалістий, – настає найчастіше серед українців анархія. Або говорячи психоаналітичними термінами: після смерті грізного «батька» (влади) «сини» «матері» України стараються не допустити, щоб хтось із них зайняв опорожніле місце, вони не бажають відновити влади над собою, бо влада для підсвідомості українця це постійне «насильство», це «страх», отож щось, до чого ставиться з нехиттю. Тому найкраще, коли кожний сам собі пан і всі рівні між собою. Долучається інший мотив: якщо всі рівні, як «сини» однієї матері, не можна допустити, щоб один з них вибивався над іншими. У таких неусвідомлених пережиттях і настановах, закорінених глибоко в душі ще з раннього дитинства, можна б шукати виявлення отого особливого підкреслювання українцями рівності усіх, як теж «анархічності української вдачі», тобто невміння встановити свою владу і її втримати. Цікаво, що в українських родинах після смерті батька, найстарший син не перебирає керівництва родини, себто не переймає всієї батьківської влади, як це діється в багатьох патріархальних родинах. У нас сини, як рівні між собою, діляться владою. Діється це, або за взаємною згодою мовчазною, або родинне життя стає полем постійних сварок і непорозумінь між синами. Єдино мати тримає їх разом. Інша подробиця: в Україні ніколи не існував звичай, ні право передавати всю землю як неподільну спадщину найстаршому синові. Її ділено між усіх синів і навіть дочок, навіть коли декотрі з них покидали хліборобський стан» [12, с. 40]. Наведені сталі риси української вдачі ставлять питання про те, яким чином створюється і зберігається ця сталість в української людини як ціложиттєво, так і шляхом передачі з покоління в покоління?

До способів збереження і передачі рис вдачі вчений відносить дві основних групи чинників, завдяки яким ці риси і постали: до однієї з них належить клімат (підсоння), багатство землі та історична доля, а до іншої – культурна спадщина етнічної групи, яка впливає на кожну її людину протягом усього життя. А нові зразки і норми поведінки схоплюються ди-

тячую підсвідомістю і свідомістю з розвитку їх батьками та навчанням дітей. Як приклад, Б. Цимбалістий наводить життя людей під постійною загрозою кочового вторгнення: «скажімо, хліборобське населення, розташоване на якомусь пограниччі⁶, нагло знаходиться перед небезпекою постійної інвазії. Населення змушене до оборони. Коли це триває протягом кількох поколінь, настає зміна вдачі. Потреба оборони стає складником національної ідеології і традиції. Життя мусить проходити в постійній чуйності, в напруженості та активній настанові, як теж у суворості. Населення вимушене бути готове кожночасно вхопитися за зброю. Все це відбивається в змінній ментальності і поведінці батька, старшого брата та інших дорослих. Доростаюча дитина підсвідомо починає взоруватись на типі вояка-хлібороба» [12, с. 41]. Такий спосіб пояснення змін у ментальності і вдачі народу вчений застосовує також щодо появи нового типу українця – творця національної революції ХХ століття. Поряд із цим бажання та віра керівництва фашистської Італії, гітлерівської Німеччини і тогочасного СРСР у можливість здійснення радикальних змін у вдачі людей і народів за допомогою пропаганди і виховання у школах без культурної основи народу, домашніх традицій і ментальності батьків визнається вченим помилковою та антинауковою.

Пісенність душі

Розділ авторства М. Шлемкевича «Душа і пісня» відображає сутнісну властивість української душі – її настроєву пісенність, що «боїться твердої, ясної форми. Форма вбиває настрої» [12, с. 52]. Українська душа «ближча нам, ніж ми самі. Бо те, що називаємо нашим «Я», і те, що вважаємо нашим «Ми», часто є тільки поверхнею нашої свідомості. А ми хочемо доторкнутися того, що є ядром, протоплязмою нашого духовного існування» [Там само, с. 44]. З цією метою ставиться завдання, з одного боку, дотриматись глибокої тенденції модерної людини щодо повної свідомості викладу, а з іншої – духу скептичної рефлексії у відповіді на питання про те, чи існує українська душа як окрема категорія. Для цієї від-

¹ На наш погляд, замість цього сконструйованого на основі запозичень слова в українській мові потрібно вживати уведене нами до наукового обігу в 90-х роках ХХ століття слово, термін і поняття *суміжся*, що відповідає етимологічним усталеностям українського словотворення (прим. С. Болтівця).

повіді автор вважає за найбільш прийнятний шлях порівнянь з іншими і шлях протиставлень. Порівняння охоплюють індуську, китайську, романську, англосаксонську, германську, грецьку різновиди душі.

Насамперед М. Шлемкевич наводить свідчення про існування неповторного українського світу як результату творчості неповторної української душі. Це величезна праця науковців XIX – початку XX століття щодо доведення самостійності української мови, якої потребують мільйони людей для вияву власне своєї українськості. Їхній приклад увиразнює обов'язок української провідної верстви духу і політики, яка утвердила в народі віру у свою окремішність, «укластися в неминучості, що заіснували в українській землі, тоді народ правдоподібно прийняв би їх без тих страшних жертв, які несе від сторіч. Інші народи мали їх менше. Тож чи не відповідаємо всі ми, провідна верства України, за всі моральні упокоєння і страждання, за всі басамани⁷, вибиті на українських тілах під час пацифікацій, за всіх заживо погребених і замучених голодом і розстріляних? Коли б ми навчилися самі і навчили народ на сході бути малоросами, на заході малополяками, – може не було б того всього!» [12, с. 45]. В цих сумнівах – протиставлення, що розкриває амплітуду моральних терзань українських емігрантів. До них належить і сентенція про те, що «коли б божевільних було більше, тоді вони були б «нормальні», а нинішні нормальні – «божевільними». Ми є в тій прикрій ситуації, що серед світу, який нас не розуміє, ми в меншості...» [Там само, с. 46]. Одночасно М. Шлемкевич висловлює думку про відповідальність української провідної верстви за місію надавати зміст, що виражає українську душу, замість порожнечі, а також засвідчує свідомість українства щодо його приналежності до Європи.

У відповіді на питання про те, де існує українська душа, дослідник стверджує, що приблизним окресленням нашої душевності є *пісенна ліричність*: «Ми не герої і не жертви розпаленої уяви. Наша загубленість і наше мрійництво інакші. Ми не є мрійники уяви, наше мрійництво не становить імажинарне мрійництво, але є мрійництвом серця, емоційним мрійництвом» [12, с. 49]. Відтак український епос відображає не уявний, а реальний

історичний світ, відтворений у ліричній пісенності. Отож і все велике української культури постає завдяки ліричній пісенності: «Без музики, – казав Тичина, – в Україні революції не зробити. Найбільша духовна революція України, її християнізація відбулась під впливом співу» [Там само, с. 50]. І водночас християнством як зовнішнім впливом пояснюються внутрішні вияви, принаймні на відміну від решти Європи, де також «діяло християнство, а все ж воно не заглушило пісні про Нібелюнгів...». Серед сентенцій, які ще потребують наукового доведення, вчений висловлює думку про те, що «музичний зміст наших пісень значно глибший і багатший, ніж словесний, поетичний, уявний». Цим пояснюється те, що діти, навіть не розуміючи слів, співають пісеннітніці, а хлопці і дівчата «співають готинами, готові проспівати ніч, проспівати життя... Попадають у транс, забувають самих себе. Коли можна говорити про опій для народу, то для українського народу не була ним і не є релігійність, але пісенність» [Там само, с. 49, 51, 50]. Відзначимо принагідно, що багатомірність музичного сприймання вельми перевищує конкретику вербального змісту, обмеженого висловленим контекстом, чим пояснюється широко розповсюджене сприймання пісень будь-якою мовою, у яких слухача приваблює музичний зміст без розуміння лексичного. Тим не менше музичний зміст українських пісень, безперечно, потребує окремого дослідження у зіставленні з пісенною творчістю інших народів. Таке побіжне порівняння дослідник здійснює у зіставленні з німецькою та французькою лірикою, примітивами Полінезії, Африки.

Основне культурне завдання М. Шлемкевич вбачає у зрівноваженні емоційного мрійництва зусиллями творчої формодавчої інтелігенції, яке формулює як протиставлення пафосові⁸ степу співмірного пафосу інтелекту.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток української психологічної науки в Україні неминуче має охоплювати психологію української людини та її народу, творячи засадничу для цього *методологію пізнання себе*. Змінюваність значень одних і тих же форм слова відображає особливості мислення

¹ Смуги на тілі від ударів (прим. С. Болтівець).

² В тексті М. Шлемкевича *пáтос* від грец. *πάθος* – відчуття, емоція (прим. С. Болтівець).

людини кожної епохи, а відтак рух-поступ психодуховного визначає осмисленість буття, яке не може вийти за межі власного усвідомлення, бо з виходом за ці межі перестає існувати в попередній формі. Безмежність людського розуміння душі є методологією українського розуміння себе. Спільне і відмінне у розумінні душі іншими народами неможливе без їхнього самопізнання. У цьому порівняльному рефлексуванні дилемою, трилемою, квадрилемою та пенталемою постають в українському самоусвідомленні буття душі як життя, як любові, як мрії, як особи, як ділянки тіла і як утіленого бажання. Однак цим не вичерпуються значення душі як слова, як психологічних терміну, поняття, категорії. І навіть у цій багатовимірності душа завжди виходитиме за межі будь-якого наукового пізнання так само, як живе життя, котре своїм особистим існуванням творить само себе у безмежності власних самовтілень, значень і сенсів. При цьому реакцією української душі на чужоземне приховування обличчя під масками «личини» і «персона» є адекватне запозичення захисного способу порятунку від нещирості, лукавства й обману у формі видозміненого латинського поняття «парсуни», а ще – «портрету».

2. Дихотомія запозиченого і власного супроводжує розвиток душевної самості українців у роздвоєності душі-для-себе і психології як загальної знеосібленої категорії-для-всіх. Відтак паралельно співіснують *душеслів'я і психологія*, не перетинаючись у своєму призначенні і втіленні. При цьому протягом століть без відповіді залишається усталена дія за значенням душі, щоразу набуваючи різних втілень: у душеслів'ї як словесному вираженню душі, вираженню та зверненню до неї; у душярятунку як поверненню душі до самої себе, у душестуванні як діянні всеохоплення душевного життя у його свідомому, підсвідомому, безсвідомому і надсвідомому вимірах. Чи не в цьому полягає наближення психології до свого предмета, її людинознавча спрямованість, яка в українському душевному сприйманні неможлива без чуйності до людини та її взаємовідчуження та співпереживання? Методологічно окреслений спосіб є водночас і здобутком, й обмеженням, але неосязною залишається *душа живої істоти як душа життя*. Душа завжди буде тим більш неосязною, чим предметнішими ставатимуть спроби охопити її цілком і сповна. Найдавнішою з цих спроб є душестування як форма людської діяльності, що охоплює здатність душесловити, але

не вичерпується нею. Весь світ людини втілюється у її душі й існує, допоки триває людське життя так само, як і життя народу – усіх народжених і споріднених цим. Всі прояви повсякдення народу в його минулому і сучасному охоплюються *поняттям душі* і в усвідомленому вираженні втілюються у взаємодії на спільному полі – спілкуванні, яке може набувати безміру феноменальних варіацій.

3. Душестування – це особливий вимір соціальної взаємодії, що об'єднує людей не тільки і не стільки спільністю походження або перебування, скільки спорідненістю душ, а отже подібністю особистих сприймань світу – співгромадян і самих себе. Проте немає парадоксу в тому, що ця спорідненість і визначається спільністю народження та життя на спільному полі, а близькість односельців і земляків є однією з її властивостей. Припущенням залишається думка про те, що душестування і є тим механізмом взаємодії відмінних ідентичностей, який сприяє чи й забезпечує повноцінне функціонування людських спільнот з метою збереження їхньої життєвої здатності до виживання. В цьому контексті місія духовидця як прадавнього образу самопосвяти духовного діяча, що здійснює її засобами душестування, душеслів'я і душярятунку, становить не лише праобраз давнього дійства, але й силует майбутнього, що розгорнеться через набуття ним життєвої сили, екзистенційної снаги і душевного піднесення.

4. Сув'язь поколінь, народжених на одному етнокультурному полі, позначається символом спільного народження духу-для-всіх, що втілює ідентичність духу всіх засновників роду, – духовного потенціалу дідів, уособленням якого є Дідух. Народ – це ковітальне поєднанням родів, єдиний спосіб самозбереження якого становить духовне поєднання нескінченності власних поколінь. У цьому розумінні дух є позначенням цілісності життя спільноти, яку він об'єднує, а душа – індивідуальної свідомості людини. У цьому форматі конструктивної рефлексії потреба у позначенні сутності душі кожного, хто належить до окремого з народів світу, притаманна кожному з цих народів, проте усвідомлюється й, тим більше, реалізується, різною мірою. Вихід за власні межі завжди передбачає захоплення якомога більшої кількості особин шляхом накидання їм своєї ідентичності, втіленої у монополійній формі космополітизму, шовінізму, фашизму, комунізму, інтернаціоналізму, глобалізму та інших флуктуацій невиситимого етнічного духу,

який у відповідні, сприятливі для його воєнної експансії, епохи виходив за власні межі, незмінно паразитуючи на власній етнічній мовно-мовленнєвій базі – арабській, грецькій, перській, латинській, французькій, німецькій, англійській, російській та багатьох інших. Потреба у пізнанні сутності української душі і її визначальних властивостей полягає у поглибленні власного самопізнання на відміну, скажімо, від паразитарного розширення своєї етнічності на інші країни та їх народи. Фундаментальною дослідницькою основою для задоволення цієї загальносуспільної потреби є спільна праця колективу українських науковців середини ХХ століття «Українська душа», яка відображає магістральні виміри обраного п'ятьма вченими предметного поля системного пошуку: «Українська емоційність» – Є. Онацький, «Світовідчуження українця» – О. Кульчицький, «Родина і душа народу» – Б. Цимбалістий, «Душа і пісня» – М. Шлемкевич, «Бібліографічний огляд» – В. Дорошенко.

5. Емоційна вдача українців, а отже переважання емоцій над інтелектом і волею, обґрунтована Є. Онацьким в узагальненому одностайному висновку всіх дослідників української духовності. Великий дар емоційності для його творчого застосування набуває руйнівних властивостей через слабку волю та інтелектуальну осмисленість, легку запальність і швидке охолодження, дратівливість з приводу дрібниць і байдужість до дійсно важливих речей. Визнання вищої цінності почуття, ніж розуму, належить до висновку українських мислителів, а відтак до інтелектуального осмислення української душі – *душі української людини*. Фальшива емоційність росіян, властива їм імітація емоцій з метою введення в оману інших, фальсифікація самопереживань для приховування власної нелюдської жорстокості та насолоди від страждань інших виявляються контрастом до емоційності українців. Певною варіацією фальшивої емоційності є паразитарний емоціоналізм Римської імперії, СРСР, США та інших країн, вражених нестримним потягом до гегемоніалізму. Місцем розвитку української емоційності закономірно постає родинне життя, оскільки любов до людства не може бути втілена ніяким іншим чином, ніж як у любові до найближчої людини.

6. Світовідчуження українців розкриває О. Кульчицький у відмінних від інших народів світу світосприймальних настановах, які, зокрема, являють собою українське відчуження світу на протигагу його сприйманню у німець-

кому розумінні. Перевага почуття над пізнанням і волею виявляється в усіх аспектах української психічної структури, серед яких основними є расовий, геопсихічний, історичний, соціопсихічний її аспекти. Продовжуючи думку Г. Сковороди і П. Юркевича, дослідник висновує про емоційно-почуттєвий характер української психічної структури, її кордоцентричність. Почуттєвість, якій належить першість, оберігає цілісність української психіки, відсуюючи на другий план предметні світосприймальні настанови. Кордоцентричність загальної структури української психіки в несприятливих історичних умовах втілюється у прихованості, переважанні маленьких інтимних спільнот у сонмі їх переживань, у позитивному ставленні до несвідомого, яке цілісно долучається до психічного життя. Німецька методологічна оптика тут становить важливе узагальнення етнопсихологічних інтерпретацій філософських уявлень про тогочасне буття українців як самотнього етносу.

7. Фундаментальне методологічне значення має визнання Б. Цимбалістим *поняття національної психіки*, незважаючи на усі спроби використання його для вивищування власних народів, або приниження інших. Однак навіть таке його використання є аргументом на користь її існування, що визначає неповторний характер культури народу, його мови, літератури, фольклору. При цьому важливим є розуміння змінюваності характеру народів протягом їхньої історії, а також його внутрішніх суперечностей, різних проявів його рис у кожній людині, приналежної до відповідного етносу. Водночас національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчуження і поведінки, яким відрізняються члени однієї спільноти від іншої. Національна психіка як цілісність має приклади як змінюваності у процесі історичного розвитку, так і сталості окремих спільних рис протягом певного періоду свого етногенезу. Методологія з'ясування питання про те, як передаються з покоління в покоління національні риси, котрі сукупно становлять характерологію українського народу, ґрунтується на визнанні *концепту культури* як цілісності в найширшому антропологічному сенсі, включаючи психічні процеси творення об'єктів культури. Дух родини, зумовлений соціальною структурою і культурою соціуму, способом і родом виховання, визначає національний характер з перших років життя людини. Культура суспільства, у якому живе людина, персоніфікується для дитини її бать-

ками, впливаючи на неї ціложиттєво. Пізніші культурні впливи є більш поверховими, ніж ранні, що відзначаються тривалістю і глибиною у психічному повсякденні дорослої людини. Тому поведінка людини, здобута в родинному вихованні, змінюється повільніше, ніж соціальна, себто набута під впливом суспільного часопростору.

8. Дослідження національної психіки українців, за методологією Б. Цимбалістого, має ґрунтуватись на аналізі структури родинного життя народу, яке є носієм традиційного способу думання, настановлень щодо зовнішніх та внутрішніх структур, типових відповідей на різноманітні ситуації. Такий світоглядний підхід незаперечний і з позицій нинішнього часу, якщо до того ж розуміти неспинний процес самотворення нації як її ненастанне самовдосконалення у внутрішньому змаганні родів за якнайбільшу честь, яку вони можуть їй дати. Роди при цьому позначені прізвищами своїх найвиразніших діячів, чия мудрість, честь і гідність, якщо вони набули схвалення і прийняття нацією як власні ідентифікатори, позначаються на сприйнятті багатьох наступних поколінь кожного такого етносу.

9. Настроєва пісенність як сутнісна властивість української душі презентована М. Шлемкевичем у спільному бажанні торкнутись до того, що є ядром і протоплазмою духовного існування українців. Таким є емоційне мрійництво – мрійництво серця, і тому все велике в українській культурі постає завдяки ліричній пісенності, у якій український епос відображає не уявний, а реальний історичний світ. Багатовимірність музичного сприймання українців набагато перевищує конкретику вербального змісту, обмеженого висловленням контекстом, і тому потребує зрівноваження емоційного мрійництва зусиллями формотворчого інтелекту.

10. Отже, психологія української людини і її народу потребує творення надважливої для свого пізнання методологічної оптики розкодування невідомих вимірів власного етнонаціонального розвою. Саморух психодуховного буття є путівником рефлексивного розуміння українцем себе у безмежжі людського розвитку, що має віднайти власне почуттєво-інтелектуальне душеслів'я саме як Української Людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Словарь української мови = Словарь украинского языка: у 4 т. /збр. ред. журн. «Киевская Старина»; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид.

1907-1909 рр.]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. Т.І. С. 460.

2. Болтівець С.І. Автентичність українознавства в науковій творчості Петра Кононенка. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 78-96. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2021.02.078>

3. Словник української мови. Том шостий. П – ПОЇТИ. Київ: «Наукова думка», 1975. 832 с.

4. Сучасний словник іншомовних слів уклали: О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с.

5. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011, 168 с.

6. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская підготовка текстів пам'яток і вступні статті В.В.Німчука. Київ: Вид. «Наукова думка», 1964. 204 с.

7. Савчин М. Духовна парадигма психології: монографія. Київ: Академвидав, 2013. 252 с.

8. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ: «Знання», 2006. 342 с.

9. Плужник Є. Я – як і всі. І штани з полотна... https://www.pysar.net/virsz.php?poet_id=56&virsz_id=25

10. Губко О. Психологія українського народу. Київ: ПВП «Задруга», 2004. 400 с.

11. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Київ, 2003. Т. 2: Поезія 1847-1861. [Царі]. С.81-86; 600-603. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev224.htm>

12. Українська душа: серія «Проблеми». Нью-Йорк – Торонто: Вид-во «Ключі», 1956. 63 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1579/file.pdf>

13. Русова С. Мої спомини. Львів: Вид. кооператива «Хортиця», 1937. 284 с. <https://books.google.com.ua/books?id=jDgm0S9ph9gC>

14. Споглядання – контемпліяція. *Термінологічний довідник для богословів та редакторів богословських текстів*. https://poradnyk_ukrainian.academic.ru/9/%D0%A1%D0%BF%D0%BE%D0

15. Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє. *Ізборник*. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm>

REFERENCES

1. Slovar ukraïnskoi movy = Slovar ukraynskoho yazyka [Dictionary of the Ukrainian language = Dictionary of the Ukrainian language]: [u 4 t.] /zibr. red. zhurn. «Kyevskaia Staryna»; uporiad., z dod. vlas. materialu B. Hrinchenko. [Repr. vidtvorennia vyd. 1907-1909 rr.]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1958 – 1959. T.I. S. 460. [In Ukrainian].

2. Boltivets S.I. Avtentychnist' ukrainoznavstva v naukoviy tvorchosti Petra Kononenka [The authenticity of Ukrainian studies in the scientific work of Petro Kononenko]. *Psychologia I suspil'stvo*. 2021. №2. S. 78-96. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2021.02.078> [In Ukrainian].

3. Slovyk ukraïnskoi movy [Glossary of Ukrainian language]. Tom shostyi. P – POITY. Kyiv: «Naukova dumka», 1975. 832 s. [In Ukrainian].

4. Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv [Modern dictionary of foreign words]/Uklaly: O.I.Skopnenko, T.V.Tsymbaliuk. Kyiv: Dovira, 2006. 789 s. [In Ukrainian].

5. Furman A.V. Psykhokul'tura ukrains'koi mentalnosti [Psychoculture of Ukrainian mentality]: 2-e nauk. vyd.

Тернопіль: NDI MEVO, 2011, 168 с. [In Ukrainian].

6. Leksyś Lavrentiia Zyziānia. Synonima slavenorosskaia [Lexis Lavrentia Zizania. Synonym Slavenorosskaya]/ Pidhotovka tekstiv pamiatok i vstupni statii V.V.Nimchuka. Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1964. 204 s. [In Ukrainian].

7. Savchyn M. Dukhovna paradyhma psykhologii [Spiritual paradigm of psychology]: monohrafiia. Kyiv: Akademvydav, 2013. 252 s. [In Ukrainian].

8. Yaniv V. Narysy do istorii ukrainskoi etnopsykholohii [Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology]. Kyiv: «Znannia», 2006. 342 s. [In Ukrainian].

9. Pluzhnyk Ye. Ya – yak i vsi. I shtany z polotna... [I am like everyone else. And canvas pants...]. [In Ukrainian]. https://www.pysar.net/virsz.php?poet_id=56&virsz_id=25

10. Hubko O. Psykhologhiia ukrainskoho narodu [Psychology of the Ukrainian people]. Kyiv: PVP «Zadruha», 2004. 400 s. [In Ukrainian].

11. Shevchenko T. Zibrannia tvoriv [Collection of works]: U 6 t. Kyiv, 2003. T. 2: Poeziia 1847-1861. [Tsari]. S.81-86; 600-603. [In Ukrainian]. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev224.htm>

12. Ukrainska dusha [Ukrainian soul: “Problems” series]: seriiā «Problemy». Niu-York – Toronto: Vyd-vo «Kliuchi», 1956. 63 s. [In Ukrainian]. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1579/file.pdf>

13. Rusova S. Moi spomyny [My memories]. Lviv: Vydavnycha kooperatyva «Khortytsia», 1937. 284 s. [In Ukrainian]. <https://books.google.com.ua/books?id=jDgm0S9ph9gC>

14. Spohliadannia – kontempliatsiia [Contemplation – contemplation.]. Terminolohichniy dovidnyk dlia bohoslaviv ta redaktoriv bohoslavskykh tekstiv. [In Ukrainian].

https://poradnyk_ukrainian.academic.ru/9/%D0%A1%D0%BF%D

15. Shevchenko T. I mertvym, i zhyvym, i nenarozhdennym zemliakam moim v Ukraini i ne v Ukraini moie druzhnieie poslaniē [My friendly message to my dead, living, and unborn compatriots in Ukraine and not in Ukraine]. *Izbornyk*. [In Ukrainian]. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm>

АНОТАЦІЯ

БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович.

Душеслів'я української людини.

У статті подано основні напрямки розвитку вітчизняної психологічної науки, що присвячені психології української людини та українського народу в контексті методологем їх самопізнання і самоствердження. Відзначено, що змінованість значень одних і тих же форм слова відображає особливості мислення людини кожної епохи й відтак через екзистенційно психічного визначає осмисленість буття, що у випадку українського розуміння характеризується як безмежністю людського пізнання душі, так важливістю осягнення спільного і відмінного в духовній організації інших народів. Зокрема, аргументована різномислова мозаїка етноукраїнського самоусвідомлення буття душі як життя, любові, мрії, особи, ділянки тіла і втіленого бажання, підкреслена невичерпність значення душі як слова, терміну, поняття і психологічної категорії, а також обґрунтована теза, що вихід відчуження та розуміння за межі будь-якого наукового пізнання можливий так само, як особисто уприсутнене життя своїм існуванням творить само себе у безмежності власних самовтілень і значень. Розкрито реакцію української душі на чужоземне приховування обличчя під масками «личини» і «персони» в адекватному запозиченні захисного способу порятунку від нещирості, лукавства й обману у формі видозміненого латинського поняття «парсуни» і «портрету», упрозороно дихотомію запозиче-

ного і власного, яка супроводжує розвиток душевної самості українців у роздвоєності душі-для-себе і психіки як загальної знеособленої категорії-для-всіх, що паралельно існує у душеслів'ї та психології, не перетинаючись у своєму призначенні і втіленні. Привернуто увагу до того, що протягом століть без відповіді залишається усталена дія за значенням душі, щоразу набуваючи різних утілень: у душеслів'ї як у словесному виразненні душі, у вираженні та зверненні до неї; у душяртуванні як поверненні душі до самої себе; у душештуванні як діяльному всеохопленні душевного життя у його свідомому, підсвідомому, безсвідомому і надсвідомому вимірах. І все ж, незважаючи на широкий спектр формовиявів духовного, неосяжною залишається душа живої істоти як душа життя, яка завжди буде тим більш незбагненою, чим предметнішими ставитимуть спроби охопити її цілком і сповна. Відрефлексовано твердження про те, що весь світ людини втілюється у її душі й існує допоки триває особисте переживання так само, як і життя народу – всіх народжених і споріднених його психосоціальним плином. Доведено, що ковітальні прояви народу в його минулому і сучасному охоплюються поняттям душі і в усвідомленому вираженні втілюються у взаємодії на спільному полі – у сферному просторі спілкування, яке набуває безмежжя варіацій мовленнєвого екзистенціювання. Виходячи з цього, потреба у позначенні сутності душі кожного, хто належить до одного з народів світу, притаманна кожному з цих народів, хоча й усвідомлюється та реалізується по-різному, включаючи вихід за власні межі, що передбачає захоплення якомога більшої кількості особин шляхом накидання їм своєї ідентичності, втіленої у монопольній формі космополітизму, шовінізму, фашизму, комунізму, інтернаціоналізму, глобалізму чи інших флукутацій невиситимого боротьбою за першість етнічного духу. За сприятливих для цього духу умов воєнної експансії він розпросторювався за власні феноменальні горизонти, незмінно паразитуючи на самобутній етнічній мовній базі – арабській, грецькій, перській, латинській, французькій, німецькій, англійській, російській та багатьох інших. Розкрито потребу в пізнанні сутності української душі та її визначальних властивостей, передусім у її прагненні поглибленого самопізнання, фундаментальною дослідницькою основою якої є спільна праця колективу українських науковців середини ХХ століття «Українська душа», що відображає магістральні виміри обраного п'ятьма науковцями надскладного, багатопредметного, об'єкта вивчення: «Українська емоційність» – Є. Онацький, «Світовідчуження українця» – О. Кульчицький, «Родина і душа народу» – Б. Цимбалістий, «Душа і пісня» – М. Шлемкевич, «Бібліографічний огляд» – В. Дорошенко. Висновується, що психологія української людини, українського народу потребує творення адекватної для психософського пізнання-конструювання методології відкриття невідомих вимірів їх власного розвою, у якому саморух психодуховного можливий на шляху саморефлексії ним власної буттєвості в безмежжі векторів людського розвитку, що має віднайти й згармонувати своє почуттєво-інтелектуальне душеслів'я.

Ключові слова: психологія української людини, методологічна оптика, змінованість значень, особливості мислення, рух-поступ психічного, осмисленість буття, межі усвідомлення, методологема українського розуміння себе, безмежність людського пізнання, дилема, трилема, квадрилема, пенталема, невичерпність значення душі, чужоземне приховування обличчя, запозичення захисного способу порятунку, дихотомія запозиченого і власного, душевна самість українців, душеслів'я, душяртування, душештування, космополітизм, шовінізм, фашизм, комунізм, інтернаціоналізм, глобалізм, флукутації невиситимого етнічного духу, саморух психічного буття.

ANNOTATION

*Sergii BOLTIVETS.***The soul words of the Ukrainian people.**

The article presents the main directions of the domestic psychological science development which are devoted to the psychology of the Ukrainian person and the Ukrainian people in the context of methodological problems of their self-cognition and self-affirmation. It is noted that the changeability of the meanings of the same word forms reflects the peculiarities of human thinking of each era and therefore, through the existence of the mental, determines the meaningfulness of being which in the case of the Ukrainian understanding is characterized by both the limitlessness of the human soul cognition and the importance of comprehension the common and different in the spiritual organization of other peoples. In particular, the multi-sense mosaic of the ethno-Ukrainian self-awareness of the soul existence as life, love, dream, person, part of the body and embodied desire is argued, the inexhaustibility of the meaning of the soul as a word, term, concept and psychological category is underlined, in addition, it is substantiated the thesis that the exit of feeling and understanding beyond the limits of any scientific cognition is possible in the same way that personally present life creates itself by its existence in the infinity of its own incarnations and meanings. The reaction of the Ukrainian soul to a foreign hiding of faces under the masks of “guise” and “persona” is revealed in an adequate borrowing of the protective method of salvation from insincerity, slyness and deception in the form of the modified Latin concepts of “parsuna” and “portrait”, the dichotomy of borrowed and own is clarified, which accompanies the development of the spiritual identity of Ukrainians in the dualism of the soul-for-oneself and the psyche as a general depersonalized category-for-all that exists in parallel in soul language and psychology, without crossing in its purpose and embodiment. The attention is paid to the fact that over the centuries, an established action on the meaning of the soul remains unanswered, each time acquiring different incarnations: in soulwords as a verbal expression of the soul, expression and appeal to it; in soulsalvation as the return of the soul to itself; in spiritualizing as an active comprehensiveness of mental life in its conscious, subconscious, unconscious and superconscious dimensions. And yet, despite the wide range of forms of spiritual, a soul of a living being remains immeasurable as the soul of life, which will always be the more incomprehensible, the more specific the attempts to grasp it completely and entirely become. The statement that the whole world of a person is embodied in his soul and exists as long as a personal experience continues, as well as the life of the peoples – all those born and related by its psychosocial flow – is reflected. It has been proven that the manifestations of the peoples’ life in its past and present are covered by the concept of the soul and, in a conscious expression, are embodied in interactions on a common field – in

the spherical space of communication, which acquires infinite variations of speech existence. Based on this, the need to mark the essence of the soul of everyone who belongs to one of the peoples of the world is inherent in each of these peoples, although it is realized and implemented differently, including going beyond its own borders, which involves capturing as many individuals as possible by imposing your identity on them, embodied in the monopolistic form of cosmopolitanism, chauvinism, fascism, communism, internationalism, globalism or other fluctuations of the ethnic spirit that insatiable by struggle for the primacy. Under the favorable conditions of military expansion for this spirit, it expanded beyond its own phenomenal horizons, always parasitizing on the original ethnic language base – Arabic, Greek, Persian, Latin, French, German, English, Russian and many others. The need in cognition the essence of the Ukrainian soul and its defining properties is revealed, primarily in its desire for deeper self-cognition, the fundamental research basis of which is the joint work of the Ukrainian scientists’ team of the middle of the 20th century “Ukrainian soul” that reflects the main dimensions of the ultra-complex, multi-subject object of study chosen by five scientists: “Ukrainian emotionality” – Ye. Onatskiy, “Ukrainian’s perception of the world” – O. Kulchytskiy, “Family and soul of the peoples” – B. Tsymbalisty, “Soul and song” – M. Shlemkevych, “Bibliographic review” – V. Doroshenko. It is concluded that psychology of the Ukrainian person, the Ukrainian peoples needs a creation of, an adequate for psychosophical cognition-construction, methodology of discovering unknown dimensions of their own development in which the self-movement of psycho-spiritual is possible on the path of self-reflection of its own essence in the boundless vectors of human development that must find and harmonize its own sensory-intellectual soulwords.

Key words: *psychology of the Ukrainian person, methodological optics, changeability of meanings, peculiarities of thinking, movement-progress of the psychic, meaningfulness of existence, limits of awareness, methodologema of Ukrainian self-understanding, limitlessness of human cognition, dilemma, trilemma, quadrilemma, pentalemma, inexhaustibility of the meaning of the soul, alien concealment of faces, borrowing a protective method of salvation, the dichotomy of the borrowed and one’s own, the spiritual self of Ukrainians, soulwords, soul saving, soul-building, cosmopolitanism, chauvinism, fascism, communism, internationalism, globalism, fluctuations of the insatiable ethnic spirit, the self-movement of mental being.*

Рецензенти:**д. філол. н., акад., проф. Юрій КУЗНЕЦОВ,
д. психол. н., проф. Анатолій В. ФУРМАН.****Надійшла до редакції: 05.09.2022.****Підписана до друку: 22.09.2022.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Болтівець С.І. Душеслів’я української людини. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 66-82.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.066>**

Оксана ФУРМАН, Володимир ШАФРАНСЬКИЙ, Галина ГРНЯК

МІЖСОБОВЕ СПІЛКУВАННЯ І ВПЛИВ ЯК ОСЕРЕДДЯ ТА ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ

Oksana FURMAN, Volodymyr SHAFRANSKYI, Halyna HIRNYAK

INTERPERSONAL COMMUNICATION AND IMPACT AS THE CORE AND TOOL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL WORK

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.083>

УДК: 159.923.2:316.334.22

Постановка суспільної проблеми. Завдання розбудови суспільно-економічної системи України потребує постійної уваги до питань употужнення діяльності соціально-психологічної роботи, адже вона – важливий інструмент врегулювання правозахисних, фінансово-матеріальних, соціально-медичних, прогнозуючих, реабілітаційних, корекційних, консультативних тощо запитів і потреб народонаселення України. Соціально-психологічна робота (СПР) з клієнтами вимагає специфічного виду професійної діяльності, що передбачає наявність знань, умінь, норм та цінностей міжособистісної взаємодії. Саме тому її успішність та ефективність залежать від етики та продуктивності спілкування і впливу фахівця, його професійних дій і вчинків. Система СПР як діяльність з надання допомоги людині, сім'ї, групі осіб, які знаходяться у складній життєвій ситуації, демонструє реальні можливості суспільства і держави щодо соціального захисту громадян, особливо в обставинах широкомасштабної визвольної війни українського народу.

Професійна діяльність соціального працівника у ситуаціях повсякдення виявляє його особистісний потенціал, гуманістичну спрямованість та емпатійні можливості. Саме гуманістичний ідеал як самоцінність особистості визначає зміст і призначення цієї діяльності, а її вартості забезпечують визнання гармонії

суспільних та особистих інтересів, усвідомлення праці як вищого сенсу життя, пріоритет загальнолюдських цінностей (милосердя, взаємодопомоги, справедливості, любові тощо) над вузько індивідуальними інтересами.

Соціально-психологічна робота – інтегрований, універсальний, багаторольовий вид діяльності, спрямований на задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, перш за все соціально незахищених верств населення. Ефективність цієї роботи полягає у вивченні конкретної особи, в осягненні її цілісності, індивідуальності та сутнісно залежить від осмислення її реальних життєвих проблем і відшуканні прийнятних способів їх розв'язання. СПР – один із дієвих інструментів реалізації соціальної політики держави, забезпечення суспільної стабілізації й безпеки її громадян.

В умовах глобальних змін, соціально-економічних і міжособистісних відносин, зниження рівня життя різноманітних прошарків суспільства, зростання безробіття, появи біженців, мігрантів, маргінальних антисоціальних груп, значна частина громадян на сьогодні все більше потребує кваліфікованої допомоги соціальних служб. А це вимагає інтенсивного розвитку інституту соціально-психологічної роботи та формування спеціально підготовлених професійних кадрів, котрі б згармонізували життєдіяльність соціогуманітарної сфери укра-

їнського соціуму за драматичних обставин воєнного часу.

Професіоналізм у соціально-психологічній роботі базується на усвідомленому розумінні своєї справи. Схильність до роботи з людьми посідає виняткове місце у формуванні фахового покликання. Один із засадничих принципів соціально-психологічної роботи – це прийняття людини такою, якою реально вона є. Не негативні особистісні риси-якості, фізичні недоліки, психічні відхилення, ані віросповідання чи расова приналежність, ні соціальна непристосованість, ні заботи та упередження, тобто ніщо не може служити підставою у відмові потребуючій особі в допомозі з боку соціального працівника й, тим більше, бути причиною для різної форми дискримінаційного впливу на окремого клієнта. Всі специфічні (індивідуально-психологічні, психофізичні, особистісно-типологічні, етнонаціональні тощо) особливості останнього повинні бути враховані для прийняття рішення про надання йому психологічної підтримки, соціальної допомоги чи конкретної послуги.

Атрибутивна особливість будь-якої соціально-психологічної роботи передбачає наявність динамічної структури феномену спілкування, який набуває функціональної цілісності у вигляді відповідних аспектів і механізмів, тобто гармонійної сукупності взаємопричинених соціальних процесів. У психології, як відомо, обстоюється *принцип єдності спілкування і діяльності* (Г.М. Андреева, М.Н. Корнев, Г.С. Костюк та ін.), який логічно впливає із розуміння взаємодіяння як реальності людських відносин у системі «людина – людина», а відтак вказує на те, що всі можливі його форми організуються як специфічні методи, способи та інструменти спільної діяльності і впливу із різними верствами та категоріями громадян. Ідея вплетіння спілкування і впливу в професійну діяльність дає змогу зрозуміти, що саме воно організовує і збагачує її групові та індивідуальні форми. Утім *біфеномен спілкування-впливу* як осереддя та інструмент соціально-психологічної роботи налагоджує співдіяльність соцпрацівника і клієнтів у рамках відповідної програмної технологічної взаємодії як єдність *комунікативного, інтерактивного, перцептивного* (за Г.М. Андреевою та ін.) і *спонтанно-інтуїтивного* (введено вперше у науковий обіг одним із авторів статті (О.Є. Фурман) у 2005 році [7, с. 76]) його аспектів, що знаходить відображення у відповідних соціально-психологічних закономірностях згідно із специфікою виконуваної роботи.

Тут виправданим є уточнення поняття «міжособове», а не «міжособистісне, спілкування». Перше більшою мірою відповідає діаді «соціальний працівник – клієнт», оскільки взаємодіяння переважно здійснюється на суб'єктному рівні соціальної активності, хоча не виключає й, власне, особистісний та індивідуальнісний. Окрім того, воно характеризує процес інформаційної і предметної взаємодії працівників соціальної сфери та народонаселення, в якому формуються і реалізуються міжособові стосунки. Глибина їхнього формовиявлення безпосередньо залежить від потенціалу соціальних контактів, діапазону їх ситуаційної регуляції, рівня полімотивованості кожного. Друге поняття – «міжособистісне спілкування» – охоплює такий образ суб'єктивної реальності, як особистість та не стосується суб'єктного та інших. Людина як особа здатна функціонувати у суспільстві, як відомо, на рівнях індивіда, суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму.

Основна структурна одиниця міжособового спілкування й впливу у СПР – не окрема особа, а взаємозв'язок, соціальна взаємодія людей-співрозмовників. Це означає, що кожний учасник істотно впливає на поведінку іншого, а між їхніми висловлюваннями та актами вчинення виникають причинно-наслідкові зв'язки ціннісно-смыслового та ментально-емоційного спрямування.

Мета статті: сутнісне обґрунтування структурних аспектів міжособового спілкування – комунікативного, інтерактивного, перцептивного, спонтанно-інтуїтивного як різновидів обміну (інформаційний, діловий, смысловчинковий, самосенсовий) та стратегій (імперативна, маніпулятивна, розвивальна, модульно-розвивальна) і парадигм (реактивна або об'єктна, акціональна або суб'єктна, діалогічна або суб'єкт-суб'єктна, вітакультурна) психологічного впливу у системі «соціальний працівник – клієнт».

Виклад основного матеріалу дослідження. Зрозуміло, що *комунікативний аспект* контактування у системі «соцпрацівник – клієнти» полягає в обміні інформацією між ними. Це – *смысловий аспект їхньої соціальної взаємодії*. Процес обміну інформацією під час цього спілкування має свою соціально-психологічну, власне, діалогічну, мислекомунікаційну, природу. Зазначене підтверджується такими науковими фактами.

1. Взаємне інформування передбачає наявність суб'єктної активності між особами і налагоджування спільної взаємозатребуваної

соціально-психологічної роботи й різноаспектної допомоги. Звідси слідує, що, спрямовуючи інформацію один одному, працівникові треба орієнтуватися в ситуації, взаємно аналізувати мотиви, мету, установки клієнта, бути компетентним у своїй сфері, надаючи останньому можливість виговоритися, порадитися, поділитися своїми переживаннями.

2. Характер обміну інформацією між працівником та особами, які потребують допомоги, визначається тим, що ці соціалізовані комуніканти *впливають* один на одного, щонайперше використовуючи систему культурних знаків (мова); а це породжує умови, за яких виникає комунікативний взаємовплив, котрий спрямовується на корекцію поведінки контактуючих осіб, зміну стилю чи навіть самого типу актуальних стосунків між ними.

3. Комунікативний вплив як результат обміну повідомленням можливий лише тоді, коли особа, яка спрямовує інформацію (комунікатор) і яка її приймає (реципієнт), володіють єдиною системою кодифікації і декодифікації, тобто говорять однією мовою, чергуються висловлюваннями у смислово єдиному мовленевому просторі.

4. За умов міжособової комунікації під час різноаспектної СПР можуть виникати специфічні бар'єри (психічні, соціальні, політичні, релігійні, професійні), які не тільки породжують різну інтерпретацію одних і тих понять, а й відмінне розуміння сутності речей, різне світобачення, що, безумовно, проблематизує бінарну мислекомунікаційну взаємодію.

Передача будь-якої інформації, як відомо, можлива тільки за допомогою досконалих знакових систем – вербальної та невербальної комунікації. Перша (мовлення) забезпечує змістовий аспект взаємодії і порозуміння у циклі СПР, друга містить різні знакові системи (оптико-кінетичну, пара- та екстралінгвістичну, просторово-часову, контакт «очі в очі»), кожна з яких характеризується відповідними психологічними особливостями. Водночас зазначені засоби комунікації тісно пов'язані між собою. Зокрема, невербальна комунікація є суттєвим додатком до вербальної, вона посилює її. За оцінкою американських вчених, тільки 7% змісту повідомлення передається через значення слів, тоді як 38% інформації визначається тим, як ці слова вимовляються, тобто як задіюються звукові засоби (включаючи тембр та інтонацію, силу звуку) і 55% – виразом обличчя (міміка) та жестами. У зв'язку з цим, не можна не погодитися із словами

Публіція: «*Говоримо ми голосом, а розмовляємо усім тілом*».

Звісно, що *інтерактивний* (наступний) аспект міжособового спілкування – це умовний термін, що позначає характеристики тих його компонентів, які пов'язані із *взаємодією* людей, у нашому випадку – безпосередньою організацією їхньої спільної СПР. Очевидність цієї сторони підтверджується фактом взаємобміну в процесі спілкування через різні дії, які уможливають планування діяльності, координацію та розподіл функцій, процес і засоби її виконання. Інтерація (взаємодія) виявляється у розгортанні обопільних впливів, які врешті-решт забезпечують реалізацію завдань сумісної роботи, а відтак досягнення поставленої мети. Отож для вдалого розвитку спільної справи у СПР має значення не лише інформаційний обмін, а й «взаємообмін діями», система їх планування, реалізації, рефлексії.

Зауважимо, що кожна сторона взаємодії охоплює відповідну систему відносин і ставлень, яка задана окремою соціальною діяльністю. Міжособові стосунки у системі «соцпрацівник – клієнт» функціонують у динамічній структурі цілеспрямованої роботи, визначаючи як тип взаємодії, котрий виникає за конкретних умов (буде це співробітництво чи компроміс), так і якісну присутність цього типу (до прикладу, є допомога успішна чи малоуспішна). І якщо стратегія взаємодії зумовлена характером тих *суспільних відносин*, які задані психосоціальною специфікою діяльності, то *тактика* визначається безпосереднім *уявленням про особистість* партнера під час взаємостосунків.

Утім *третя, перцептивна, сторона феномену спілкування*, або соціальна перцепція, – це *процес сприйняття* соціальних «об'єктів», якими є інші люди, клієнти, групи, громади, спільності. Вона також ґрунтується на взаємному порозумінні комунікатора (соцпрацівника) і реципієнта (у даному разі – клієнта), себто на обопільно адекватному усвідомленні мети, мотивів, установок, прагнень, переконань кожного. Водночас останнє твердження може набувати різного смислового відтінку: або як розуміння учасниками ділових взаємин потребо-мотиваційної сфери один одного, або як її взаємне внутрішнє прийняття і співпереживання (емпатія) «чужого» досвіду як свого власного (див. [14]). Але в обох випадках велике значення має факт глибини особистісного сприйняття партнера-співучасника у процесі

спілкування [15]. Тут важливий один емпіричний факт: сприйняття іншої людини фіксується спочатку на її зовнішності (етнонаціональні і соматичні ознаки), а потім спрямовується у її внутрішній світ, тобто співвідноситься із віковими та особистісними характеристиками, результатом чого є глибинна стороння інтерпретація реальних учинків співбесідника. Причому аналіз усвідомлення «себе» через іншого містить щонайменше два аспекти: *ідентифікацію і рефлексію*.

Перший термін, як відомо, буквально означає *ототожнення себе з іншими* і безпосередньо пов'язаний із функціонуванням близького за змістом механізму – *емпатією*, тобто з особливим (співпереживальним) способом розуміння іншої особи. В цьому випадку говориться не про раціональне осмислення потреб партнера, а швидше про бажання *емоційно відгукнутися* на його проблеми. Щоб забезпечити ефективний процес емпатійного розуміння, суб'єкту, як зазначає К. Роджерс, треба вміти зосереджуватися на плінних психічних станах, а також на тому, що говорить і як саме говорить ваш комунікатор, не випереджаючи і не інтерпретуючи хід його думок.

У концепції емпатійної взаємодії співрозмовників А.В. Фурмана подано «психолого-змістову розгортку чотирьох періодів сценарно обґрунтованого й мислєдіяльно зреалізованого *емпатійного вчинення* психолога у процесі регулярних міжособистісних стосунків із клієнтом певного віку, статі, досвіду, соціального статусу та інших психофізичних особливостей, що сутнісно доречно визначити як *п е р і о д и*, стадії чи етапи проходження обома учасниками діалогічних взаємин довершеної вчинкової спіралі:

а) *с и т у а ц і я*: емпатійне входження контактних осіб у ситуацію міжсуб'єктної взаємодії, виникнення, розвиткове утворення чи цілеспрямоване її формування як емпатогенної, де переважають процеси споглядання, сприймання і співчуття, а також активізуються емоції та афекти, ресурси і механізми дії органічної (природної) емпатії;

б) *м о т и в а ц і я*: свідоме настановлення психолога на переведення в діяльний стан власної особистісної емпатійності стосовно клієнта, його внутрішньо вмотивоване й інтелектуально самоорганізоване співпереживання з приводу хвилювань, почуттів та особистих проблем останнього й одночасно фахова потреба надати йому найбільш дієву психосоціальної допомоги; тут переважають когнітивні процеси емпатування, позитивне ставлення

контактерів один до одного, водночас виникає амбівалентність, біполярність, модальність персональних переживань, домінує власне розвинена особистісно-сміслова емпатійність та ін.;

в) *у ч и н к о в а д і я*: безпосереднє й урешті-решт успішне зреалізування психологом як емпатійною особою у діалогічних стосунках з клієнтом стратегії взаємного особистісного прийняття один одного і коректне використання технік експресивного мовлення й у такий спосіб формування обопільної довіри шляхом інтенсифікації їхніх емоційних та когнітивних децентрацій, психічних тенденцій і самоздійснювальних можливостей; тут актуально функціонують пізнавальні процеси, антиципація, когнітивна децентрація, персональне прийняття, трансфінитна емпатія, досягається емоційно-почуттєва сугоlossenість міжособистісних контактів, набувають ваги ціннісно-сміслові пріоритети регулярних зустрічей;

г) *п і с л я д і я*: післядіяльне підсумкове рефлексування психологом поетапної ефективності перебігу природної, особистісно-сміслової, трансфінитної і рефлексивної емпатійних інваріантів учинення за періодами співпраці з клієнтом, добротності надання йому дієвої психологічної допомоги і посилення психодуховних ресурсів його позитивного самісного зростання, а також реальна оцінка якості розробленого і втіленого в життя психомистецького сценарію, зважаючи на повноту реалізації емпатійного потенціалу обох учасників освітньої взаємодії і на особистісне зростання коефіцієнту соціальної емпатійності кожного» [14, с. 33-35].

Крім того, процес порозуміння укладається *явищем рефлексії – ступенем самоусвідомлення* комунікатором і реципієнтом того, наскільки глибоко та осмислено відбувається сприймання та особистісне прийняття один одного у циклі соціальної взаємодії. Тоді формується своєрідний подвоєний процес «віддзеркалення» взаємоконтактуючих осіб як мислєдіяльних ідивідуальностей.

Вочевидь увесь інтерпретаційний процес буде успішним тоді, коли повно діятимуть механізми перцепції (ідентифікація, емпатія, рефлексія), котрі поєднують відповідні оцінки і думки учасників взаємодії з життєвими орієнтаціями, віруваннями, стереотипами, переконаннями. Зокрема, рефлексивна активність у цій тріаді системних свідомісних процесів відображає загальну альтруїстичну спрямованість взаємоконтактування у позитивному творенні найближчого довкілля, зважаючи на

інтереси і потреби інших (клієнти, групи, громади, народ).

Насамкінець четвертий *аспект міжособового спілкування* у системі СПР позначений як «спонтанно-інтуїтивний, котрий утверджує самопізнання, саморозуміння, самоосягання кожного, має причетність до індивідуальної та універсумної активності через внутрішній діалог, саморефлексію та дає змогу наповнити комунікативні стосунки ситуаціями багатозначеннєвого осягнення сенсу життя у плині компетентної взаємодії, стимулює само-розкриття й утверджує Его-інтеграцію особи» [11, с. 215].

Структурні аспекти міжособового спілкування взаємопов'язані із інформаційним та діловим різновидами обміну «як базовими компонентами комунікації» [5, с. 165]. Проблема названих обмінів традиційно розв'язувалася в концептуальних рамках визначення функціональної ролі спілкування. Крім того, В.П. Казміренко підкреслював, що ці обміни існують у системі комунікативних і взаємодіяльних зв'язків, оскільки опосередковують структурні комплекси відносин між партнерами. До того ж динаміка різноаспектних механізмів (кодування, декодування, координації, узгодження, ідентифікації, емпатії, рефлексії тощо) між різними групами осіб, які потребують допомоги, опосередкована ситуаційними психосоціальними особливостями перебігу вказаних обмінів. Сам же обмін здебільшого розглядається як універсальний засіб соціальної регуляції і розвитку, специфічними соціальними характеристиками котрого є: симетричність – несиметричність, еквівалентність – нееквівалентність, гарантованість – негарантованість [5, с. 167].

Отож обмін – це акт взаємодії між одним чи декількома суб'єктами, при якому кожен із них, дотримуючись певних правил, щось віддає й водночас щось отримує навзаєм. Саме через процеси обміну особа отримує конкретний, реально усвідомлюваний, результат (матеріальний чи ідеальний), тобто вигоду як продукт обміну і пов'язані з цим переживання задоволення (скажімо, уможливлення соціального захисту чи соціальної справедливості, свободи самовизначення чи самодіяння). Звідси закономірно, що процеси обміну, за В.П. Казміренком, постають засобом організаційної діяльності як компліментарний пошук рішень: взаємообмін знаннями, досвідом, спеціалізованою інформацією для кращого психосоціального порозуміння; взаємообмін діями чи засобами задля загального результату або

кінцевого отримання взаємної вигоди; узгодження цілей і засобів для досягнення надцінного продукту, що приносить не тільки взаємну вигоду, а й взаємовпливи на діяльність усієї організації (новації, креативні ідеї, винаходи та ін.) [5, с. 183]. Тут охоплюються принаймні два базові аспекти: а) процеси обміну діями між суб'єктами життєактивності (процесний аспект) і б) взаємообміни результатами (підсумковий аспект).

Загалом обмін є однією з умов стійкості зв'язків у системі соціальної взаємодії, оскільки його процеси: 1) взаємоузгоджують рольові очікування (експектації), уможливають «згоду» як умову розгортання взаємодії; 2) взаємокоординують позиції, наміри і цінності, забезпечують довіру як передумову стійкої співпраці або, навпаки – конкурентності, боротьби, конфлікту тощо, а також обґрунтовують те, що 3) зіставлення результатів обміну з позиціями партнерів забезпечує уявлення про вигоду і справедливість розподілу як засади задоволення партнером, діяльністю і т. ін. [Там само].

Відповідно до «чотирьох аспектів спілкування критерійно виокремимо чотири різновиди обміну. Відтак комунікативний компонент насичений інформаційним обміном, інтерактивний – діловим, перцептивний – смисловчинковим, спонтанно-інтуїтивний – самосенсовим» [11, с. 215]. Завдяки цим обмінам знімаються суперечності у процесі реалізації цілей і результатів, упорядковуються цикли відносин, зв'язків, намірів, здійснюється цілепокладання поведінки, культурний розвиток й організація взаємозбагачення та співдії між соціальним працівником та клієнтами. Таке поєднання аспектів спілкування і різновидів обміну та їх алгоритмічне застосування у життєдіяльності постає інструментом створення гармонізованої системи координації стосунків, виникнення механізмів пізнавальної, нормативно-регуляційної, ціннісно-естетичної і духовної роботи ритмоциклів взаємодіяння, що й інтегрує етапи і рівні організованості різних груп надання адресної допомоги і здійснення обопільних екзистенційних впливів.

Різновиди обміну у взаємозв'язку з аспектами спілкування поперемінно регулюють переважання комунікативних, інтерактивних, перцептивних і спонтанно-інтуїтивних символів під час конкретної СПР. На думку В.П. Казміренка, завдяки інформаційному і діловому обмінам розвиваються складні комунікативні структури і комплекси взаємодій, формуються значення і символи, а відтак виникає «символічна комунікація» [5, с. 194]. Загалом під

символом здебільшого науковці розуміють деякий об'єкт, образ дії чи слово. На нашу думку, символами постають формовиявлення знань, умінь, компетентностей соціального працівника, його нормативно-ціннісна взаємодія. Їх задіяння дає змогу кожному набувати відповідного культурного досвіду, тобто інтенсивно соціалізуватися чи ресоціалізуватися.

Загалом в *інформаційному обміні* знаходять відображення зміст соціально-психологічної роботи, особливості формування ставлень до неї, специфіка координування спільної суб'єктної активності між соціпрацівником і клієнтом. Важливою метою такого обміну є налагодження системи зворотних зв'язків між різними категоріями населення, які потребують допомоги. Крім того, «він створює умови для розвитку процесів осмислення, кодування, декодування тощо, виникає явище ідентифікації, де наміри учасників взаємодії щодо поетапної технологічної процедури надання допомоги уподібнюються між ними. *Діловий обмін* – це систематизований комплекс дій і взаємодій, котрий здійснюється через практичне нормонаслідування. Останнє пов'язане з взаємобміном результатами чи діями соціальних досягнень та стимулює розгортання процесів спільного домагання єдиної організаційної мети. Водночас така діяльність організує соціальні ролі (дослідника, проектувальника, співрозмовника, критика та ін.) й позиції соціпрацівника і клієнта, котрі створюють умови для привласнення нормативів поведінки, і водночас формує соціальні ідентичності» [12, с. 150]. Останні дають змогу кожному самовизначитися й адаптуватися в повсякдення.

«*Смисловчинковий обмін* (уведено в науковий обіг О.Є. Фурман у 2005 році [7; 8, с. 48; 9]) сприяє формуванню цілісної організаційної картини взаємин, це – комплекс вартісно-світоглядних смислових та учинкових взаємобмінів, котрий спонукає особу до певного розкриття, творення себе і виконує функцію цілепокладання. Крім того, такого виду обмін активізує процеси виникнення індивідуальної ідентичності й Его-ідентичності (його власний світогляд, переживання, уявлення), які дають змогу сформуванню риси людської унікальності, розкрити та самоототожити власне Я із продуктами діяльності й творчості» [11, с. 213-214].

Утім «*найвищий рівень обміну – самосенсовий* (уведено О.Є. Фурман у 2005 році) – спричиняє в учасників взаємодії переживання психодуховних станів внутрішньої свободи, сенсу життя, гармонії тощо. Також як індивідуальне психосмислове утворення

зумовлює виникнення Его-інтеграції як процесу позитивного самопізнання, самоприйняття, об'єднання усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх) у системно-функціональну цілісність» [11, с. 214-215].

Власне чотири аспекти спілкування як різновиди обміну в кватерному поєднанні вперше запропоновані психологічній науці в теорії інноваційно-психологічного клімату (ТПК) О.Є. Фурман [11; 12]. ТПК сконцентрована у відомій методологічній план-карті його багатопараметричного дослідження (створення якої датується 2005 роком), що поєднує [11, с. 27]: а) *соціально-психологічний вплив* та його класи (пізнавально-суб'єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив, духовно-універсумне самотворення, котре співпадає із надвпливом) [10]; б) *полімотивацію* та сфери умов її розгортання (пізнавальна, практико зорієнтована, ментальна, мотивація самовдосконалення) як форму активізації освітньої діяльності; в) *освітнє спілкування та його аспекти* (комунікативний, інтерактивний, перцептивний, спонтанно-інтуїтивний) як *інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди обміну* [9, с. 73, 80]; г) *позитивно-гармонійну Я-концепцію особистості* та її чотири компоненти: ментально-когнітивний (Я-образ), емоційно-оцінковий (Я-ставлення), вчинково-креативний (Я-вчинок) та спонтанно-духовний (Я-духовне) [12, с. 239 – 300], а не *глобальну Я-концепцію* англійського дослідника Р. Бернса, що охоплює три складові: когнітивну (Я-образ), емоційно-оцінкову (Я-ставлення) й поведінкову (Я-поведінка).

Кожен параметр ТПК має своє функціональне призначення. Зокрема, «а) вплив забезпечує перебіг процесу активізації («перехід із недіяльного стану в діяльний; посилення діяльного стану» [1, с.19]) та спричинює становлення образів суб'єктивної реальності (людина як суб'єкт, особистість, індивідуальність та універсум життєдіяльності (за концепцією В.І. Слободчикова)); б) *полімотивація* сприяє активізації («робити кого-, що-небудь діяльнішим, активнішим» [1, с. 19]) освітньої діяльності та суб'єктного довкілля; в) *спілкування* стимулює процес *актуалізації* («робити, ставати актуальним, актуальнішим» [1, с. 19]) освітніх учинкових дій у конкретному часопросторі ділових взаємин; г) *Я-концепція* як центральне утворення самосвідомості є джерелом *самоактуалізації*» [8, с. 48].

Неабиякі проблеми у сучасній СПР пов'язані саме з недостатнім рівнем володіння, або

відсутністю у соціопрацівників знань, навичок, компетентностей (здатностей) ефективної організації процесів ділового спілкування, взаємодії та «співучасті», умінь професійно спрямовувати їх залежно від індивідуальних характеристик та потреб клієнтів [3; 4; 17]. Вище зазначалося, що під час спілкування виникають впливи на осіб завдяки задіянню його різних аспектів. У зв'язку з цим аналіз основних стратегій власне психологічного впливу дає змогу виділити певні принципи продуктивної організації у стосунках соціального працівника і клієнтів та визначити психосоціальну ефективність установок і настановлень на широке застосування їх у масовій повсякденній практиці під час реалізації різноаспектних міжособистих стосунків.

Відомо, що у психології обґрунтовуються декілька стратегій впливу на людину за основним критерієм – ставленням до співрозмовника як суб'єкта чи об'єкта діяння. Однією з найвідоміших є типологія, запропонована Г.О. Ковальовим, який досліджує три основні стратегії соціального впливу – імперативну, маніпулятивну, розвивальну. Перші дві активно реалізують здебільшого інформаційний підхід і монологічний стиль взаємин. Остання (розвивальна) стратегія суголосна з гуманістичним підходом і діалогічним стилем взаємостосунків [10, с. 121].

Імперативна стратегія відповідає «об'єктній», або «реактивній» парадигмі впливу у психології, згідно з якою психіка і людина загалом розглядаються як пасивні об'єкти діяння зовнішніх умов та як їхній продукт. Особа у такій системі відносин не сприймається як самобутня, гуманна особистість, котра здатна до творчого пошуку та рефлексії. Її роль зводиться до виконання вказівок інших, розв'язування пропонованих задач і завдань, що нав'язані соціумом. Тому тут організатор впливу поводить себе як єдиний повноправний суб'єкт і носій інформації, дає вказівки та потрібні, на його думку, настановлення й команди.

За окреслених умов можливості осіб щодо здійснення самостійного вибору вчинків та рішень обмежені. Проте у реальному соціокультурному просторі, у сфері міжособистісних ділових відносин, а також безпосередньо під час СПР, мета якої – це допомога, співпраця, порозуміння, розкриття і розвиток психологічних потенціалів, ця стратегія неприпустима. Тут використання імперативних впливів, які здійснюються без урахування актуальних психоемоційних станів і персональних відношень іншого, умов міжособистісної комунікації,

спричиняє найчастіше негативні психологічні наслідки. Відтак дана парадигма обстоює імперативну стратегію, основні функції якої зосереджуються на контролі поведінки та установок людини, їх підкріпленні і спрямуванні у те чи інше русло, хоча реалізація зазначеної стратегії ефективною буває найчастіше там, де особистість через обставини має обмежені можливості здійснювати самостійний вибір учинків, одноосібно приймати рішення. В суспільній практиці це доречно за екстремальних умов, коли потрібно вдаватися до оперативних і важливих заходів у ситуації дефіциту часу, всеможливих ризиків і небезпек.

Зрозуміло, що діяльність працівників соціальних служб не суголосна підходу стосовно осіб, котрі потребують різної допомоги, як до «пасивного реактора» (метафоричною мовою), що обстоюється об'єктною парадигмою та імперативною стратегією психологічного впливу. Тому західна когнітивна психологія запропонувала інший – «суб'єктний» або «акціональний» підхід, що утверджує певну активність і вибірковість у процесі відображення зовнішніх впливів. Але зазначена парадигма діє у феноменальному полі маніпулятивної стратегії впливу, що почасти може призвести також до негативних наслідків, не дивлячись на визнання активності та індивідуального вибору особи на шляху психічного відображення та регулювання, що проголошуються у межах даного підходу. Адже при використанні конкретних методів впливу особистість насправді залишається об'єктом зовнішніх впливів і психологічної маніпуляції. Тому імперативну і маніпулятивну стратегії психологічного впливу виправдано звести як підтипи одновимірного, об'єктно-монологічного, погляду на психодуховний світ людини, де їй відводиться пасивна роль, а її унікальна сутність знецінюється.

Водночас така позиція досить розповсюджена у традиційній освітній практиці, а тому на допомогу і психокорекцію задіявалися психологи, соціальні педагоги. В даному випадку вихованець (можливо із найкращих намірів) усе ж прирівнювався до певного еталону «хорошиста», найчастіше за допомогою методичних прийомів «усеомогутнього» і «всезнаючого» педагога-учителя. Сам нащадок був позбавлений права на самостійність чи ініціативу у баченні навчальної ситуації і прийнятті будь-яких суб'єктивних рішень. Проте традиційна педагогічна практика не визнає, що він є об'єктом і продуктом постійного та цілеспрямованого психологічного

маніпулювання і тиску, а також те, що можливості цього маніпулювання практично безмежні. Така неусвідомлена організація соціально-педагогічного впливу негативно позначалася і нині позначається на характері психологічного становлення і соціального функціонування особистості, сприяла формуванню конформних й суспільно узалежнених індивідів.

Утім песимістичному одновимірному підходові до людини у психології протиставляється оптимістична традиція гуманістичної психології (Г. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм). Вона ґрунтується на вірі у конструктивне, активне, творче, начало людської природи, на його одвічній моральності та доброті, альтруїстичній і колективістській спрямованості, які створюють благодатні передумови спільного існування та виживання людей. Основним тут є визнання неповторності та унікальності психічної організації кожної окремої особистості, віра у її позитивне і творче ество, конструктивну соціальну спрямованість. На відміну від об'єктивного підходу до людини, даний напрям слушно умовно визначити як *особистісний, або інтерсуб'єктний, підхід*.

Стратегією впливу, яка релевантна для даного суб'єкт-суб'єктного підходу, є *розвивальна*. На протигагу від реактивної чи акціоноальної парадигми, *діалогічна* спирається на визнання повноцінності та принципової рівноправності партнерів-співрозмовників, хоч як би вони різнилися за віком, соціальним статусом, рівнем наукових знань і вітакультурного досвіду. Основна психологічна умова реалізації такої стратегії впливу – діалог, діалогічні взаємостосунки, психокомунікативна паритетність. Важливо, щоб співбесідники були внутрішньо відкриті, психологічно налаштовані на актуальні душевні стани один одного, довіряли та щиро висловлювалися про предмет обговорення. Під час гуманно зорієнтованого діалогічного спілкування дві особи організують певний спільний соціально-психологічний простір, створюють єдине емоційне співбуття, у якому вплив у його власне об'єктному, суто монологічному, контексті припиняє своє існування, даючи місце психоемоційній єдності суб'єктів, у котрій розгортається конструктивний процес взаєморозкриття і взаєморозвитку. Діалог як живильне та відповідальне екзистенціювання адекватний суб'єкт-суб'єктному характеру самої людської природи, тому він найбільш релевантний для організації продуктивних і розвивальних контактів у системі «соціальний працівник – клієнт». До того ж

діалог особистісно-сміслового рівня міжперсонального контактування – це провідний метод й одночасно інструмент під час ефективно здійснюваної СПР.

Особливістю діалогічної взаємодії є те, що соціальний працівник та особа, котра потребує допомоги, вступають між собою у соціально-ділові та продуктивні взаємини задля організованого входження у ситуацію конкретного вчинкового вирішення проблеми, себто її вивчення, постановки, розв'язання, рефлексивного здолання [3; 4]. Такий вид контактування забезпечує й особистісний розвиток співрозмовників, оскільки створює сприятливі психосоціальні умови для реалізації й здобуття нового досвіду між ними. Адже успіх та ефективність діяльності соціального працівника визначається не тільки глибиною його теоретичної підготовки та знаннєвої компетентності, а й водночас професійною мудрістю й особистісними властивостями [17]. Діалог також визначає психосоціальний зміст розвивальної стратегії впливу, є першопричиною організації довірливих стосунків між людьми.

Соціально-психологічний зміст діалогу, утримуючи багатокомпонентну структуру спілкування між суб'єктами, розгортається у ситуаціях когнітивного пізнання, сприймання, розуміння та особистісного прийняття один одного, позитивного самісного ставлення між ними і «відкритої» поведінки й учинкових дій стосовно проблемно-комунікативної ситуації. Центральною ланкою цієї психофункціональної структури такого гуманного спілкування є система суб'єктних ставлень, відносин, діянь і паритетні міжособистісні стосунки. В екзистенційних координатах таких стосунків виникає насамперед довіра, відповідальність між особами як партнерами по спілкуванню. Вони ґрунтуються на внутрішньому прийнятті ними ситуації і на пошуку адекватного способу виходу із неї, де зберігається особистісна неповторність кожного із суб'єктів життєдіяння. Взаємини такого розв'язкового рівня розкривають психологічно оптимальний соціокультурний простір організації контактів, до якого прагнуть учасники та який, за адекватної репрезентації і внутрішнього прийняття, призводить до автентичного взаємопізнання, обопільного емпатійного проникнення, особистісного взаємозбагачення співрозмовників. Такі особистісні стосунки повною мірою відповідають канонічним принципам і нормативам професійної діяльності соціальних служб у справі допомоги населенню.

На терені вітчизняної теоретичної психології виникла і сформувалася ще одна відмінна від трьох вищезазначених (реактивної, акціоноальної, діалогічної) парадигма психологічного впливу – *вітакультурна* (обґрунтована й запропонована у 2001 році А.В. Фурманом [2]). Вона змістовно описана і проаналізована в науковому проєкті інноваційної системи модульно-розвивального навчання [13] і теорії освітньої діяльності [16]. Її суть полягає в добуванні, осмисленні, нормуванні, збагаченні і поширенні учасниками безперервної розвивальної взаємодії кращого етнонаціонального досвіду. Метою і результатом такого спрямованого психологічного впливу є культурне вдосконалення, або позитивна зміна, як актуального соціуму, так і самої людини. При цьому до основних розвиткових форм активності належать інтелектуальна, соціальна, вартісна і духовна творчість, а до базових соціально-психологічних механізмів – творення істинного знання, корисних предметів, добрих взаємин, духовних продуктів мислевчинення (за А.В. Фурманом).

Загалом Т.С. Кун розуміє під парадигмою визнані всіма науковими досягнення, що протягом певного часу дають дослідникам модель постановки проблем та способи їх розв'язку. Тому очевидно, що не існує незалежних від парадигми фактів, і не останні характеризують теорію, а саме теорія та її тезаурус визначають, які саме факти будуть піддані осмисленню та інтерпретації. «Парадигма як універсальний конструкт сучасної філософської науки повно характеризує як історико-культурне підґрунтя будь-яких серйозних теоретичних пошукувань, так і нормативно-світоглядний та соціально-психологічний контексти організації конкретної науково-дослідної роботи» [16, с. 21].

В контексті поданих засадничих орієнтацій цілком природно, що оптимальною стратегією психологічного впливу в цьому разі є *модульно-розвивальна* (за А.В. Фурманом). Остання ґрунтується на проблемно-діалогічних та вітакультурних формах взаємостосунків. За умов її впровадження роль центральної ланки відіграє розвитково *безперервна* соціально-психологічна *взаємодія*, переважання творчої пошукової активності, мисленнєвого моделювання життєвих ситуацій, стратегій морального вибору, нормвідтворення і смислотворення. Модульно-розвивальна стратегія, орієнтується на *культуротворчу діяльність*, за якої суб'єктна, особистісна, індивідуальнісна та універсумна різновиди активності є поперемінно визначальними в налагодженні взаємин і де її

сутнісною характеристикою утверджується розвиткова полідіалогічність, котра, безперечно, має вирішальне значення у системі СПР. Окрім того, зазначена стратегія дає змогу регулювати розвиток бажань і мотиваційних рис, а відтак пробуджує внутрішнє прагнення кожного здобувати, переосмислювати, збагачувати і поширювати кращий етнонаціональний досвід та самовдосконалюватися і плекати свою позитивну Я-концепцію. Такий підхід позначається як культурно-психологічний (керується вітакультурною парадигмою і модульно-розвивальною стратегією), де людина реалізує себе як духовна особа і творець соціокультури, актуальних взаємин і самої себе, на відміну від третьої, діалогічної, парадигми та розвивальної стратегії впливу, що зреалізовує особистісний чи інтресуб'єктний підхід до інтерпретації людського життя, де особистість визначається як продукт і результат спілкування з іншими.

У підсумку нижче наочно подамо проаналізовані чотири аспекти спілкування, різновиди обміну, стратегії та парадигми впливу у вигляді *рисунка*.

Отже, специфіка СПР у системі «соцпрацівник – клієнт» дає змогу виділити основні психосоціальні функції аспектів спілкування та впливу у суголоссі стратегій та парадигм, а саме:

1) *соціально-психологічного відображення*: спілкування, а відтак і вплив, виникають як результат і форма свідомого відголосу особливостей затребуваної ділової взаємодії, де відбувається не тільки обмін інформацією, діями, нормативами, знаннями законодавчих актів, а й здійснюється процес спільної діяльності та мислевчинення;

2) *пізнавальна*: у процесі спільної, діалогічної, пізнавальної та проблемно-пошукової активності учасники взаємодії оволодівають системою знань, умінь, компетентностей, перевіряють їх на істинність, опановують певні соціальні норми та обстоюють здобуті світоглядні цінності;

3) *контактна*: її мета – встановлення контакту як стану взаємної готовності до прийому і передачі повідомлення та підтримання взаємозв'язку в формі постійної обопільної зорієнтованості на міжособисті відносини;

4) *спонукальна*: з її допомогою соцпрацівник стимулює пізнавально-пошукову, світоглядну, рефлексивно-мисленнєву активність свою та клієнта, спрямовує і вмотивує його до виконання того чи іншого виду роботи;

5) *координаційно-полімотиваційна*: взаємозгоджує та зорієнтовує основні дії під час

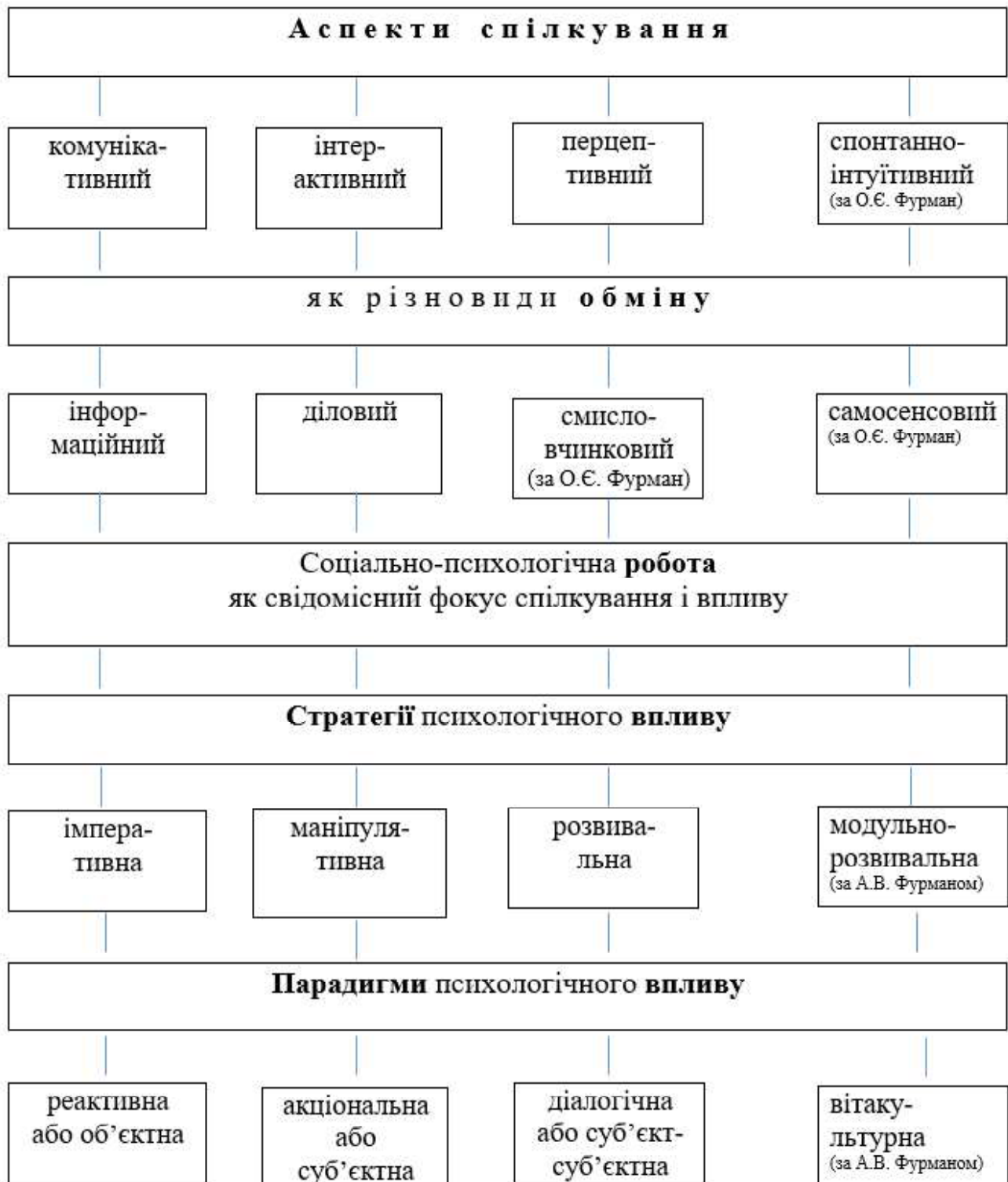

Рис.

Феномени спілкування і впливу як інструменти соціально-психологічної роботи
(авторка О.Є. Фурман, створено 10.10.2022 р., друкується вперше)

організації спільної діяльності співбесідників і сприяє розширенню інтенційного горизонту його свідомості, домагаючись зміни поведінки, психодуховного стану, намагань, думок, рішень, потреб, активності, бажань, установок, почуттєвих ритмів тощо;

6) *чуттєво-емоційна*: виникнення потрібних емоційних переживань і душевних станів, які сприяють налаштованості на позитивне сприйняття інформації, знань, їх задіяння у конкретній справі й активне використання у формі вмінь, навичок, компетентностей (так створюється емоційно теплий, довірливий мікроклімат взаємостосунків);

7) *ціннісно-особистісна*: усвідомлення і фіксування учасниками свого місця у системі рольових, статусних, ділових і міжособистісних зв'язків, у межах яких діє суб'єкт впливу та спілкування, обстоюючи певні цінності і ціннісні орієнтації;

8) *соціалізації-окультурення*: її основу становлять уміння ефективно діяти в інтересах сім'ї, групи, організації, доброзичливе, зацікавлене, терпляче і толерантне ставлення до інших; у рамках виконання цієї функції здійснюється процес входження особи до системи локалізованих суспільних відносин, формування її соціального досвіду, становлення і розвитку як цілісної особистості та індивідуальності (відповідної сукупності властивостей, рис-якостей, компетентностей, відтак і психокультурних норм поведінки, спілкування, діяльності, вчинення);

9) *самовиявлення-самореалізації*: зорієнтована на пошук і досягнення міжособистісного порозуміння, а також на адекватне сприйняття й розуміння змісту повідомлення, що характерно для особистостей прониклих, кмітливих, творчих, хоча внутрішня робота над собою в цьому напрямку сприяє духовному та культурному зростанню кожного, хто спроможний на інтелектуальні зусилля й самоорганізовану діяльність;

10) *соціального розуміння*: її розгортання здійснюється в актах вербальної комунікації, виявляючи мотиви, цілі, зміст адресованих співбесіднику відомостей, інформації, знань; ось чому досягнення порозуміння – це процес і результат духовно-практичного освоєння співдіячами дійсності, тобто адекватне сприйняття та розуміння партнерами один одного як особистостей та індивідуальностей;

11) *контрольовально-регулятивна*: у процесі спілкування здійснюється вплив на іншого з метою зміни чи збереження загальної актив-

ності, особливостей сприйняття, або актуалізації особистісних знань, норм, цінностей; використовується для взаємної особистої підтримки погодженості та організованості вчинкових дій затребуваної співдіяльності.

ВИСНОВКИ

Проведений теоретичний аналіз феномену міжособового спілкування і пов'язаного з ним явища впливу у соціально-психологічній роботі дає змогу зробити такі **висновки** та окреслити **перспективи подальших досліджень**.

1. Спілкування властиве всім вищим живим істотам. Проте тільки на рівні людини воно набуває найдосконаліших форм, утілюючись як усвідомлене й опосередковане внутрішніми умовами мовлення. Його природу характеризують такі аспекти: зміст, мета, засоби, соціально-психологічна продуктивність. Людина – істота соціальна, а тому її життя і розвиток неможливі без спілкування. Відтак спілкування – специфічна форма взаємодії особи з іншими суб'єктами як членами суспільства, саме воно психодуховно у змістовлює реальні соціальні стосунки і співдіяння між людьми. У будь-якому разі феномен спілкування переслідує мету розширення і закріплення конструктивних міжособових контактів, встановлення й розвитку інтерперсональних відносин, особистісного зростання контактуючих учасників; воно обслуговує суспільні потреби людей і є чинником, який сприяє розвитку найбільш дієвих і продуктивних форм соціального життя груп, колективів, організацій, націй, держав, людства в цілому.

2. Водночас спілкування і вплив являють собою багатосторонній і багатоканальний м е г а п р о ц е с установа і розвитку смислослабених контактів між учасниками соціальної взаємодії, котрі спричинені як зовнішньою соціальною ситуацією нормонаслідування і культуровідтворення, так і внутрішніми спонукками (потягами, потребами, мотивами, прагненнями та ін.) до спільної затребуваної діяльності.

3. Професійна діяльність соціального працівника зорієнтована на людей, які мають не вирішені проблеми, пов'язані з труднощами у здійсненні життєдіяльності, і які потребують допомоги. Така діяльність передбачає поєднання фахової компетентності й особливих духовних рис-якостей професіонала, наявність почуття високої моральної відповідальності, готовність бездоганно виконувати свій суспіль-

ний обов'язок. Майбутній соціальний працівник, навчаючись за модульно-розвивальними освітніми технологіями, виявляє підвищену увагу до свого внутрішнього світу, формує здатність до самопізнання, саморегуляції і самовдосконалення, спроможний чітко розрізняти в собі та в інших добре й погане, намагається свідомо й відповідально звільнитися від останнього. Діяльність такого працівника кваліфікаційно та етично регулюється державою й суспільством як спеціально організована і регламентована робота, котра зорієнтована на особистість, індивідуальність, на розкриття сутнісних сил конкретної людини, надання їй комплексної психосоціальної допомоги. У своїй роботі ефективний працівник плекає моральність, чітко розмежує якості добра й байдужості у стосунках із клієнтами. Тому він спирається як на загальнолюдську мораль, так і на принципи розвивального спілкування та діалогічного впливу, що вироблені професійним співтовариством.

4. Здатність до майстерного спілкування та впливу – першооснова професійної діяльності соціального працівника, його психокультурної грамотності і фахової компетентності. Це, власне кажучи, професійно-особистісний аспект роботи, який відображає складну систему соціально-психологічної взаємодії за умов налагодження паритетної співдіяльності працівника і клієнта. Здатність до ділового спілкування та впливу корелює з адекватним розумінням психосоціальної природи внутрішнього світу співрозмовника як особливого носія зовнішніх і внутрішніх умов міжособової взаємодії. Тому важливо те, як повно використовується потенціал діалогічного контактування, який передбачає взаємодію і порозуміння, покликаний реалізувати комунікативну функцію (зокрема інформаційний обмін), врахувавши особистісні установки, наміри, мету, характер, здібності кожного співрозмовника. Інтерактивний характер стосунків визначає загальну стратегію затребуваної співдіяльності, втілення якої залежить також і від глибини особистісного сприйняття суб'єктів один одного (здіяння феномену соціальної перцепції). Відтак спілкування та вплив – це осереддя СПР як багатоканальний інформаційно-діловий, смисловчинковий і самосенсовий мегапроцес, котрий відбуваються всередині даної соціальної взаємодії й сутнісно визначається гармонійним взаємодоповненням міжособистісних та соціально зорієнтованих контактів, висловлювань та обмінів.

5. Загалом спілкування і вплив є не лише конкретним біпроцесом обміну інформацією, взаємодіяннями, розуміннями та самісними ресурсами, а й атрибутивною формою перебігу пошукової активності пізнавального, регуляційного, ціннісно-естетичного та спонтанно-духовного змістів ситуаційних взаємин соціального працівника із різними клієнтами. Єдність базових компонентів чи сторін спілкування та стратегій і парадигм впливу не виключає можливості переважання окремого з них на тій чи іншій сходинці міжособистісної взаємодії, адже кожний аспект контактування та підхід впливу характеризується відмінним змістовим наповненням, різними психологічними механізмами та результатами, що й визначає його специфіку і місце у цілісній архітектоніці актуальної розвивальної взаємодії у системі СПР.

6. Аналіз явища спілкування та впливу як складних актів соціально-психологічного процесу показує, що їх конкретно-ситуативні форми і механізми здійснення характеризуються різноманітністю, динамічністю, відкритістю й одночасно визначальною, функціональною цілісністю. Вирізнити «дистильовані» їх взірці або моделі можна лише за умов повноцінного експерименту, передусім тоді, коли спеціально організується психокультурна взаємодія між кількома прошарками зацікавлених осіб (діалог, полеміка, дискусія, полілог). Крім того, щоб зрозуміти, як вони задіяні у ті чи інші психосоціальні процеси, чим реально збагачуються, треба дослідити, як конкретно розкриваються («працюють») окремі механізми спілкування й впливу в малих і великих, формальних і неформальних громадах, групах, себто у соціальних ситуаціях розгортання, функціонування, розвитку і згасання продуктивної, щонайперше професійної, діяльності.

7. Утім особливості функціонування спілкування у чотириаспектній координатній побудові – комунікативній, інтерактивній, перцептивній, спонтанно-інтуїтивній – у поєднанні із різновидами обміну та стратегіями і парадигмами впливу в професійній соціально-психологічній діяльності потребують логічного переходу від загальних характеристик цих розвивальних процесів до детального психологічного аналізу зовнішньо і внутрішньо ситуаційних. Іншими словами, до їхнього виокремлення в контексті безпосередньої життєактивності соціальних груп, діад, тріад, спільностей. Очевидно, що *зазначене коло питань потребує окремого наукового розгляду.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. 1440 с.
2. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.
3. Гірняк А.Н., Гірняк Г.С. Діалогічна взаємодія учасників освітнього процесу, як передумова та гарантія його ефективності. *Guarantees and protection of fundamental human rights as the integral element of integration of Ukraine on the EU: monografia zbiorowa*. Olsztyn (Polska) : Wydżiai Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, 2019. S. 105 – 117.
4. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: автореф. дис. ... д. психол. наук. спец. 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 38 с.
5. Казмирєнко В. П. Социальная психология организаций : монография. Київ: МЗУУП, 1993. 384 с.
6. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 998 с.
7. Фурман (Гуменюк) О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату експериментальної школи модульно-розвивального типу. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 70–83.
8. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.
9. Фурман (Гуменюк) О. Освітнє спілкування як інформаційний, діловий, психосемантичний і самосенсовий різновиди обміну. *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 78-99.
10. Фурман (Гуменюк) О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
11. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 467 с.
12. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники. 2008. 340 с.
13. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
14. Фурман А.В. Теоретична модель емпатійної взаємодії психолога з клієнтом. *Психологія і особистість*. 2022. №2. С. 9-40.
15. Фурман А.В. Теоретична модель особистісного прийняття людини людиною. *Психологія і суспільство*. 2020. №1. С. 56-77. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2020.01.056>.
16. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як мета система. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 105–144 ; 2002. № 3–4. С. 20–58.
17. Шафранський В.В. Інтерактивні технології навчання як інновації в навчально-виховному процесі. Мат-ли наук-практ. конф. «Маркетингові технології підприємств в сучасному науково-технічному середовищі». Тернопіль: ТНТУ, 2021. С. 46-47.

REFERENCES

1. Busel, V.T. (golov.red.) (2003). *Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayinskoji movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: "Perun", 1440 [in Ukrainian].
2. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovi shkoly profesora A. V. Furmana* [Viticulturnal methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
3. Hirniak, A. N., Hirniak, H. S. (2019). *Dialohichna*

vzaiemodiia uchasnykiv osvitnoho protsesu, yak peredumova ta harantiia yoho efektyvnosti [Dialogic interaction of participants in the educational process as a prerequisite and guarantee of its effectiveness]. *Guarantees and protection of fundamental human rights as the integral element of integration of Ukraine on the EU: Proceedings of the Conference*. (pp. 105-117). Olsztyn : Wydżiai Prawa i Administracji UWM w Olsztynie [in Polish].

4. Hirniak, A.N. (2021). *Psychological fundamentals of participants modular-developmental interaction process in the educational establishments: Thess for a doctors degree in Psychology*: 19.00.07. Ivano-Frankivsk.

5. Kazmyrenko V. P. (1993) *Sotsyalnaia psykholohiia orhanyzatsyi* [Social psychology of organization]. Kyiv: MAUP, 384 [In Ukrainian].

6. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovi shkoly profesora A. V. Furmana* [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

7. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2005). *Metodolohichna model innovatsiino-psykholohichnoho klimatu* [Methodological model of innovation and psychological climate]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 70-83 [in Ukrainian].

8. Furman (Gumenyuk), O.I. (2012). *Metodolohiia piznannia osvitnoho vchynku v konteksti innovatsiino-psykholohichnoho klimatu*. [Methodology cognition of educational act in the context innovation and psychological climate]. *Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 47-48 [in Ukrainian].

9. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2005). *Osvitnie spilkuvannia yak informatsiinyi, dilovyi, psykhosmyslovyi i samosensovyi riznovydy obminu* [Educational communication as informational, business, psychosemantic and self-meaning varieties of exchange]. *Psychologia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 78-99 [in Ukrainian].

10. Furman, O.I. (2003). *Psykhologhiia vplyvu* [Psychology of influence]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

11. Furman, O.I. (2015). *Psychologichni parametry innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zagalnoosvitnoho navchalnoho zakladu* : dis... doktora psykhol. nauk: 19.00.07 [Psychological parameters of the innovation-psychological climate of a comprehensive educational institution : dis... Doctor of Psychological Sciences: 19.00.07]. Odessa [in Ukrainian].

12. Furman (Humeniuk), O.I. (2008). *Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu* [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

13. Furman, A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia* [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2014). *Teoretichna model empatiynoi vzayemodiyi psykholoha z klientom* [Theoretical model of the empathic interaction psychologist with a client]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 56-77 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (2020). *Teoretichna model osobystisnoho pryynyattia lyudyny lyudynoyu* [Theoretical model of the personal acceptance man man]. *Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 2, 9-46 [in Ukrainian].

16. Furman A. (2001, 2002) *Teoriia osvitynoi dialnosti yak meta sistema* [Theory of educational activity as a metasystem]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 105-104; 3-4, 20-58 [in Ukrainian].

17. Shafranskiy V.V. (2021) *Interaktyvni tekhnolohii navchannia yak innovatsii v navchalno-vykhovnomu protsesi* [Interactive learning technologies as innovations in educational process]: mat. ct.-pr. konf. Ternopil, 46-47.

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, ШАФРАНСЬКИЙ Володимир Васильович, ГІРНЯК Галина Степанівна.

Міжособове спілкування і вплив як осереддя та інструмент соціально-психологічної роботи.

У статті вивчено проблематику феноменів спілкування та впливу у системі соціально-психологічної роботи (СПР), де вона – важливий інструмент врегулювання правозахисних, фінансово-матеріальних, соціально-медичних, прогнозувальних, реабілітаційних, корекційних, консультативних тощо запитів і потреб народонаселення України; доведено, що успішність та продуктивність СПР залежать від етики та ефективності спілкування і впливу фахівця соціально-психологічної сфери, його професійних дій і вчинків, особливо під час широкомасштабної війни українського народу; обґрунтовано СПР як багаторольовий вид діяльності, що сутнісно спрямований на соціально і психологічно незахищені верстви населення країни; описано атрибутивні ознаки СПР, а саме пізнання, розуміння та утілення у систему життєдіяльності «людина – людина» динамічної структури спілкування (комунікативний, інтерактивний, перцептивний, спонтанно-інтуїтивний) як різновидів обміну (інформаційний, діловий, смисловчинковий, самосенсовий); охарактеризовано комунікативний компонент контактування у взаємодії «соціального працівника – клієнта» як інформаційно-смисловий аспект взаємодії, інтерактивний – як діяльний, перцептивний – як цикл пізнання і сприйняття іншого, спонтанно-інтуїтивний – як саморефлексивний, самоосягальний перебіг власних процесів; водночас доведено, що різновиди обміну забезпечують взаємоузгодження рольових очікувань, уможливають згоду як умову розгортання продуктивної взаємодії, а також координують позиції, наміри, цінності, забезпечують довіру як умову стійкості взаємостосунків чи, навпаки, їх конкурентоспроможність, боротьбу, упорядковують цикли стосунків, зв'язків, намірів, здійснюють цілепокладання діяльності, культурний розвиток, самоотожднюють власне Я із продуктами творчості, зумовлюють виникнення Его-інтеграції людини як процесу об'єднання усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх, одвічних) у системно-функціональну цілісність; підкреслено, що чотири аспекти спілкування як різновиди обміну є одним із п'яти базових параметрів теорії інноваційно-психологічного клімату (за О.Є. Фурман); узмістовлено стратегії (імперативну, маніпулятивну, розвивальну, модульно-розвивальну) та парадигми психологічного впливу (реактивну або об'єктну, акціональну або суб'єктну, діалогічну або суб'єкт-суб'єктну, вітакультурну), що дають змогу виокремити принципи та закономірності продуктивної організації у стосунках соціальних працівників і клієнтів та визначити ефективність психосоціальних установок і настановлень у практиці соціально-психологічної роботи.

Ключові слова: спілкування, вплив, соціально-психологічна робота; комунікативний, інтерактивний, перцептивний, спонтанно-інтуїтивний аспекти спілкування; інформаційний, діловий, смисловчинковий, самосенсовий різновиди обміну; стратегії соціально-психологічного впливу – імперативна, маніпулятивна, розвивальна, модульно-розвивальна; парадигми соціально-психологічного впливу – реактивна або об'єктна, акціональна або суб'єктна, діалогічна або суб'єкт-суб'єктна, вітакультурна.

ANNOTATION

Oksana FURMAN, Volodymyr SHAFRANSKYI, Halyna HIRNYAK.

Interpersonal communication and impact as the core and tool of socio-psychological work.

The article examines the problems of the phenomena of communication and influence in the system of socio-psychological work (SPW), where it is an important tool for regulating rights protection, finance-material, socio-medical, predictive, rehabilitation, correctional, advisory, etc. requests and needs of the Ukraine's population; it has been proven that the success and productivity of SPW depend on the ethics and effectiveness of communication and the influence of a specialist in the socio-psychological sphere, his professional actions and deeds, especially during the large-scale war of the Ukrainian people; SPW is substantiated as a multi-role type of activity, essentially aimed at socially and psychologically vulnerable sections of the country's population; the attributive signs of SPW are described, namely, cognition, understanding, and implementation into the life activity system "human human" the dynamic structure of communication (communicative, interactive, perceptive, spontaneous-intuitive) as types of exchange (informational, business, meaning-actional, self-meaning); the communicative component of contact in the "social worker client" interaction is characterized as an information-meaningful aspect of interaction, interactive as active, perceptive as a cycle of cognition and perceiving others, spontaneous-intuitive as a self-reflective, self-comprehensive course of one's own processes; at the same time, it has been proven that the varieties of exchange ensure the mutual coordination of role expectations, enable the consent as a condition for the productive interaction deployment, and also coordinate positions, intentions, values, ensure trust as a condition for the stability of relationships or, on the contrary, their competitiveness, struggle, organize the cycles of relations, connections, intentions, carry out goal-setting of activity, cultural development, self-identify the Self with the products of creativity, cause the emergence of the person's Ego-integration as a process of uniting all their Selves (past, present, future, eternal) into a system-functional integrity; it is underlined that the four aspects of communication as types of exchange are one of the five basic parameters of the innovation-psychological climate theory (according to O.Ye. Furman); it has been filled with the content the strategies (imperative, manipulative, developmental, modular-developmental) and paradigms of psychological influence (reactive or object, actional or subjective, dialogic or subject-subjective, vitacultural), which make it possible to single out principles and regularities of productive organization in the relationship between social workers and clients and to determine the effectiveness of psychosocial attitudes and guidelines in the practice of socio-psychological work.

Key words: communication, influence, socio-psychological work; communicative, interactive, perceptive, spontaneous-intuitive aspects of communication; informational, business, meaning-actional, self-meaning varieties of exchange; socio-psychological influence strategies imperative, manipulative, developmental, modular-developmental; paradigms of socio-psychological influence reactive or object, actional or subjective, dialogic or subject-subjective, vitacultural.

Рецензенти:

**д. психол. н., доц. Інса ГУЛЯС,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.**

Надійшла до редакції 14.09.2022.

Підписана до друку 28.09.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є., Шафранський В.В. Гірняк Г.С. Міжособове спілкування і вплив як осереддя та інструмент соціально-психологічної роботи. Психологія і суспільство. 2022. №2. С. 83–96.

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.083>

Зіновія КАРПЕНКО
**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ МОДЕЛІ ВЕРИФІКАЦІЇ
ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОТЕРАПІЇ**

Ziniviiia KARPENKO
**CULTURAL-HISTORICAL MODELS OF VERIFICATION
THE EFFECTIVENESS OF PSYCHOTHERAPY**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.097>

УДК: 159.98

ВСТУП

На зламі другого і третього тисячоліть філософсько-гуманітарна рефлексія світових соціокультурних процесів привела до усвідомлення ідеологічної, етичної, естетичної та, зрештою, епістемологічної й методологічної вичерпаності епохи постмодерну і передчуття, а згодом і обережної концептуалізації, провідних тенденцій *метамодернізму*. На відміну від постмодернізму з його абсолютизацією ризомної релятивності мислення і множинної фрагментованості світобудови, зрівнювання «у правах» парціальних дискурсів і відмови від пошуку так званої об'єктивної істини, задовольняючись при цьому схопленням численних локальних сенсів суб'єктивної (нехай навіть і узгодженої з певним колом однодумців) істини та відкидаючи будь-які спроби вписати ці сенси (істини, значення, норми, цінності тощо) у системно обґрунтовані ієрархічні мисленнєві конструкції, метамодернізм ініціює компромісне рішення: поєднати між собою такі зневажені постмодернізмом модерністські «анахронізми», як, до прикладу, принципи класичної раціональності, соціальний оптимізм, каузальний (причинно-наслідковий) детермінізм, логоцентризм із постмодерністськими візіями пізнання сущого на засадах деконструкції, відмови від універсальних дискурсів на користь мінливих дискретних контекстів, принципового індетермінізму в презентованій картині світу тощо. Натомість метамодернізм, як наголошують автори й апологети нещодавно викристалізованої методологічної платформи (Р. ван Аккер, А.Т. Бек,

Т. Вермайлен, А. Гібонс, М.С. Гусельцева та ін.) постулює *принцип осциляції* – подібного до хитання маятника і вмотивованого науковою доцільністю періодичного звернення то до жорстко детермінованих ієрархічних пояснювальних конструктів модернізму, то до гнучких і плинних, контекстуально зумовлених візій постмодернізму. В результаті утримання в полі зору наукової рефлексії обох дослідницьких опцій реалізується принцип методологічної *тріангуляції* – взаємного доповнення есенціалістських і екзистенціалістських концепцій, експериментальної та герменевтичної стратегій, кількісних та якісних методів, причинно-наслідкових (лінійних) пояснень і релятивістської мережної логіки, культурно-історичної спадкоємності колективної свідомості з вільним ціннісним самовизначенням окремих осіб і спільнот.

Новопостала епоха метамодернізму маркується такими психологічними рисами і феноменами, як віртуальність, інтерактивність, дигітальність, пріоритет цінностей самовираження, повсякденності, зростання довіри, щирості, солідарності [8; 10], що повномасштабно позначається на пріоритетних запитах та особливостях психотерапії наших сучасників, а також на критеріях і показниках ефективності застосування психотерапевтичних методів різної модальності.

Метою цієї статті є порівняльний культурно-історичний аналіз найприкметніших тенденцій у застосуванні методів дослідження ефективності психотерапії у ситуації змішання епох модерну і постмодерну й обґрунтування холистичної тріангуляційної моделі перевірки дієвості психотерапевтичних впливів з позицій метамодернізму.

1. СПАДЩИНА МОДЕРНУ І КРИЗА ДОКАЗОВОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ: КЛАСИЧНИЙ КАНОН ВЕРИФІКАЦІЇ

Будучи практичною екстраполяцією психології, психотерапія запозичила провідний тренд її методологічної орієнтації на природничі науки, в тому числі й медицину, які використовують номотетичний підхід, експериментально-діагностичний метод і кількісні вимірювання впливу незалежних змінних (певних психотерапевтичних інтервенцій) на залежну (стан здоров'я, рівень суб'єктивного благополуччя особистості тощо) в строго контрольованих умовах.

Основною методологічною стратегією дослідження ефективності психотерапії, починаючи з 80-х років минулого сторіччя, є *метааналіз*, або статистичне об'єднання даних декількох досліджень. Результати цих метааналізів акумулює бібліотека Кохранівського співтовариства (CochraneLibrary) і Центр оглядів і розповсюдження Йоркського університету (The NHS Centre for Reviews and Dissemination, University of York). У ролі наукового стандарту оцінки ефективності психотерапії згідно з принципами доказової медицини використовуються рандомізовані контрольовані випробування (randomized controlled trial), які покликані вирішити проблему перенесення результатів, отриманих на обмеженій вибірці випадково підібраних випробуваних, на широкий загал і запобігти помилці, пов'язаної з неминучою суб'єктивністю оцінки результатів терапії.

Розглядаючи дослідження результатів та ефективності психотерапії, Clara Hill і Michael Lambert виокремили сім параметрів (і тенденцій), за якими відбувався їх розвиток: від оцінки одним психотерапевтом до різних джерел оцінки; від оцінки окремих аспектів чи динаміки одного фактора до оцінки різноманітних аспектів, або до багатофакторної оцінки результатів з точки зору їхнього практичного значення, а не підтвердження теорії; від використання окремих нестандартизованих методик до задіяння набору стандартизованих методів оцінки; від одноразових зрізів до перевірки стійкості віддаленого ефекту; від окремих досліджень до масштабних метааналізів; від оцінки ефективності психотерапії в цілому до оцінки ефективності психотерапії окремих психічних розладів конкретними психотерапевтичними методами; від вільного перебігу психотерапевтичного процесу до ви-

роблення чітких протоколів терапії, що базуються на застосуванні певних технік і процедур (див. [33]).

Попри величезну роботу з верифікації психотерапевтичних методів науковці зазначають, що на даний час в 47,9% випадків ефективність психотерапевтичних втручань продовжує залишатися недоведеною; у 27,1% оглядах метааналізів з Кокрейнівської бібліотеки відзначається низький рівень доведеної ефективності психотерапії; у 20,8% – середній рівень і лише 4,2% – високий (В. Менделевич, 2019).

На сьогодні найбільш вивченими видами психотерапії є *когнітивно-поведінкова терапія* (КПТ) й методи терапії таких патологічних феноменів: депресії, тривоги, посттравматичного стресового розладу. З'ясувалося, що КПТ була ефективною у 82,8% випадків, унаслідок чого віднесена до «золотого стандарту психотерапії». Сімейна терапія показала достовірну ефективність у двох із шести оглядів, а групова – у двох із трьох. Ефективність психодинамічної терапії та гіпнотерапії в жодному огляді не було доведено. При цьому переважна більшість психотерапевтичних методик не піддавалася коректній науковій експертизі, відтак дані про їхню ефективність відсутні.

Публікації останнього періоду містять вказівки на високий рівень доказовості схематерапії при лікуванні депресивних розладів, діалектичної поведінкової терапії, яка використовується з метою запобігання суїцидальної поведінки. Водночас отримано суперечливі результати щодо ефективності гештальттерапії, транзактного аналізу, екзистенціальної терапії, нейролінгвістичного програмування, mindfulness, саморегуляції та деяких інших методів психотерапії [6; 24; 43].

На основі огляду великого масиву даних з порушеної проблематики впливає висновок про можливі альтернативні виходи зі скрутного становища з використанням *доказових методів* у психотерапії: або психотерапія спробує подолати негативне ставлення до доказового підходу і відмовиться від конфронтації між різними школами, що підриває довіру до неї, або визнає, що психотерапевтичну діяльність неможливо оцінити за допомогою методів наукової статистики і буде існувати осторонь від доказової парадигми.

На нашу думку, настільки гостро сформульована альтернатива стосується не лише суспільної довіри до психотерапії та її визнання як наукової практики чи різновиду паранауки.

Насправді йдеться про той чи той *тип раціональності*, що визначає критерії валідності методів оцінки ефективності психотерапії, а вони різняться у трьох найбільш обґрунтованих типах раціональності – класичному, некласичному і постнекласичному, за В'ячеславом Стьюпіним [18], оскільки репрезентують різні методологічні оптики та різний філософсько-психологічний ландшафт методологування (див. Марина Гусельцева [9], Анатолій В. Фурман [20]).

Так, класична раціональність (класична наука) керується уявленням про дистанційованість суб'єкта пізнання від об'єкта, який ніби збоку пізнає світ, і умовою об'єктивно істинного знання вважає елімінацію з пояснення й опису всього, що відноситься до суб'єкта і засобів його діяльності. Саме такий формат дослідження ефективності психотерапії домінує в нинішніх та більш ранніх студіях. Якраз орієнтація на класичні природничі науки зумовила створення, широке розповсюдження і виняткове застосування в ролі засобів оцінки результативності психотерапії відповідних психометричних інструментів – психодіагностичних методик (тестів), які володіють належними характеристиками валідності, надійності, вірогідності та стандартизованості. Відтак не дивно, що саме когнітивно-поведінкова терапія виявилася найбільш релевантним видом психотерапії у рамках класичної раціональності.

Аналіз літературних джерел з даної теми підводить до висновку про штучне обмеження поля дослідження ефективності психотерапії методологічними настановами класичної науки, що охоплювала історичний діапазон XVII – початку XX століття, поступово втрачаючи першість з появою квантово-релятивістської фізики, досягнень у галузях біологічних та інформаційних технологій. І хоча ідеали, принципи і норми класичної науки з технологічним прогресом людства розмиваються, вони, тим не менш, у багатьох випадках необхідні й доцільні, проте не єдино можливі. Це актуалізує пошуки інших методів оцінки ефективності психотерапії, релевантних історично пізнішим типам раціональності [5].

2. КРИЗА МОДЕРНУ І ГЕРМЕНЕВТИЧНІ КРИТЕРІЇ ОБҐРУНТУВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОТЕРАПІЇ: НЕКЛАСИЧНИЙ КАНОН

Некласичній раціональності притаманна ідея залежності об'єкта пізнання від застосу-

ваних дослідницьких засобів та операцій, що потребує врахування їх супутнього впливу на цей об'єкт; при цьому до гіпотетичного центрального впливу незалежної змінної на залежну приєднуються додаткові й побічні змінні. Виникає проблема факторизації комплексу змінних, що визначають сукупний ефект експериментального (тут – психотерапевтичного) впливу.

Саме тому ціле гроно терапій психодинамічного спектру, започаткованих психоаналізом Sigmund'a (Зигмунда) Freud'a [29], вкрай важко піддається класичній експериментально-діагностичній верифікації із застосуванням кількісних, математико-статистичних методів. Такі психоаналітичні процедури, техніки і феномени, як ідентифікація вогнища патологічного збудження, класифікація, інтерпретація, аналіз перенесення і контрперенесення, інсайт, аналіз сновидінь і метод вільних асоціацій, опрацювання опору шляхом усвідомлення механізмів психологічного захисту та ін. використовують, по суті, *психологічну герменевтику*, яка не потребує математичного кодування і формалізації ефектів психодинамічної терапії (тут – психоаналізу), позаяк у фокусі такої герменевтики перебувають процеси розуміння й інтерпретації складних психічних феноменів, які розглядаються в цілісному охопленні реальних смисложиттєвих констеляцій і в культурно-історичному векторі їх становлення і розвитку.

Основи психологічної герменевтики, як відомо, заклали Friedrich Schleiermacher [47] і Вільгельм Дільтей [11]. Перший обґрунтував «принцип кругового руху» процесу розуміння: ціле розуміється, виходячи з його частин, а частини – тільки у співвіднесенні з цілим. Другий вважав, що розуміння, яке має справу з доцільно організованими синкретами інтелекту, афекту й вольового імпульсу, розрізняється за своїм предметом: 1) розуміння як теоретичний метод оцінюється за критерієм «істина – хибність»; 2) розуміння проявів «живого досвіду» – своєрідних значущих переживань, утілених у продуктах творчості, різноманітних поведінкових реакціях невербального характеру, що підлягає оцінюванню за критерієм автентичності; 3) розуміння дій, що потребує реконструкції цілей, на досягнення яких вони спрямовані, оцінюється за критерієм їх успішності чи неуспішності.

Звідси випливає, що оцінювання ефективності психотерапії за некласичним каноном повинно спиратися на уявлення про психічні

феномени індивіда як взаємопов'язані фрагменти тексту його життя. Розуміючи, ми, за словами В. Дільтея, зі знаків, чуттєво даних іззовні, пізнаємо певний внутрішній зміст [11, с. 35]. Йому вторить Paul Ricoeur, зазначаючи, що герменевтикою слід називати всяку дисципліну, яка бере початок в інтерпретації, при цьому інтерпретації надається її справжній зміст: виявлення прихованого смислу в смислі очевидному [44]. Відтак критерієм оцінювання ефектів терапій психодинамічного спектру має стати адекватність розуміння глибинних інтенцій пацієнта в його архетипному зумовленні й унікальному життєвому контексті. Таким чином зазнає інверсії ставлення до суб'єктивності дослідника (він же психотерапевт, котрий як член своєї професійної спільноти, володіє певним експертним знанням і компетентностями), яка з небажаного артефакту експериментального спілкування (чим вона вважалася в класичному модерністському каноні) перетворюється в перевагу неklasичної, герменевтичної стратегії, коли за допомогою майстерного володіння психотерапевтом релевантним психотехнічним інструментарієм пацієнт приходиться до усвідомлення латентної символіки психосоматичних симптомів, поведінкових синдромів і повторюваних сценаріїв життєвих подій.

Отже, ті види психотерапії, які зародилися в першій половині ХХ століття як протипага радикальному бігевіоризму – різноманітні психоаналітичні теорії та методики, а також їх новітні неофрейдистські відгалуження, не можуть перевірятися на ефективність кількісними методами класичної науки, оскільки вони виникли і розвинулися в лоні докорінно іншої – неklasичної – науки в історичну добу кризи модерністських уявлень про світ, образ людини в ньому та про методи його пізнання. Відтак на зміну і донині чинній доказовій психотерапії, яка послуговується *R-методологією* (від позначення найбільш поширеного методу кількісної обробки емпіричних даних – коефіцієнта кореляції), прийшла *Q-методологія* (від слова quality – якість), яка піддає науковій рефлексії результати одиничних випадків психотерапії з боку супервізора чи відповідного експертного співтовариства.

Зауважмо, що обидві психотерапевтичні парадигми – бігевіоральна і психодинамічна – виникли практично одночасно, однак у негласному змаганні в «науковості» перемогла перша як така, що найбільше відповідала суворим сциєнтистським критеріям. Всілякі

спроби застосувати однотипні методи оцінки ефективності психотерапії до її неklasичних варіантів приречені на невдачу.

3. ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ В ЕПОХУ РАНЬОГО ПОСТМОДЕРНУ: ПОСТНЕКЛАСИЧНИЙ КАНОН ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОТЕРАПІЇ

Кінець ХХ століття ознаменувався виходом на арену *епістемології й методології постнеklasичної науки*, яка вказує на залежність результату пізнання об'єкта не лише від впровадженого експериментального впливу (тут – терапевтичного втручання), що було категоричною умовою досліджень класичного зразка, і допускає не тільки таке доповнення до дизайну класичних експериментів, як урахування варіативних умов і засобів реалізації експериментального впливу з огляду на множинність психотехнік того самого функціонального призначення. Постнеklasична логіка, крім вищезазначеного, вказує на зумовленість залежної змінної (психотерапевтичного ефекту) ціннісно-цільовими структурами дослідницької діяльності, передбачаючи експлікацію не лише умов порушення «ідеального» експерименту з боку технічних пристроїв та умов обстеження, а й з боку суб'єктивних уподобань, ціннісних пріоритетів, естетичних смаків, ідеологічних настановлень самого дослідника, наукової парадигми, яку він поділяє, тощо [13, с. 476].

Саме в цей історичний період здобула неабияку популярність *гуманістична* в особі Carl'a Rogers'a [45], Abraham'a Maslow'a [38] та ін. й *екзистенційна* (Viktor Frankl [27], Ірвін Ялом [21], Rollo May [39] та ін.) *психотерапії*. Заслуга першої полягає в проголошенні природної мотиваційної тенденції людини до самоактуалізації та обґрунтуванні умов забезпечення цього процесу (безумовне й безоцінне прийняття іншої людини, емпатія та конгруентність), які уможливають особистісне зростання, скажімо, сходження «вгору» щаблями «піраміди Маслоу». Друга – екзистенційна – психотерапія зосередилася на питанні знаходження людиною сенсу свого життя у спосіб автентичного переживання його присутності в творчій праці, міжособистісних стосунках і любові, мужнього прийняття випробувань долі і пов'язаного з ними страждання (до прикладу, V. Frankl).

У статті Рафала Абрамцьова [1] аргументується засаднича теза екзистенційно-фе-

номенологічної концепції Jean Paul Sartre [46] про первинну нерозчленовану єдність людини та її свідомості і світу, до якої вона, як суб'єкт, залучена завдяки притаманній їй інтенційності – спрямованості на зовнішні предмети. Нереклексивна свідомість функціонує на спонтанному чуттєвому рівні пізнання і не скеровується свідомим себе самого чи самої Я. Цим самим нереклексивна (емоційна) свідомість людини репрезентує екзистенційний модус буття у світі як творчого переживання і нетривіального бачення об'єктів пізнання в щоразу нових зв'язках і відношеннях. При цьому емоція постає специфічним способом пізнання суб'єктом «об'єктивної» дійсності, що відрізняє її від деяких інших психічних процесів своєю непозиційністю, тобто стихійною безпосередністю й органічним зв'язком із оточенням.

Застосування феноменологічного методу в психотерапії, що базується на окресленому уявленні, дає змогу реалізувати *цілісний аксіологічний підхід* до вивчення терапевтичних ефектів, який ураховує актуальний життєвий контекст буття людини, її потреби, мотиви, інтереси, переконання і цінності. Вочевидь так трактований феномен нереклексивної (емоційної) свідомості Сартра протистоїть як редукаціонізму позитивістської (бігевіоральної) психології, так і психоаналізу Фрейда. Природно очікувати, що, як і у випадку психодинамічної терапії, ефекти екзистенційно-феноменологічної терапії потребують не кількісних, а якісних досліджень задля перевірки значущості і довготривалості змін Я-концепції, ціннісних пріоритетів, опірності кризовим переживанням тощо [34]. Тим паче, що «Мета якісного дослідження – розкрити структури того чи іншого переживання і смислу, який має для людини певний предмет, ситуація, подія чи якийсь аспект власної життєдіяльності» [35, с. 154].

Стейнар Квале розрізняє такі аспекти якісних досліджень: прагнення до багатства і холізму опису; опис особистістю різних аспектів свого життєвого світу і ставлення до них; виявлення смислів та їх інтерпретація (що і як?); аналіз контексту; отримання якісних знань, виражених буденною мовою; увага до мови як предмету і засобу аналізу; специфічність – отримання описів конкретних ситуацій, а не узагальненої думки, інтерес до одиничних випадків, індуктивний підхід до даних; гнучкість і відсутність жорсткої стандартизації; рефлексивність, відкритість дослідника новому

замість використання готових категорій та схем інтерпретації; фокусованість на певних темах (відсутність жорсткої структурованості та абсолютної недирективності); зміна особистості в ході дослідження, поява нових смислів шляхом збагачення досвіду (нове розуміння своєї ситуації); важливість міжособистісних стосунків; надання переваги польовій формі роботи [14].

Традиційно психотехнічне (якісне, гуманітарне) пізнання порівнюється із природничо-науковим. У першому різновиді пізнання філософія практики протистоїть гносеологізму; психотехнічне пошукування визнає цінності як такі, що іманентні процесу пізнання, а не зовнішні стосовно нього (як у випадку природничо-наукового підходу); адресатом першого виду пізнання є психолог-практик, а не академічний психолог чи фахівець іншої професії; його суб'єкт – зацікавлена, задіяна людина, а не нейтральний, відсторонений індивід; контакт із «досліджуваним» характеризується інтенсивністю, унікальністю, емоційністю, що об'єднує суб'єктів психотехнічної ситуації; натомість у дизайні дослідження, побудованого за зразком природничих наук, контакт дослідника з досліджуваним зведено до мінімуму, він стандартизований, емпірично нейтральний і відображає зв'язок суб'єкта та об'єкта; з погляду процесу і процедур пізнання перший із зазначених його видів оперує гнучкими, унікальними прийомами, які тонко реагують на ситуацію дослідження, тоді як другий використовує жорсткі, незмінні у його межах програми і процедури; характер отриманого знання за психотехнічного підходу (відповідно в гуманітарній парадигмі та в якісному дослідженні) є внутрішнім, особистісним, «про себе» чи «про тебе», а в орієнтованому на природничо-наукову парадигму здобутий результат – це знання у третій особі, про «нього», а знання обстежуваного про себе становить лиш фактичний матеріал; що стосується предмета й методу, то в першому випадку метод об'єднує учасників психотехнічної ситуації і сам перетворюється на предметом вивчення, а в другому метод виокремлює предмет із реальності та оприявнює його у вигляді об'єкта, спостережуваного ззовні.

На думку Martin'a Heidegger'a [32], феноменологічне дослідження людської екзистенції має бути засноване на констатації онтичної позиції суб'єкт-об'єктної нероздільності буття-у-світі, відтак потребує описового розуміння-вживання підходу до тлумачення психічних явищ.

Феноменологічний аналіз є різновидом описових, якісних досліджень, що встановлює базові структури суб'єктивного досвіду, основоположні духовні інтенції та особистісні смисли, які спрямовують поведінку людини, а відтак мають справу з нереклексивною свідомістю, яку потрібно «підняти» на рівень рефлексивного усвідомлення. Загалом стандартна схема застосування феноменологічних процедур, за Amadeo Giorgi, зводиться до послідовності: редукція змісту до провідних смислів, їхня образна трансформація та інтуїтивне розуміння сутнісних значень [30].

Феноменологічний аналіз екзистенційних консультативних випадків, в узагальненні Оксани Паркулаб, відбувається за таким алгоритмом: ідентифікація, лінгвопсихологічне означення і психосемантична генералізація базових структур суб'єктивного досвіду клієнта у їх зіставленні з віковими нормативами особистісного розвитку та із соціокультурними особливостями – цінностями, традиціями, віруваннями, ідеологією тощо – дискурсивних практик, до яких він, клієнт, добровільно чи примусово залучений [17].

Справедливості ради слід зазначити, що представники екзистенційно-феноменологічного напрямку психотерапії намагалися впроваджувати і кількісні методи для підтвердження ефективності своєї роботи, однак широкого розповсюдження ця ініціатива К. Роджерса не набула.

4. ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОВОРОТ ПСИХОТЕРАПІЇ ЗРІЛОГО ПОСТМОДЕРНУ

Період пізньо-зрілого постмодерну ознаменувався виходом на передові позиції психолінгвістичних методів дослідження ефективності психотерапії. При цьому предметним центром таких досліджень стає дискурс, зокрема психотерапевтичний. Вперше поняття «дискурс» з'явилося у працях американського лінгвіста Zellig'a Harris'a, під яким автор розумів послідовність висловлювань (усних чи писемних) людини у певній ситуації [31]. Д и с к у р с (diskursus: від лат. viscere – блукати) – це здебільшого вербально артикульована форма об'єктивації ціннісно-сислової свідомості, що регулюється домінантним у тій чи іншій культурній традиції типом раціонального осягнення дійсності. Дискурс є певним чином організованим і соціокультурно спричиненим способом вербальної артикуляції іманентно-суб'єктивного

змісту свідомості й екзистенційного змісту досвіду. Мішель Фуко вказує, що найзагальніше значення дискурсу – бути м о в о ю у процесі її застосування, чи то письмового, чи то усного [19]. Інакше кажучи, дискурс – це «мовлення, занурене в життя» (Н. Арутюнова). Він утворює зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими – факторами.

James Kinneavy пропонує більш розлоге визначення, згідно з яким дискурс породжується особами, котрі діють у певний час і на певному місці; він має початок, середину, кінець і мету; це мовленнєвий процес, а не система; він установлює вербальний контакт, має ситуативний і культурний контексти [36].

Узагальнюючи численні дослідження дискурсу, Георгій Калмиков характеризує дискурс як «зовнішньо мовленнєвий етап професійної діяльності, пов'язаний з експлікацією внутрішніх (мовленнєво-мисленнєвих) інтенцій, становить єдність лінгвістичних та екстралінгвістичних планів зовнішнього етапу цієї діяльності, зумовлює її остаточний результат: мовленнєвий (вербалізований) продукт (мовленнєвий твір), що забезпечує доцільну мовленнєву взаємодію» [12, с. 93]. Додамо, що в даному контексті йдеться насамперед про психотерапевтичний і психоконсультаційний дискурси, які є «зовнішнім втіленням внутрішнього задуму стосовно того, як допомогти клієнтові в певній ситуації з урахуванням специфіки історії терапевтичного випадку [Там само, с. 95].

Дослідники вважають, що в різних видах дискурсу найважливішою атрибутивною ознакою є *інтенційне підґрунтя*, а отже, мовлення психотерапевта – це дискурсивна свідомісна практика, однією з характеристик якої є інтенційність, спричинена, по-перше, професійними настановленнями конкретного психотерапевтичного методу, по-друге, квітальним контекстом психотерапевтичної ситуації спілкування і, по-третє, комунікативно-цільовим сенсом надання допомоги. Скажімо, інтент-аналіз психотерапевтичного мовлення К. Роджерса дав змогу виявити 30 різноякісних інтенцій та об'єднати їх у три категорії – пізнавальну, діалогічну і допомагальну, кожна з них містить по три класи намірів: пізнавальні наміри пов'язані з відчуттями, сприйманнями і почуттями клієнта; операціональні забезпечують когнітивне розуміння ситуації клієнта; рефлексивні відображають

прагнення психотерапевта виразити думки, почуття тощо, зумовлені контекстом психологічного консультування і ситуацією клієнта. Діалогічна категорія охоплює два класи інтенцій – контактні і безконтактні. Так само їй допомагальна містить розвивальні інтенції, які сприяють розвитку, особистісному зростанню і самоактуалізації клієнта, і сутнісні, що стимулюють розкриття індивідуальності клієнта і прийняття ним своєї сутності. На сьогодні психологами складено різні словники інтенцій, що характеризують специфічні види дискурсів – професійних, політичних, медійних, повсякденного спілкування.

З мислєдїяльнїсних позицій інтен-аналїзу, який зараз активно розвивається, основу дискурсу становить не просто комплекс, а складна ієрархїя мовленнєвих інтенцій суб'єктів, які взаємодїють у рїзних комунїкативних ситуацїях, що дисонує зї зрївнювальною тенденцїєю у пїдходах до дискурсів, характерною для постмодернїзму. Здебїльшого стверджується, що інтен-аналїз є експертним, контекстним і комплексним методом вивчення мовлення. Для того, щоб експертна оцїнка інтенцій була об'єктивною, застосовуються методи шкалювання, залучаються стороннї експерти. Контекстнїсть тут означає, що в оцїнцї інтенційного змїсту мовлення враховуються умови ситуацїї, параметри соцїокультурного довкїлля (ролї комунїкантів, їх статус, мїжособистїснї стосунки, зворотнї реакцїї слухача тощо). Комплекснїсть указує на те, що інтен-аналїз реалїзується в декїлька етапів – від розробки категорїйного апарату дослідження до пїдрахунку частот прояву інтенційних категорїй та іншої статистичної обробки. Крім того, комплекснїсть методу передбачає врахування не тїльки вербального складника мовлення, а й невербальних його компонентів.

Зведення дискурсивного аналізу до аналізу інтенцій суб'єктів психотерапїї в оцїнцї її ефективностї – явище доволї симптоматичне і вочевидь закономірне, що впливає з історїї походження дискурс-аналїзу з теорїї мовленнєвих актїв, яка фундована Джоном Остїном в 1980 році. Мовленнєвий акт – це: а) цїлеспрямована мовленнєва дїя, яка здїйснюється згїдно з принципами і правилами мовленнєвої поведїнки, прийнятими в даному суспїльствї; б) мїнімальна одиниця нормативної соцїомовленнєвої поведїнки, що розглядається у рамках прагматичної ситуацїї. Основними параметрами мовленнєвого актїв є суб'єкт, мета,

спосїб, інструмент, засїб, результат, умови, успїшнїсть. Залежно від обставин чи від конкретних умов, у яких здїйснюється мовленнєвий акт, він може або досягти поставленої мети, або не досягти її. Щоб бути успїшним, він має бути доречним, інакше його чекає невдача. Відтак аналогїя з ефективностю вербальної психотерапїї у ситуацїї успїшного мовленнєвого актїв бїльш нїж очевидна.

Важливою є також теза про те, що основними рисами мовленнєвого актїв є інтенцїйнїсть, цїлеспрямованїсть і конвенцїйнїсть. Мовленнєвї актїв завжди сїввїднесенї з особами мовця, слухача і комунїкативною ситуацїєю. Опрїч того, традицїйно до структури вказаного актїв вїдносять локацїю, іллокуцїю та перлокуцїю. Локуцїя – побудова фонетично і граматично правильного висловлювання певної мови з окремим змїстом і референцїєю (семантична частина). Іллокуцїя – втїлення у висловлюванні певної комунїкативної інтенцїї, комунїкативної мети, що надає висловлюванню чїткої спрямованостї (початковий елемент прагматичної частини). Перлокуцїя – наслїдки впливу іллокутивного актїв на конкретного адресата чи аудиторїю (завершальний елемент прагматичної частини висловлювання). При цьому у структурї мовленнєвого актїв Дж. Остїн головну роль вїдводить іллокутивному актїв й так званїй іллокутивнїй функцїї (силї), що наближає суто лїнгвїстичнї студїї до психологїї та психотерапїї.

Оригїнальною, на наш погляд, є класифїкацїя іллокутивних актїв Джоном Сьорлем (1980). Це – репрезентативи, або асертиви, які зобов'язують мовця нести вїдповїдальнїсть за істиннїсть висловлювання; директиви, які змушують адресата щось робити (прохання, дозволи, накази); комїсиви, які вимагають виконання певних дїй у майбутньому або дотримання конкретної лїнії поведїнки (обїцянки, погрози, пропозицїї тощо); експресиви, які виражають психїчний стан мовця, характеризують ступїнь його вїдвертостї (подяки, вибачення, привїтання); декларативи, які встановлюють вїдповїднїсть мїж пропозицїйним змїстом висловлювання та реальностю (заповїти, оголошення вїйни, призначення на посаду та їн.).

Натхненнї ідеями прагмалїнгвїстики зї засадничими конструктами теорїї мовленнєвих актїв, дискурсивнї аналітики, вивчаючи ефекти психотерапевтичної роботи, радикалізували феномен мовного конструювання психїчної реальностї. В результатї дискурс-аналїз пе-

ретворився на своєрідну епістемологічну перспективу, яка у базових допущеннях та настановленнях значно відрізняється від звичних для психології інтерпретаційних можливостей. Так, звична для психології інтерпретативна практика представлена герменевтикою і трансцендентальною антропологією, що засновані на ідеї неповторної суб'єктивності і презумпції існування кінцевого сенсу, породжуваного людиною-творцем як Автором свого життєвого шляху. Лінгвістичний (дискурсивний) поворот у психотерапії відкидає традиційні для герменевтики філософські засади і змальовує особистість як ієрархію дискурсів, як своєрідну «лінзу», що заломлює, вбирає і підсумовує різноманітні соціокультурні конотації; при цьому особа ніколи не веде індивідуальну гру, радше, вона є сценою, на якій свою гру розігрують соціальні дискурси. Тому немає підстав помислити особистість як стабільну, цілісну, завершену без її рольового (рівневого) долучення до актуального дискурсу, всередині якого вона перебуває.

Застосування дискурс-аналізу як інструменту оцінки ефективності психотерапії означає оприявлення її ефектів у вигляді дискурсивних впливів психотерапевта на клієнта. «Дискурсивний вплив передбачає таку цілеспрямовану мовленнєву активність психолога, яка має на меті зміну поведінки, когнітивної й емоційно-вольової сфер іншої людини (клієнта)» [12, с. 107]. А оскільки інтенція є центральним моментом того, що спрямовує дискурси, то саме вона чинить дискурсивний вплив на свідомісні канали психічного оздоровлення особи.

Відтак висновуємо, що заявлений вище екзистенційно-феноменологічний аналіз як пріоритетний інструментарій верифікації психотерапевтичних методів у період раннього постмодернізму змінюється дискурсивним аналізом під час лінгвістичного повороту в психотерапії пізньо зрілого постмодерну, серцевиною якого є аналіз інтенцій-намірів. Фактично це означає зміну риторичних фігур – форм пред'явлення і концептуалізації тих самих ефектів психотерапії. Невипадково відправним пунктом класифікації дискурсивних впливів (дискурсів, дискурсивних дій, усвідомлюваних інтенцій) стали психотехніки, що застосовуються у різних видах психотерапії.

Зокрема, Г. Калмиков систематизував психотехніки 26 напрямів психотерапії, серед яких когнітивно-поведінкова терапія [2; 3; 4; 23; 42], раціонально-емоційна терапія [16; 25], логотерапія [27] та ін., що дозволило йому

виокремити 66 видів дискурсів психотерапевта, які конкретизувалися за їхнім впливом на емоції та почуття, свідомість і поведінку клієнта. До прикладу, дискурс-запитання спрямовуються на те, щоб спонукати клієнтів розповісти про свою проблему, зібрати істотну інформацію, допомогти людям висловити свої почуття і зрозуміти витоки їхнього негативного досвіду: «Чи не могли б ви більше розповісти про це?», «Як це впливає на ваші стосунки з іншими?», «Про що ви думали, вчиняючи це?», «Як це почалося і що відбувалося під час суперечки?»; дискурс-конфронтація у формі протиставлення: «З одного боку, ви стверджуєте..., з другого – ви спростовуєте...» і т. ін.

Отже, екстраполяція лінгвістичних методів на оцінку результатів психотерапії під кутом зору доцільності застосування психотерапевтом певних дискурсивних дій переводить інтенційне ядро останніх у різновид вербальних психотехнічних прийомів зміни станів свідомості і стилю поведінки клієнтів. При цьому втрачається номінація психотерапевтом глибинного смислу та його довербального інтуїтивного переживання, що в ідеалі мав би резонувати зі смисловим переживанням клієнта. Очевидно, що має рацію Ольга Кочубейник, яка стверджує, що «основна функція дискурсу – задавання норми й міри допустимого (або неприпустимого) відхилення від неї, конструювання інституційно легітимованих способів регуляції поведінки особистості (та спільноти)» [15, с. 82]. Відтак «закономірним для розгортання будь-якого дискурсу є прагнення встановити асиметрію. Сталість дискурсу, яка є виявом його розгорненості («панування») кореспондує з його недіалогічністю, «нечутливістю» до нових компонентів, протидією з інорідним. Панування проступає саме у тому, що дискурс спроможний забезпечити «створену із середини» тільки одну можливу інтерпретацію, тільки одну – бажану – репрезентацію картини світу. Сталий дискурс, іншими словами, є тоталітарним комунікативним простором, що безапеляційним чином декларує норму» [Там само, с. 93]. Відтак і психотерапевтичний дискурс, розглянутий із постмодерністських, соціально-конструкціоністських позицій, учиняє «гріх модернізму», який виражається в абсолютизації власних епістемологічних засад, методологічному монізмі, що гальмує дослідження ефективності психотерапії, тримаючи її у полоні застарілих постулатів, несуголосних новопосталій епосі метамодерну.

5. МЕТАМОДЕРН І ПЕРФОРМАТИВНИЙ ПОВОРОТ У ПСИХОТЕРАПІЇ. ПРОБЛЕМА КРИТЕРІЇВ ТА МЕТОДІВ ВЕРИФІКАЦІЇ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ ВПЛИВІВ

Початок третього тисячоліття ознаменувався диференціацією і фактичним розпадом дискурсивної парадигми у психотерапевтичних дослідженнях. На зміну редукованому в дискурсивні дії (впливи) аналізу інтенцій приходить *нарративний аналіз*, що осмислюється як триангуляційний результат (взаємне доповнення) протиставлених суб'єктивно-феноменологічної та соціально-дискурсивної перспектив [40; 50]. Перша з них означає опору на довербальне і дорефлексивне джерело інтенцій (сми́слів); друга – переведення відрефлексованих у досвіді переживання особистісних змістів у поле конвенційних соціокультурних значень (дискурсу). Отже, нарративний підхід здатен запропонувати таку методологію досліджень, яка враховує поєднання індивідуального і соціального в людині. Внаслідок залежності від культури і мови нарративи є носіями норм, змістів і цінностей певної культури. Водночас вони вказують на унікальний досвід, який активізує культурні очікування слухачів. Через це нарратив можна розглядати як культурну практику, яка веде до зміни культурних норм, оновлення еталонів життєдіяльності.

Аналіз публікацій, дотичних до окресленої проблеми, дає підстави висновувати про те, що:

1) нарративна психологія є компромісним способом почути «голос самості» (індивідуальної особистості як еґо-ідентичності) в багатоголосі ціннісних значень полікультурного дискурсу (соціального контексту);

2) інтерпретаційно-пояснювальні схеми нарративної психології звільняють особистість (у єдності її різнопорядкових суб'єктних прагнень і здатностей) з-під влади панівного дискурсу, делегуючи їй відповідальність за моральне самовизначення у хронотопі цілісного життєздійснення;

3) нарратив як основний концепт однойменної психології є розповідною, мовленнєвою формою презентації особистого досвіду в його темпоральній тяглоті (минуле – теперішнє – майбутнє), який формується і проявляється у специфічному культурно-символічному довірлі;

4) нарративна форма автобіографічної самопрезентації – це водночас спосіб циклічно

повторюваного тематичного осюжетнення, ціннісного утвердження себе як автентичної особистості та доцільного конструювання своєї життєвої траєкторії у просторі гіпотетичних можливостей і реальних шансів;

5) найпоширенішою ціннісною дилемою, оприявленою в нарративі, є опозиція прагнення до прийняття і любові, афіліативна мотивація поведінки, з одного боку, і намагання контролювати хід подій через нарощування власної компетентності, що репрезентує прагнення до влади і самоствердження в референтному колі осіб, – з другого боку;

6) нарратив конструюється суб'єктом як автором власного життя й інсайдером у царині унікального життєвого досвіду та репрезентанта особистісно значущих прагнень і цілей; водночас нарратив як породження конкретної особи має і конкретного адресата, це – сповідь перед лицем значущого Іншого (Слухача). І тільки завдяки цьому капітальному факту автор нарративу «збирає себе» із фрагментів життєвих вражень, критичної оцінки колишніх учинків, рефлексії над пережитими подіями заради реалізації свого права на гідний (особистісно бажаний і нормативно прийнятний) проєкт власного життя;

7) діалогічна інтенція нарративу потребує спершу достовірного опису суб'єктивної реальності Автора у спосіб феноменологічного вчування – занурення у світ інтимних переживань і метафоричних кодів несвідомого, згодом – дискурсивного впорядкування через поміщення опису в контекст реальних міжособистісних стосунків (інтерпретація – це з'ясування особистісного сенсу ключових моментів автобіографії для самого себе), нарешті – тлумачення (для Іншого, себто Слухача) власної версії прожитого і пережитого, що забезпечується феноменологічним відцентруванням – розотожненням з «опрацьованою» (відрефлексованою) Самістю з метою конструювання більш адекватних альтернативних історій для видозміненого контексту (життєвих обставин) й узгодженою з ним Я-концепцією [35].

Нарратив як мовленнєва форма вираження творчого синтезу просторово-часової організації людського досвіду в його ментально-аксіологічних й утилітарно-прагматичних координатах наближає нас до ідеї *перформансу* – провідного концепту метамодерну. Адже заперечуючи метафору «світ як текст», яка постала на початку ХХІ століття, нове гуманітарне бачення вдається до метафори світу як до множинного перформативного акту (від лат.

performo – дію) [22; 49]. Метамодерністська психологія задає перформативний поворот у психології, закликаючи до заміни споглядання дією, тобто до переходу від сприймання «людини як тексту» до сприймання «людини як перформансу». Сучасна людина прагне до перформансів, які дають їй змогу вийти за межі повсякденного сприймання і пережити «досвід лімінальності», необхідний для внутрішньої трансформації. Будучи цілковито втягнутою у світову Інтернет-мережу, вона одночасно перебуває у двох вимірах – реальному й матеріальному, з одного боку, на віртуальному й знаково-цифровому – з другого. Збереження балансу між цими двома вимірами життєвого світу сучасної людини допоможе їй уникнути двох крайнощів: інтернет- і гаджет-залежності або сайберфобії – страху перед інтернетом, технофобії [48].

Психотерапія новопосталої культурної епохи покликана враховувати п'ять основних ознак особистості метамодерну, виділених Hanzi Freinacht [28]: 1) толерантність і відкритість до сприйняття різних поглядів та ідей на базі здатності до метапізнання («мислення про мислення»), яка гарантує об'єктивність оцінки спостережуваних фактів; 2) раціональна віра у прогрес із розумінням того, що будь-який розвиток має плюси і мінуси; 3) визнання плюралізму суджень з приводу оцінки певної проблеми, яку можна розв'язати на засадах рівності шляхом використання більш високої етики; 4) схильність до відродження трансцендентних та архетипних наративів шляхом звільнення від безумовної влади як розумного, так і абсурдного; 5) здатність до синтезу очевидних протилежностей, що дозволяє побачити нові можливості розв'язання конфліктів.

Метамодерністська психотерапія являє собою генерування, пошук і застосування нових методів позбавлення людини від різних емоційних та особистісних проблем, а також лікувального впливу на психіку. Завданнями такого стибу психотерапії повинні стати: а) генерування нових – деідеологізованих і неіронічних – ідей; б) гармонізація особистої міфології через сприймання свого життя не таким, яким воно є, а таким, яким воно повинно бути; в) формування ставлення до трансперсонального як до творчого дослідження; г) допомога у визначенні образу Я шляхом прийняття своїх ідей і почуттів як «рідних» для себе і «чужих» для інших; д) розв'язання міжособистісних конфліктів шляхом знаходження вільного простору для ухвалення

рішень; е) розвиток здатності до радикальної переоцінки структури традиційних, усталених поглядів, які заважають прогресивним змінам; є) розвиток здатності до метапізнання з метою попередження негативного впливу неконтрольованих реакцій неприйняття окремих ідей або людей на об'єктивну оцінку і зміст мовлення; ж) розвиток свідомої здатності особистості одночасно сприймати протилежні ідеї, зберігаючи при цьому активність і внутрішньопсихічну гармонію у спілкуванні, діяльності, вчинках.

Основним методичним інструментом метамодерністської психотерапії є перформанс психотерапевтичних впливів в естетичному контексті з використанням прийому «подвійного кадрування», за Raoul'em Eshelman'ом [26]. Суть цього прийому полягає в першочерговому експресивному наочно-чуттєвому представленні проблеми, що дозволяє сприйняти її цілісно, а відтак переглянути своє ставлення до неї; наступною дією є аналітичне пояснення і слухне узагальнення, що дозволяють перейти до її практичного розв'язання.

Метамодерністська психотерапія закликає відмовитися від розкриття клієнту «сакрального» психологічного знання (експертного судження) і перейти до проєктування індивідуальних чи групових психотерапевтичних інтелектуальних «хітів», які застрягають у свідомості людини і цим самим змінюють її. Створення таких «хітів» повинно відбуватися у спосіб занурення особи в обставини, які виходять за рамки «звичайного» і «звичного» з використанням вище згаданого прийому «подвійного кадрування». Створення таких «хітів» потребує яскравої уяви, за допомогою якої світ сприймається нелінійно, цілісно, що уможливорює творче розв'язання щонайскладніших проблем [7].

Постає запитання: «Який із теперішніх напрямів психотерапії найбільш повно репрезентує ідеї філософії метамодернізму?». Очевидно, що наративна психотерапія лиш частково реалізує ці ідеї, позаяк потребує остаточного оформлення життєвого досвіду клієнта в його темпорально-ціннісному вимірі в наратив, себто в персональний міф, або в історію про себе, яка оповідається психотерапевту. Під час цієї розповіді із поля зору клієнта часто вислизують невідрефлексовані ним переживання, які є посланцями не-свідомого. Відомо, що такі дорефлексивні смислові переживання легше і природніше виражаються засобами тілесної експресії (в

особливостях ходи, пози, постави, жестикуляції, міміки тощо), образотворчого мистецтва, музики та ін. У цьому контексті слід звернути увагу на *арт-терапію*, різновиди якої вражають. Це і зображувальна, піскова, глиняна, казкова, маскова, музична, фотографічна, драматична терапії, колажування, використання метафоричних асоціативних карт, мандалотерапія та ін.

Арт-терапія – буквально: лікування мистецтвом – використовує різні види творчої діяльності людини у ролі лікувального чинника. Зазвичай основне завдання арт-терапії вбачають у тому, щоб використати образи й символи несвідомого як певні метафори, які вказують на заховану в них проблему, з тим, щоб піддати цей творчий продукт усебічному аналізу, опрацювати пов'язані з ним емоції та переживання і, нарешті, звільнитися від деструктивного життєвого досвіду. Marian Liebmann артикулює деякі радикальні ідеї, які підтримують і конкретизують метамодерністські настановлення. Зокрема, арт-терапія дає змогу клієнту: розвивати в собі спонтанність з одночасним виробленням когнітивних навичок (уваги, пам'яті, мислення, уяви); розглянути свій життєвий досвід з незвичного ракурсу; навчитися спілкуватися на екзотичному рівні, використовуючи образотворчі, рухові, звукові засоби; самовиражатися, доставляючи задоволення собі та іншим; розвивати цінні соціальні навички, передусім у груповій роботі; освоїти нові ролі та виявляти латентні якості особистості, а також спостерігати, як зміни власної поведінки впливають на навколишніх; підвищувати самооцінку, що веде до зміцнення особистої ідентичності; розвивати навички ухвалення рішень; розслабитися, висловити негативні думки і почуття; реалізувати свою здатність до творчості різними засобами [37].

Тенденція розвитку сучасної арт-терапії полягає в тому, що з допоміжного, сервільного виду психотерапії, який послуговується концептуальною базою авторитетних психотерапевтичних напрямів – когнітивно-бігевіо-рального, психодинамічного, екзистенційно-феноменологічного, а також системного (рамки даної статті не дозволяють докладніше зупинитися на цьому підході) – сучасна арт-терапія претендує на власне концептуальне обґрунтування своїх методів і на особливий спосіб верифікації їх ефективності.

Показовою в цьому сенсі є підхід Shaun'a McNiff'a, який ратує за розширення можливостей психологічних досліджень за допо-

могою мистецтва» [41]. Автор переконаний, що потрібно реабілітувати інтуїтивно-феноменологічні методи пізнання, притаманні художньо-естетичному освоєнню дійсності, шляхом запровадження так званого *художнього експерименту*, позаяк традиційна бігевіо-ральна модель експерименту не придатна для перевірки ефективності арт-терапії, тому що не враховує специфіки художньої творчості, в якій незалежна змінна має комплексний образно-символічний характер, а відтак не піддається точному вимірюванню. S. McNiff стверджує, що аналітичні дослідження мають лінійний, сингулярний характер і виключають зі свого поля зору все те, що не вкладається в наперед задані межі наукового розуміння та не відповідає встановленим науковим правилам. Творча ж уява у багатьох відношеннях протилежна логічному аналізу, хоча вона й не виключає логіку і розум як підґрунтя рефлексії такритики. Уява як інтегративне джерело інтелекту виводить людей за рамки звичного конвенційного дискурсу, сприяє об'єднанню різних форм досвіду, часто зовсім протилежних ідей, в єдиний конгломерат. Це веде до справжньої душевної трансформації особистості. У процесі творчості вона переживає піднесення психічної енергії (натхнення), яка надає внутрішньопсихічним змінам динаміки і сили.

S. McNiff вважає, що в даний час креативна арт-терапія вступила в постасиміляційний період. Адаптуючись до основоположних тенденцій у розвитку психології, потрібно доводити правомірність художніх методів пізнання. Творчий процес, який використовує сукупний потенціал людського організму у вигляді різних сенсорно-перцептивних модальностей, мнемічних та імажинативних ресурсів, здатен «переплавити» їх у синкретичний гештальт, динамічний метафоричний образ, який містить як констеляцію амбівалентних мотиваційних тенденцій поведінки особистості, так і символічний код звільнення від внутрішніх конфліктів. Отож арт-терапія повертає нас до феноменології «живого світу» (Lebenswelt) Е. Гуссерля і до «породжувальної інтуїції» як джерела пізнання. А це означає, що дослідники ефективності арт-терапії не повинні орієнтуватися виключно на панівні психологічні теорії та методи вимірювань. Звичайно, засновані на мистецтві дослідження мають передбачати ретельну реєстрацію й оцінку спостережуваних феноменів та отримуваних результатів. Однак це повинно ро-

битися з особливими критеріями придатності, естетичної якості й ефективності психотерапевтичного впливу.

Про можливість і доцільність методологічної тріангуляції у спосіб одночасного або послідовного використання кількісних методів, заснованих на класичному експерименті, та якісних (герменевтичних, психолінгвістичних) методів сьогодні наголошують західні дослідники. При цьому надзвичайно важливо перевести мову художньої творчості на мову психології. Для цього арт-терапевти повинні мати подвійну кваліфікацію – й у сфері психології, і в царині певного виду мистецтва. Процес творення художніх образів може супроводжуватися виразними тілесними рухами (наприклад, малюванням від плеча), що дає змогу за манерою виконання малюнку та його змістом розкрити глибинний символізм зображеного і цим самим наблизитися до цілісного розуміння інтенцій, мотивів, схильностей і поведінкових патернів особистості клієнта.

ВИСНОВКИ

У цій статті визначено основні *методологічні тренди* дослідження ефективності психотерапії під кутом зору культурно-історичних трансформацій наукової раціональності.

1. Встановлено, що природничо-наукова орієнтація в дослідженні результативності психотерапії веде до абсолютизації експериментально-діагностичних і математико-статистичних методів верифікації психотерапевтичних ефектів, що виключає з розгляду безліч парціальних незалежних змінних, які суттєво впливають на сукупний результат психотерапії, але не піддаються строгому контролю і врахуванню з боку дослідника. Відтак *класичний канон* досліджень ефективності психотерапії, будучи покликаний установити лінійні причинно-наслідкові залежності між методами психотерапії та змінами в поведінці й самопочутті клієнтів (пацієнтів), сформулював *модерністські засади доказової психотерапії*, яка базувалася на об'єднанні та експертизі численних експериментальних даних – *метааналізів*, які прогнозовано засвідчили ефективність окремих видів когнітивно-поведінкової терапії.

2. В період кризи модерну, пов'язаної з розчаруванням у спробі підпорядкувати психотерапевтичні дослідження логіці класичної раціональності, набули популярності герменевтичні критерії та процедури обґрунтування ефективності психотерапевтичних впливів.

Запроваджено некласичний канон досліджень у царині психотерапії, що спирався на холістичне розуміння й телеологічну інтерпретацію прихованих мотивів поведінки людини. Розповсюдилися якісні дослідження клінічного (психотерапевтичного) матеріалу, які широко застосовувалися в цілому гроні терапій психодинамічного спектру, засвідчивши цим свою вузько експертну самодостатність і відмежувались від редукціоністських схем психотерапевтичних квазіекспериментів.

3. Епоха раннього постмодерну запропонувала *постнекласичний канон* оцінки ефективності психотерапії, який враховував комплексний вплив різних психотерапевтичних чинників (специфічних психотехнік та умов, особистісних рис-якостей і цінностей психотерапевта) на свідомість і поведінку клієнта. В цей час широко застосовується *екзистенційно-феноменологічний аналіз* психотерапевтичних випадків (метод case study), який дозволяє ідентифікувати холістичні одиниці (сенси на рівні переживань, інтуїтивних інсайтів і рефлексивних висновків) суб'єктивного досвіду клієнтів і на цій багатій експериментальній базі зробити змістовні узагальнення щодо ефектів тих чи інших психотерапевтичних факторів.

4. Лінгвістичний поворот у психотерапії *зрілого постмодерну* базувався на ідеях соціального конструкціонізму, теорії мовленнєвих актів, психосемантичної та семіотичної функції мови як засобу конструювання самості, Я-концепції, Его-ідентичності. Цьому періоду притаманне запозичення психолінгвістичних методів, насамперед дискурсивного й інтенціонального аналізів, з метою оцінки ефективності психотерапії. Констатуємо фактичне ототожнення вищезазначених аналізів, підміну дискурсивних дій (впливів) психотерапевта його інтенціями, які класифікуються за функціонально-цільовим призначенням використовуваних психотехнік, число яких постійно зростає через усе ширше охоплення різних психотерапевтичних «територій».

5. Універсалізація і тотальне впровадження *психолінгвістичних методів* приводить до спроб знаходження компромісу між попереднім – екзистенційно-феноменологічним – і дискурсивним трендами в оцінці ефективності психотерапії, що виразилося в *нарративному аналізі* як різновиді методологічної т р і а н г у л я ц і ї, що підлягає принципу взаємного детермінізму. Нарративний аналіз залучає до розгляду не лише вербалізовані історії життя, а й дорефлексивні образно-метафоричні ре-

презентації темпорального (ціннісно-цільового) і топічного (діяльнісно-поведінкового) векторів людського життєздійснення. Найбільш сильне і виразне втілення цього хронотопу в його ментально-аксіологічних й утилітарно-прагматичних вимірах знаходить у так званому перформативному повороті у психології та психотерапії, який означає настання *ери метамодерну*.

6. Перформативний поворот у психотерапії означає заміну споглядання дією, в процесі якої людина переживає «досвід лімінальності», здобуваючи який, вона здійснює внутрішню трансформацію. Через «подвійне кадрування» естетично оформленого контексту – первинне наочно-чуттєве представлення проблеми і наступне аналітичне пояснення – клієнт приходить до розв'язання своїх психологічних проблем. Відтак *арт-терапія* – лікування мистецтвом – стає найбільш релевантним і найпридатнішим психотерапевтичним засобом в епоху метамодерну, який у своїх методологічних настановах балансує (принцип осциляції) між біосоціальним детермінізмом і свободою самовираження людини, ієрархічними пояснювальними конструктами і плинними образно-символічними інтуїціями «сутнісного ядра» особистості, між кількісними і якісними методами дослідження ефективності психотерапії тощо. Нова методологічна орієнтація вимагає поважного ставлення до методів художньо-естетичного освоєння дійсності, які у природно-спонтанний спосіб вивільняють енергію творчої трансформації особистості в обраному нею напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамцов Р. Феномен нерелексивної (емоційної) свідомості Сартра. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 16-21.
2. Бек А.Т. Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 90-100. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>
3. Болтвівець С.І. Доктор Аарон Бек: Україна – це країна кохання моїх батьків. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 83-89. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.083>
4. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів: Свічадо, 2014. 420 с.
5. Глива Є. Вступ до психотерапії: навч. посіб. Острог-Київ: Вид-во «Острозька академія», вид-во «Кондор», 2004. 530 с.
6. Глива Є. Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 131-142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.131>
7. Гребенюк О.О. Основи метамодерністської психології. *Метамодерн: журнал про метамодернізм*. 2017. <http://metamodernizm.ru/metamodernism-psychology> (рос. мовою).
8. Гусельцева М.С. Мережний плюралізм у психології: перспективи поліметодології і трансдисциплінарності. *Психологія і суспільство*. 2020. №2. С. 52-69. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.052>
9. Гусельцева М.С. Методології оновлення психологічної науки. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 27-37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.027>
10. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
11. Дільтей В. Виникнення герменевтики. *Сучасна зарубіжна філософія. Течія і напрями*. Київ, 1996. С. 31-60.
12. Калмиков Г.В. Психологія формування професійно-мовленнєвої діяльності майбутніх психологів: монографія. Київ: Вид. Дім «Слово», 2019. 316 с.
13. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
14. Квале С. Дослідницьке інтерв'ю. М.: Сенс, 2003. 301 с. (рос. мовою).
15. Кочубейник О.М. Дискурсивні процеси: як конструюється асиметричність соціальної реальності? *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2015. Вип. 8. С. 82-97.
16. Морріс Б. Рационально-емоційна парадигма в організаціях. *Психологія і суспільство*. 2003. №2. С. 66-78.
17. Паркулаб О. Феноменологічний аналіз у віковому екзистенційному консультуванні та його аксіологічні акценти. *Психологія особистості*. 2012. №1(3). С. 129-137.
18. Стьопін В. Наукова раціональність у технологенній культурі: типи та історична еволюція. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман*. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т.2. С. 5-10.
19. Фуко М. Археологія знання. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.
20. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>
21. Ялом І. Ліки від кохання та інші оповіді психотерапевта. Київ: КСД, 2017. 416 с.
22. Abramson S. Ten Basic Principles of Metamodernism. *The blog*, 2015. http://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/ten-key-principles-inmet_b_7143202.html
23. Beck A.T. Cognitive therapy and the emotional disorders. New York: International Universities Press, 1976.
24. Aleksandrowicz J., Sobański J. Skuteczność psychoterapii poznawczej i psychodynamicznej. Kraków: Komitet Redakcyjno-Wydawniczy Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego, 2004.
25. Ellis A. Reason and emotion in psychotherapy. New York, 1962.
26. Eshelman R. (Fall, Winter), Performatism, or the End of Postmodernism, *Anthropoetics: The electronic Journal of Generative Anthropology*, 2000-2001, 6 (2), 1-17. <http://xa.yimg.com/kq/groups/19978873/351370576/name/Performatism,+or+the+End+of+Postmodernism.pdf>
27. Frankl V.E. Psychotherapy and existentialism. Selected papers on logotherapy. New York: Simon ' Schuster, 1967.

28. Freinacht H. You're not metamodern before you understand this, Part 1: Game Change, 2015. *Metamoderna*. <https://metamoderna.org/youre-not-metamodern-before-you-understand-this-part-1-game-change/> (accessed: 27.03.2022)

29. Freud S. *A general introduction to psychoanalysis*. New York: Doubleday, 1915-1917/1943.

30. Giorgi A. *The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach*. Pittsburgh: Duquesne University Press, 2009.

31. Harris Z. Discourse analysis. *Language*. 1952, 28 (1), 1-30.

32. Heidegger M. Being and Time. *New York: SUNY Press, 1996*.

33. Hill C.E., Lambert M.J. Methodological issues in studying psychotherapy processes and outcomes. *Handbook of psychotherapy and behavior change*. A.E. Bergin, S.L. Garfield (eds.). New York: John Wiley ' Sons. 2004. P. 84-135.

34. Karpenko Z., Abramciow R. Phenomenological analysis of an autobiographic narrative. *Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості: монографія / за ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 35-45.

35. Karpenko Y.V., Abramciow R. The problem of qualitative methods applicable in the psychology of personality. *Психологія особистості*. 2019. 1 (10). С. 152-159.

36. Kinneavy J.L. *A Theory of Discourse: The Aims of Discourse*. Houston TX: W. W Norton' Company, 1980.

37. Liebmann M. *Art Therapy for Groups*. London: Croom Helm, 1987.

38. Maslow A.H. *Motivation and personality*. New York: Harper and Row. 1987.

39. May R. *Discovery of being: Writings in existential psychology*. New York: W.W. Norton ' Company, 1983.

40. McAdams D. *The Stories we live be: Personal Myths and the Making of the Self*. New York: Morrow, 1993.

41. McNiff S. *Art-based research*. London: Jessica Kingsley, 1998.

42. Meichenbaum D. *Cognitive-Behavior Modification: An Integrative Approach*. New York: Plenum, 1977.

43. Rakowska J.M. *Skuteczność psychoterapii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005.

44. Ricoeur P. *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press, 1974.

45. Rogers C.R. *Client-centered-therapy: Its current practice, implications, and theory*. Boston: Houghton Mifflin, 1951.

46. Sartre J.P. *Esquisse d'une theorie des emotions. Œuvres des sciences et des arts*. Paris: Hermann, 1960.

47. Schleiermacher F. Frontmatter. *Hermeneutics and Criticism: And Other Writings* (Cambridge Texts in the History of Philosophy, I-IV), A. Bowie (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

48. van den Akker R., Gibbons A, Vermeulen T. (eds.) *Metamodernism: History, Affect and Depth After Postmodernism*. London: Rowman ' Littlefield, 2017.

49. Vermeulen T., van den Akker R. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*. 2010, 2. P. 1-14.

50. White M., Epston D. *Narrative means to therapeutic Ends*. New York: W.W. Norton ' Company, 1990.

REFERENCES

1. Abramciow, R. (2018). Fenomen nerefleksywnoi (emotsiynoi) svidomosti Sartra [The phenomenon of non-reflexive (emotional) consciousness of Sartre]. *Psykhoholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1 (9), 16-21 [In Ukrainian].

2. Bek, A.T. (2019). Kohnityvna terapiya depresiyyi: teoretychna refleksiiia ta osobysti rozhdumy [Cognitive therapy for depression: theoretical reflection and personal reflections]. *Psykhoholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 90-100 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>

3. Boltivets, S.I. (2019). Doktor Aaron Bek: Ukraina – tse kraina kokhannia moikh batkiv [Dr. Aaron Beck: Ukraine is the country of my parents' love]. *Psykhoholohiia osobystosti – Psychology and society*, 3-4, 83-89 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.083>

4. Westbrook, D. Kennerley, G. ' Kirk, J. (2014). Vstup u kohnityvno-povedinkovu terapiiu [Introduction to cognitive behavioral therapy]. Lviv: Svichado [In Ukrainian].

5. Hlyva, E. (2004). Vstup do psykhoterapii: navch. posib. [Introduction to psychotherapy: teaching. manual]. Ostrog-Kyiv: Vyd-vo «Ostroz ka akademiiya», vyd-vo «Kondor» [In Ukrainian].

6. Hlyva, E. (2018). Hipnoterapevtychna interventsiiia u hlybiny lyudskoi psykhyky: dzherelo vnutrishnoi travmy ta ii vplyv na lyudynu [Hypnotherapeutic intervention in the depths of the human psyche: the source of internal trauma and its impact on a person]. *Psykhoholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 131-142 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.131>

7. Grebeniuk, A.A. (2017). Osnovy metamodernistskoi psykholohii [Fundamentals of metamodernist psychology]. *Metamodern: zhurnal o metamodernizme* [Metamodern: Journal of Metamodernism] [In Russian].

<http://metamodernizm.ru/metamodernism-psychology/> (accessed: 27.03.2022).

8. Guseltseva, M.S. (2020). Merezhevyy plyuralizm u psykholohii: perspektyvy polimetodolohii i transdystyplinarnosti [Network pluralism in psychology: perspectives of polymethodology and transdisciplinarity]. *Psykhoholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 52-69 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.02.052>

9. Guseltseva, M.S. (2018). Metodolohii onovlennia psykholohichnoi nauky [Methodologies for the renewal of psychological science]. *Psykhoholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 27-37 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.01.027>

10. Guseltseva, M.S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of knowledge]. *Psychology and society*, 4, 39-55 [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>

11. Dilthey, W. (1996). Vynyknennia hermenevtyky [The emergence of hermeneutics]. *Suchasna zarubizhna filozofiya. Tychiya i napryamy* [Modern foreign philosophy. Current and directions]. Kyiv: Vakler, 31-60 [In Ukrainian].

12. Kalmykov, H.V. (2019). Psykhoholohiia formuvannia profesiyno-movlennyevoi diyalnosti maibutnikh psykholohiv: monohrafia [Psychology of formation of professional speech activity of future psychologists: monograph]. Kyiv:

Vydavnychy Dim "Slovo" [In Ukrainian].

13. Karpenko, Z. (2018). *Aksiolohichna psykholojiya osobystosti: monohrafiya* [Axiological psychology of personality: monograph]. Ivano-Frankivsk: DVNZ «Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka» [In Ukrainian]

14. Kvale, S. (2003). *Issledovatel'skoe interv'iu* [Research interview]. Moscow: Smysl [In Russian].

15. Kochubeinyk, O. M. (2015). *Dyskursyvni protsesy: yak konstruyuietsia asymetrychnist sotsialnoi realnosti?* [Discursive processes: how social reality is constructed asymmetrically?], *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], 8, 82-97 [In Ukrainian].

16. Morris, B. (2003). *Ratsionalno-emotsiina paradyhma v orhanizatsiakh* [Rational-emotional paradigm in organizations]. *Psychology and society*, 2, 66-78 [In Ukrainian].

17. Parkulab, O. (2012). *Fenomenolohichnyy analiz u vikovomu ekzystentsiynomu konsultuvanni ta ioho aksiolohichni aktsenty* [Phenomenological analysis in age-related existential counseling and its axiological emphases]. *Psykhologhiia osobystosti* [Psychology of personality], 1(3), 129-137 [In Ukrainian].

18. St'opin, V. (2015). *Naukova ratsionalnist u tekhnolohenniy kul'turi: typy ta istorychna evolyutsiia*. *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh / uporyad., vidp. red., perekl. A.V. Furman* [Scientific rationality in technological culture: types and historical evolution. The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes / editor., resp. ed., transl. A.V. Furman]. Ternopil: TNEU, 2, 5-10 [In Ukrainian].

19. Foucault, M. (2003). *Arkheolohiia znnania* [Archeology of knowledge]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy» [In Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2022). *Metodolohichna optyka iak instrument myslevchynennia* [Methodological optics as a tool for the act of thinking]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48» [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>.

21. Yalom, I. (2017). *Liky vid kokhannya ta inshi opovidi psykhoterapevta* [Medicines for love and other stories of a psychotherapist]. Kyiv: KSD [In Ukrainian].

22. Abramson, S. (2015). *Ten Basic Principles of Metamodernism*. *The blog*. http://www.huffingtonpost.com/seth-abramson/ten-key-principles-inmet_b_7143202.html

23. Beck, A.T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.

24. Aleksandrowicz, J., Sobacski, J. (2004). *Skuteczność psychoterapii poznawczej i psychodynamicznej*. Kraków: Komitet Redakcyjno-Wydawniczy Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego [In Polish].

25. Ellis, A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. New York.

26. Eshelman, R. (Fall, Winter 2000-2001). *Performatism, or the End of Postmodernism*. *Anthropoetics: The electronic Journal of Generative Anthropology*, 6 (2), 1-17. <http://xa.yimg.com/kq/groups/19978873/351370576/name/Performatism,+or+the+End+of+Postmodernism.pdf>

27. Frankl, V.E. (1967). *Psychotherapy and existentialism*. Selected papers on logotherapy. New York: Simon ' Schuster.

28. Freinacht, H. (2015). *You're not metamodern before you*

understand this, Part 1: Game Change. *Metamoderna*. <https://metamoderna.org/youre-not-metamodern-before-you-understand-this-part-1-game-change/> (accessed: 27.03.2022).

29. Freud, S. (1915-1917/1943). *A general introduction to psychoanalysis*. New York: Doubleday.

30. Giorgi, A. (2009). *The descriptive phenomenological method in psychology: A modified Husserlian approach*. Pittsburgh: Duquesne University Press.

31. Harris, Z. (1952). *Discourse analysis*. *Language*, 28(1), 1-30.

32. Heidegger, M. (1996). *Being and Time*. New York: SUNY Press.

33. Hill, C.E., Lambert, M.J. (2004). *Methodological issues in studying psychotherapy processes and outcomes*. *Handbook of psychotherapy and behavior change*, A.E. Bergin, S.L. Garfield (eds.). New York: John Wiley ' Sons, 84-135.

34. Karpenko, Z., Abramciow, R. (2019). *Phenomenological analysis of an autobiographic narrative*. *Psykhologichni tekhnolohiyyi efektyvnoho funktsionuvannya ta rozvytku osobystosti: monohrafiya* [Psychological technologies of effective functioning and development of personality: monograph]. S.D. Maksymenko, S.B. Kuzikova, V.L. Zlyvkov (eds.). Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 35-

35. Karpenko, Y.V., Abramciow, R. (2019). *The problem of qualitative methods applicable in the psychology of personality*. *Psykhologhiia osobystosti – Psychology of personality*, 1(10), 152-159.

36. Kinneavy, J.L. (1980). *A Theory of Discourse: The Aims of Discourse*. Houston TX: W. W Norton ' Company.

37. Liebmann, M. (1987). *Art Therapy for Groups*. London: Croom Helm.

38. Maslow, A.H. (1987). *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.

39. May, R. (1983). *Discovery of being: Writings in existential psychology*. New York: W.W. Norton ' Company.

40. McAdams, D. (1993). *The Stories we live by: Personal Myths and the Making of the Self*. New York: Morrow.

41. McNiff, S. (1998). *Art-based research*. London: Jessica Kingsley.

42. Meichenbaum, D. (1977). *Cognitive-Behavior Modification: An Integrative Approach*. New York: Plenum.

43. Rakowska, J.M. (2005). *Skuteczność psychoterapii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR [in Polish].

44. Ricoeur, P. (1974). *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press.

45. Rogers, C.R. (1951). *Client-centered-therapy: Its current practice, implications, and theory*. Boston: Houghton Mifflin.

46. Sartre, J.P. (1960). *Esquisse d'une theorie des emotions*. *Éditeurs des sciences et des arts*. Paris: Hermann.

47. Schleiermacher, F. (1998). *Frontmatter. Hermeneutics and Criticism: And Other Writings* (Cambridge Texts in the History of Philosophy, I-IV), A. Bowie (ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

48. van den Akker, R., Gibbons, A, Vermeulen T. (2017)(eds.) *Metamodernism: History, Affect and Depth After Postmodernism*. London: Rowman ' Littlefield.

49. Vermeulen, T., van den Akker, R. (2010). *Notes on metamodernism*. *Journal of Aesthetics and Culture*, 2, 1-14.

50. White, M., Epston, D. (1990). *Narrative means to therapeutic Ends*. New York: W.W. Norton ' Company.

АНОТАЦІЯ

КАРПЕНКО Зіновія Степанівна.

Культурно-історичні моделі верифікації ефективності психотерапії.

У статті подано результати культурно-історичного аналізу провідних тенденцій у використанні методів дослідження ефективності психотерапії. Встановлено, що *класичний канон* верифікації психотерапевтичних ефектів застосовує експериментально-діагностичний метод та оприявнений системним метааналізом, тобто статистичним об'єднанням даних декількох досліджень. У такий спосіб було підтверджено переважно ефекти когнітивно-поведінкової терапії. В період кризи модерну розповсюджуються герменевтичні методи і *некласичний канон* оцінки результатів психотерапії, що застосовуються передусім у терапіях психодинамічного спектру. В період раннього постмодерну виробився *постнекласичний канон* оцінки ефективності психотерапії, що використовував екзистенційно-феноменологічний аналіз психотерапевтичних випадків. Лінгвістичний поворот у психотерапії пізнього постмодерну базується на використанні різновидів дискурсивного аналізу, насамперед *інтеннт-аналізу*. При цьому нарративний аналіз постає вербалізованою триангуляційною моделлю врахування глибинних інтенцій та соціального контексту життєздійснення клієнта. Новітня епоха метамодерну ознаменувалася перформативним поворотом у психотерапії, інтеграцією та гнучким використанням кількісних та якісних методів перевірки ефективності психотерапії, задіянням методів художньо-естетичного освоєння дійсності у процесі та оцінці результатів арт-терапії.

Ключові слова: *типи раціональності, ефективність психотерапії, культурно-історичний аналіз, модерн, постмодерн, метамодерн, методологічна триангуляція, кількісні та якісні методи.*

ANNOTATION

Zinoviia KARPENKO.

Cultural-historical models of verification the effectiveness of psychotherapy.

The article analyses the leading trends and methods used in studies on the efficiency of psychotherapy from the cultural-historical perspective. The article stresses that experimental-examining methods are applied for verification of psychotherapeutic effects within the classical approach; this approach is represented by meta-analyses, i.e. a statistical combination of data from several studies. The main effects of cognitive-behavioral therapy were confirmed by this way. During the crisis of modernism, hermeneutic methods and the non-classical approaches to evaluate the psychotherapy results became popular; they were used primarily for psychodynamic therapies. During the early postmodern period, the post-non-classical approach to psychotherapy evaluation was developed; here, existential-phenomenological analysis of psychotherapeutic cases was used. The linguistic turn in late postmodern psychotherapy was based on various discursive analyses and, first of all, the intent-analysis. In addition, narrative analysis could be presented as a verbalized triangular model that takes into account deep intentions and the social context of a client's life. The latest era of meta-modernism proposes a new turn to performance in psychotherapy, when quantitative and qualitative methods testing psychotherapy efficiency are united and used flexibly, as well as the methods of artistic and aesthetic development of reality are applied in the form of art therapy and involved into result evaluation.

Key words: *efficiency of psychotherapy, cultural-historical analysis, modern, postmodern, metamodern, methodological triangulation, quantitative and qualitative methods.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Руслана КАЛАМАЖ,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 28.08.2022.

Підписана до друку 12.09.2022

Бібліографічний опис для цитування:

Карпенко З.С. Культурно-історичні моделі верифікації ефективності психотерапії. Психологія і суспільство. 2022. №2. С. 97-112. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.097>

Тамара ЯЦЕНКО, Олександр МИТНИК, Любов ГАЛУШКО,
Катерина ТКАЧЕНКО, Дмитро БУЛЬЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАННЯ ПРАЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ ПСИХОАНАЛІЗУ ВІЗУАЛІЗОВАНИХ ПРЕЗЕНТАНТІВ ПСИХІКИ СУБ'ЄКТА

Tamara YATSENKO, Oleksandr MYTNYK, Lyubov GALUSHKO,
Kateryna TKACHENKO, Dmytro BULCHENKO

PECULIARITIES OF COGNITION THE PRELOGICAL THINKING IN THE PROCESS OF PSYCHOANALYSIS OF VISUAL PRESENTERS OF THE SUBJECT'S PSYCHE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.113>

УДК: 159.964.2

«Взяти із минулого вогонь, а не попіл...»
(Жан Жорес)

«Take the fire from the past, but not the ashes...»
(Jean Jaurès)

Вступ. Дослідження проводилось на стенографічному матеріалі групової діагностико-корекційної роботи за *методом активного соціально-психологічного пізнання* (далі – АСПП). Вказаний метод ґрунтується на візуалізованій самопрезентації психіки суб'єкта, що відзначається збереженням її інформаційних еквівалентів.

У роботі розкриваються особливості терміна «пралогічність» психіки (мислення), що має архаїчну передісторію, пов'язану із становленням просоціальної культури людства, в якій визначальним був період анімізації, пов'язаний із одухотворенням предметного світу. Звідси розуміння «подвійності» візуалізованих форм самопрезентації суб'єкта, що унаочнено засвідчується психомалюнками і тематичним підбором репродукцій художніх полотен. Свого часу французький філософ Л. Леві-Брюль,

який тридцятиріччя вивчав *первісне мислення*, вказав на подвійність, притаманну психіці людини [2]. В наших дослідженнях цей факт виявився актуальним та підтвердженим результатами тематичного упредметнення власної психіки учасниками груп АСПП. Довгий час ця важлива характеристика «двоплщинності» усталено асоціювалась лише із психікою первісних людей і недостатньо розглядалась (або ігнорувалась) як важливий чинник функціонування психіки сучасної людини. Розробляючи та досліджуючи (понад сорокаріччя) методи глибинного пізнання психіки, ми накопичили об'ємний емпіричний матеріал, який звертає увагу віртуозністю здатності психіки людини до перекодування в площину спостереження. Останнє підтверджується впровадженням **тематично-візуалізованої самопрезентації** учасників АСПП, яка передбачає

самостійний підбір репродукцій художніх полотен, або малювання тематичних психомалюнків (до зустрічі з психологом).

Постановка проблеми. Заявлена в статті проблема пізнання сутності пралогічного мислення у процесі АСПП пояснюється завданнями *холістичного підходу* до розуміння психіки в її цілісності. Психодинамічна теорія, яка є базовою для глибинного пізнання, спирається на єдність і невід'ємність сфер свідомого і несвідомого при властивій їм функціональній асиметрії. Психіці притаманна здатність самопрезентації за допомогою слова (мови свідомого) та символу (мови несвідомого). Часто словники, подаючи зміст когнітивного підходу до розуміння поняття категорії «пізнання», звертають увагу на «здатність психіки до подвійного кодування, а саме на слово (вербум) і на образ (символ)». Здебільшого стверджується наявність двох систем кодування, опрацювання і збереження когнітивної інформації – образної і вербальної.

Сказане підтверджує результати наших досліджень про двоплщинність самопрезентації учасників груп АСПП. Аналогію знаходимо і в працях Р. Декарта, який звертав увагу на двоплщинність психіки, як і на те, що свідомість («душа») є сутністю в єднанні з матеріальним тілом. Представлені вище позиції становлять передумову для адекватного розуміння, що глибинне пізнання спирається на факт здатності психіки до подвійності самооб'єктивування в площину «чутого» та «баченого». Водночас це вказує на важливість забезпечення в глибинному пізнанні прийому упредметненої самопрезентації кожним учасником АСПП як передумови результативності проходження глибинної корекції.

За умов роботи в онлайні ми інструментально змушені обмежуватись малюнками, за інших же обставин до самопрезентації здебільшого задіюються ліпка, просторові моделі, психодрама, робота з пісчаницею, іграшками тощо. Результативність процесу перекодування психіки в опредметнені образи підтверджується високою оцінкою З. Фройдом візуалізованості сновидінь, які він окреслив як «царську дорогу до істини». К. Юнг зробив крок ще далі пропозицією пацієнтам промальовувати свої сновидіння, що, на жаль, не набуло усталеності в його психоаналітичних дослідженнях.

Архаїчна здібність психіки до перекодування ідеальної реальності в упредметнену (із збереженням інформаційних еквівалентів)

побуджувала ініціативу введення практики здійснення учасником АСПП візуалізованої самопрезентації, причому ще до початку діалогічної з ним роботи психолога. Якщо латентні (несвідомі) аспекти психіки *здатні самоплинно актуалізуватись* у самому процесі візуалізовано-тематичної самопрезентації, то розв'язання особистісної проблеми суб'єкта потребує довготривалої діалогічної взаємодії професійного психолога з респондентом, яка порційно і багаторівнево сприяє об'єктивуванню смислових параметрів презентантів. Діалогічна взаємодія «Психолог ↔ Респондент» (далі «П ↔ Р») є передумовою згармонізованості обох сфер психіки (свідоме / несвідоме).

Довготривалість процедури АСПП є типовою для психоаналітичного пізнання психіки, що потребує напрацювання поведінкового матеріалу, який піддається подовжньому аналізу у своєму сукупному масиві. Водночас варто зауважити, що ортодоксальний психоаналіз не передбачав обов'язковості *діалогічної взаємодії психоаналітика із пацієнтом*.

У практиці АСПП *центральною ланцюгом є вміння психолога ставити діагностично релевантні запитання, які і задають динаміку виявлення смислових параметрів діалогу, що є базовим для точності діагностико-корекційного процесу*. Запитання психолога повинні відзначатись енергетичним потенціалом, що спонукає респондента до відповіді. Такого типу запитання спираються на вміння психолога прочитувати *смисли* почутого і баченого. Якщо семантика презентації респондента може пояснюватись сюжетною канвою зображень (психомалюнків), то запитання психолога зорієнтовані на актуалізацію смислових параметрів, які й каталізують самоплинну активність респондента.

Наша багаторічна практика дала змогу констатувати «сліпу навичку руки» (термін введено Л. Леві-Брюлем у відомій фундаментальній праці «Первісне мислення» [2]) респондента у визначенні послідовності аналізу малюнків у процесі діалогічної взаємодії з психологом. Ми назвали це *«імпліцитним порядком»* (скритим, невидимим свідомості). Модель внутрішньої динаміки психіки презентує факт того, що імпліцитний порядок об'єднує обидві сфери психіки в їхньому потенціалі активності (див. *рис. 1*). Вивчення проблеми архаїчного спадку людства звернуло нашу увагу на специфіку когнітивних, зокрема мисленневих, процесів, які незмінно актуалізу-

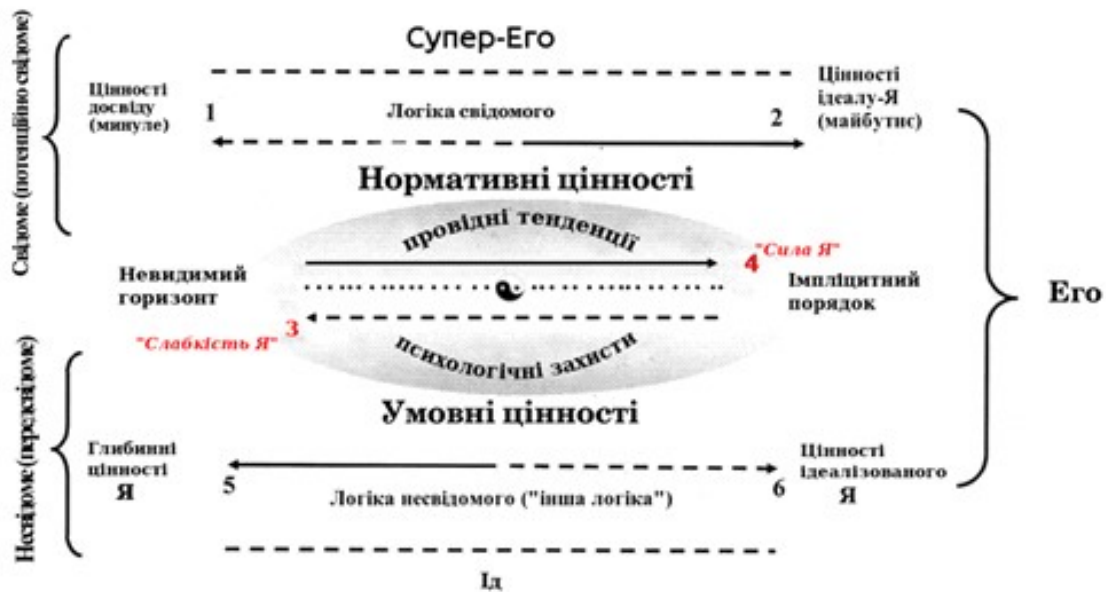

Рис. 1.
Модель внутрішньої динаміки психіки

ються при перекодуванні психіки із ідеальної реальності в упредметнену.

Важливим є факт здатності руки респондента до миттєвого розташування самопрезентантів у наступності емотивної їх значущості. Десятиріччями ми переконуємось у спроможності суб'єкта швидко, без емотивних труднощів, розташовувати візуалізовані презентанти (малюнки) у порядку їхньої значущості для нього. Представлені Л. Леві-Брюлем результати переконують у тому, що пралогічність мислення людини не завершується разом з переходом в якусь іншу епоху свого розвитку та існування: «*пралогічні особливості мислення зберігаються у людській психіці і на завжди невід'ємно співіснують з логічним мисленням*» [2]. Відмінність між указаними типами мислення (логічне та пралогічне) полягає лише в їх реагуванні на протиріччя (алогічності). Пралогічне мислення нейтральне, байдуже до суперечностей дійсності, чого не скажеш про логічне мислення, що визначається нетерпимістю до них.

Метод дослідження. Науково-практичне дослідження проводилось у процесі реалізації групового методу АСПП у рамках професійної підготовки психологів до практичної роботи. Основою методу є розуміння психіки у її цілісності (холістичний підхід). Методологічна оптика ґрунтується на прогуманістичних принципах, що сприяють зорієнтованості групового процесу на пізнання феномену психіки. В кон-

тексті сказаного важливо окреслити деякі сутнісні *характеристики принципів та законів діагностики і корекції* в групах АСПП, а саме їхню нероздільність та підкореність законам *позитивної дезінтеграції психіки і вторинної її інтеграції на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта*. Вказана позиція є провідною в психодинамічній методології, що сприяє адекватному розумінню діагностико-корекційної практики за *методом АСПП*, яка підкреслює інтегрованість і недопустимість розриву між діагностикою і корекцією, як і той факт, що ослабленню (корекції) повинні підлягати ті утворення психіки, які задані системою психічних захистів у їх співпричетності з відступами від реальності, що спрямовані на створення ілюзії високості Я особи.

Із самого початку наших досліджень (з 80-тих років) метод був представлений та описаний в літературі як групова форма діагностико-корекційної роботи [1; 7; 8; 9; 13]. Методологія реалізації АСПП передбачає нероздільність діагностики та корекції, яка здійснюється порційно та багаторівнево і впродовж тривалого часу (функціонування групи АСПП триває 6-10 днів).

Провідні механізми АСПП задають динаміку діагностико-корекційного процесу, який несе різне навантаження у групових та індивідуальних аспектах особистісних змін. Тут важливим є розуміння двох форм психічних захистів: периферійні (ситуативні) та базальні,

активність яких задана архаїчно. Глибинне пізнання спрямоване на ослаблення утворень психіки породжених *периферійною захисною системою*, що і відкриває перспективи здійснення діагностики та психокорекції *базальних захисних тенденцій*. Психічні захисти є інтегрованими, при цьому ситуативні (периферійні) захисти проявляють активність «за вертикаллю», а базальні – «за горизонталлю» (див. рис. 1); отож «захисти» мають дотичність до обох сфер психіки.

Багаторічна практика переконливо засвідчує той факт, що глибинному пізнанню сприяє психомалюнок, виконаний суб'єктом власноруч, або ж підібраний із репродукцій художніх полотен. Малювання чи «привласнення» учасником АСПП малюнків із репродукцій картин професійних художників синхронізується із раціо завдяки психологічній назві, яку він надає їм, що є обов'язковою вимогою. Один і той самий малюнок може бути використаний різними людьми, проте, як правило, під іншими назвами. Індивідуалізація з'являється лише у процесі діалогічної взаємодії, в системі «П ↔ Р», яка актуалізує активність як свідомої, так і несвідомої сфер психіки. Специфіка периферійної захисної системи полягає у ситуативній активності, що здатна породжувати ілюзії Я та викривлення реальності, з метою маскуванню захисних тенденцій психіки під потреби ідеалізованого Я (див. на рис. 1 *психологічні захисти*). Відступи від реальності та ілюзії ослаблюють психіку суб'єкта через зниження адекватності сприйняття, як і приглушення його прогностичності, що деформує смислові параметри доцільності власної активності. Тому АСПП спирається на діагностико-корекційний процес, зокрема на емотивну щирість висловлювань його учасників, до якої спонукають не лише групові принципи, а й *домінантна мотивація*, котра інтегрує енергетичний імператив дієвості архаїзмів (архаїчного спадку людства).

Розроблений нами *метод АСПП* відрізняється від ортодоксального психоаналізу тим, що: а) контингентом у групах вказаного пізнання є психічно здорові люди (переважно студенти психологічних факультетів); б) обов'язковим є використання невербальних засобів самопрезентації, тоді як ортодоксальний психоаналіз має виражену орієнтованість на вербально-спонтанну активність особи з наступним її психоаналізом.

Для ефективності функціонування груп АСПП важливим є адекватне розуміння

сутності психіки, в чому надає допомогу запропонована модель внутрішньої динаміки психіки, яка оприявнює взаємовпливи окремих підструктурних складових як свідомої, так і несвідомої сфер психіки. Важливо, що ця модель інтегрує фрейдівську структуру психіки (Его, Супер-Его, Ід), себто «вертикаль», що є значущою для адекватного розуміння психіки. Водночас не менш вагомою тут є і «горизонталь», яка задається імпліцитним порядком та відкриває перспективи адекватного розуміння пралогічного спадку психіки, який енергетично узаasadнює пізнання психіки.

Функціональна місія імпліцитного порядку надати «притулок» імпульсам активності, породжених як сферою свідомого, так і несвідомого. Слущно підкреслити, що лише за умов візуалізації психіки ми маємо змогу *спостерігати взаємозв'язок між презентантами, каталізованими як сферою свідомого, так і несвідомого*. Динаміка об'єктивування особистісних проблем може бути унаявлена на сегменті «життя – нежиття». Імпліцитний порядок психіки виявляється у її здатності на рівні особи до впорядкування презентантів, що сприяє ефективності психоаналітичного процесу. Діалогічна взаємодія у системі «П ↔ Р» пришвидшує об'єктивування скритих взаємозв'язків між презентантами, які виявляються лише завдяки вербальним чинникам з огляду на їх маскуванню архетипною символікою. Упорядкованість психіки згідно з пралогічно вмотивованими латентними ініціативами респондента із визначення порядку аналітичного розгляду презентантів засвідчує пралогічну сутність психіки. Важливо звернути увагу на роль «невидимого горизонту» (термін С. Хокінга) на запропонованій моделі, який вказує на дотичність свідомого і несвідомого. Енергетична активність складових психіки на моделі позначається спрямуванням стрілочок, де структурна вертикаль була визначена ще З. Фрейдом. Модель, окрім того, ілюструє функціональні взаємозалежності, як за горизонталлю (провідними посеред яких є дієвість архаїчного спадку), так і за вертикаллю (ситуативні захисти). Останнє засвідчує інтеграцію обох сфер психіки – єдність свідомого і несвідомого в імпліцитному порядку. Крапками позначається їхнє представництво: темна крапка – несвідоме; світлий проміжок – свідоме. Синтез дієвості обох сфер відбувається в нейтральній зоні (ділянці невидимого горизонту). Імпліцитний порядок знаходить вираження в невидимому горизонті, тобто у підструктурі, яка вирізняється пралогічністю

її складових, що означає нейтральність до їх сутнісних семантичних суперечностей («життя / смерть»). Все окреслене доводить доцільність розташування учасниками АСПП малюнків у тому порядку, який визначається зорієнтованістю інтуїтивно на їхнє емотивне відчуття. Практика АСПП все більше і більше переконує, що у людей існує «сліпа навичка руки» у вибудові впорядкованості власних самопрезентантів. У цій вибудові порядку є цікавий момент, коли візуалізовані презентанти виражають сенс умовно: свідомо сфера – «за здоров'я», а несвідомо – «за упокій». Багаторічний досвід підтверджує, що особистісна проблематика людини задається параметрами дихотомії «життя ↔ смерть». Іншими словами, проблема життя і смерті оживає вже на рівні визначення послідовності розгляду малюнків, у яких вона постає візуально об'єктивованою.

Отже, глибинна психокорекція, сутність якої нами вивчається понад сорока років, інтегрує в психодинамічну теорію та практику основи ортодоксального психоаналізу. Із цих міркувань важливо здійснити порівняння вказаних двох систем, зазначивши таке:

- ортодоксальний психоаналіз зорієнтований на словесні асоціації (спонтанно вербальні) при заданій фізичній пасивності особи (лежання на кушетці, або ж у стані сновидіння);

- глибинна корекція ґрунтується на спонтанній свідомій активності особи у процесі здійснення самопрезентації в двох напрямках: невербальному та вербальному (підбір малюнків та їх аналіз за ведучої ролі діалогу психолога з респондентом);

- обмеження фізичної активності пацієнта при накопиченні психічного матеріалу для діагностики (сновидіння, вільні асоціації при лежачому стані на кушетці) із наступним його психотерапевтичним тлумаченням аналітиком;

- діагностика і корекція учасника групи АСПП здійснюється на діалого-аналітичному психоаналізі результатів невербальної самопрезентації в поєднанні з його вербальною активністю у взаємодії «П ↔ Р», яка спирається на розуміння смислу поведінкових «па», що завершується інтерпретацією.

Оптимізація атмосфери в групі АСПП забезпечується адекватністю індивідуалізовано діалогічних «па» та універсальністю архаїчного спадку, який об'єднує людей навіть у великих групах і мовою якого є архетипна символіка. Практика АСПП сприяє (завдяки

структурно-семантичному аналізу стенограм) методологічному її обґрунтуванню, що багаторазово уточнювалось та доповнювалось (див. список літ. – книги та статті Тамари Яценко). Посеред архетипної символіки важливою є та, що об'єктивує активність її впливу на психіку за параметрами комплексу Едіпа, вини, жертвопринесення, стражденності, мазохізму, рабодкореності чи володарювання. У виявленні індивідуалізовано неповторної семантики архаїчно заданих тенденцій, які стимулюють самоплинну активність психіки, визначальну роль відіграє діалог «П ↔ Р». Тому малюнок створює основну об'єктивну передумову забезпечення ефективності глибинного пізнання психіки, що сприяє нівелюванню суб'єктивізму в процесі аналізу емпіричного фактажу, який відкриває перспективи констатації індивідуальної неповторності змісту психіки кожного учасника АСПП. Індивідуалізованість пізнання особистісної проблеми – це найголовніший здобуток системи АСПП.

Науково-дослідне обґрунтування релевантності емпіричного матеріалу статті, отриманого в групах АСПП. Використання упредметнень психіки доводить її здатність до перекодування суб'єктивізму в малюнкові, спостережувані форми, яким характерні відступи від об'єктивної реальності земного світу. Інакше кажучи, відкривається перспектива об'єктивування суб'єктивізму психіки у малюнках (ілюстраціях), завдяки сюжетним відступам від законів матеріального світу. Вказані відступи від реальності акумулюють варіації можливостей психіки образного транслявання у сферу спостереження соціально-перцептивних проблем тієї чи іншої особи.

Для прикладу наводимо **рис. 2.** Тема малюнку – «Мій партнер по спілкуванню» – сама собою не потребує зображення когось із рідних протагоніста Р. Водночас діалогічний аналіз із Р. дав змогу констатувати його едіпальну залежність від матері. Цей протагоніст, маючи авторитетну матір, латентно володіє підвищеною вимогливістю до інтимно значущих жінок (партнерок). Подібно до «високості» ставлення Р. до матері, він ілюструє схильність до вибору високоідеалізованої особи-партнерки (див. рис. 2, «підняття жінки на висоту зонти над собою»). Те, що Р. знаходиться «під парасолею – жіночою сукнею» вказує на важливість для нього інтимного аспекту навантаженого чуттєвим тяжінням до матері, а відтак і певними табу. Малюнок ілюструє готовність підтримувати та возвеличувати жінку,

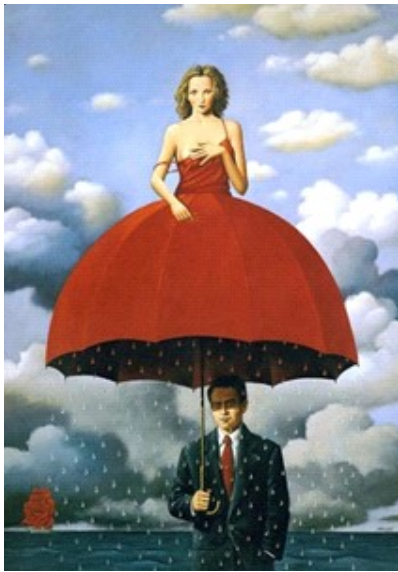

Рис. 2. Рафал Ольбінський.
Назва респондента Р.:
«Мій партнер по спілкуванню»

але з очікуванням від неї (подібно як від мами) власного захисту (символ – парасоля). Водночас малюнок 2 відображує реальність того, що партнерка протагоніста Р. створює йому клопоти (на що вказує «дощ під парасолю»), що є протилежним потреби захисту. Останнє й пояснює його зтяжливе холостяцтво. У вказаній суперечності проглядається особистісна проблема Р.: з одного боку, він готовий боготворити жінку, підносити (звеличувати) над самим собою (подібно ставленню до матері), а з іншого – від жінок він очікує захисту, підтримки, схоже з тим, як це й забезпечувала йому мати. Тому рис. 2 відображає *двоплщинність* очікувань протагоніста Р., що засвідчує *пралогічність його позиції*. Залежність від матері (як від «блага») і водночас ускладнення свого життя від стосунків з партнеркою, що ілюструє «дощ під парасолю».

Наведений приклад переконує у тому, що опредметнення психіки здатне зберігати інформаційні еквіваленти в образах та символах візуалізації, що характерно для пралогічного мислення. Психіка здатна до перекодування інформації із ідеальної (психічної) форми у візуалізовану реальність. Водночас відступи від законів земної реальності є найбільш інформативними для розкриття особистісних проблем особи (подібно до фрейдівських «описок» та «обмовок»). Наше дослідження дає змогу констатувати, що відступи від за-

конів матеріального світу (в психомалюнках) несуть індивідуалізовану інформативність для кожної людини. Один і той же малюнок, у сприйнятті різних респондентів набуває специфічної індивідуалізованості смислів, які розкриваються в аналітико-діалогічній роботі «П ↔ Р».

Робота Л. Леві-Брюля [2] підкреслює дві вагомні *характеристики пралогічного мислення: двоплщинність та нейтральність до протиріч*, що чітко виявляється як при підборі малюнків-самопрезентантів, що відзначаються відступами від реальності (скажімо, «дощ під парасолю»), так і піддається семантичному розкриттю в діалогічному аналізі у системі «П ↔ Р».

Узагальнений аналіз емпіричного матеріалу. Семантика тематичних психомалюнків учасників глибокого пізнання звертає увагу їх подвійністю (двоплщинністю) зображень, які презентують психіку як в інтимних, так і в соціально-перцептивних параметрах. Особливо ілюстративним є використання учасниками АСПП у процесі власної презентації знаку «Інь-Ян». Зупинимось на особливостях особистісних самопрезентацій учасників у психомалюнках із використанням універсального знаку «Інь-Ян» в розмаїтті їх психологічної тематики, а саме: «Емоційний стан» (рис. 3); «Я-реальне; Я-ідеальне» (рис. 4, 5, 6); «Ідеальність взаємин» (рис. 7); «Конфлікт» (рис. 8, 9, 10); «Мої бажання, мої можливості» (рис. 11); «Людина, яку я люблю (гармонія)» (рис. 12) та ін. Символ «Інь-Ян» відзначається архаїчністю та неповторністю зображень вказаного знаку (при відомій його стандартності). Саме через відступи від реальності (зокрема й відступи від стандарту «Інь-Ян») відбувається спонтанне перекодування власних особистісних проблем у індивідуалізовану візуалізовану зображення. Для прояснення сутності проблеми конкретної особи потрібна діалогічна взаємодія, завдяки якій об'єктивується наявність внутрішньої суперечності в її індивідуальній неповторності. Варіювання зображень «Інь-Ян» об'єктивує візуалізовану передачу смислових нюансів психіки конкретної особи в *двоплщинній її реальності*. Вищесказане значною мірою засвідчує наявність взаємозв'язку *двох сфер психіки – свідомого / несвідомого, причому за функціональної їх асиметрії*, що й відображує універсальність знаку «Інь-Ян», який набуває індивідуалізації через персональне означення теми психомалюнку.

Рис. 3.

Назва респондента:
«Мій стан. Моя мрія»

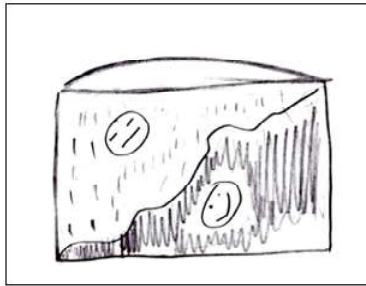

Рис. 4. Назва респондента:
«Я-реальне, Я-ідеальне»

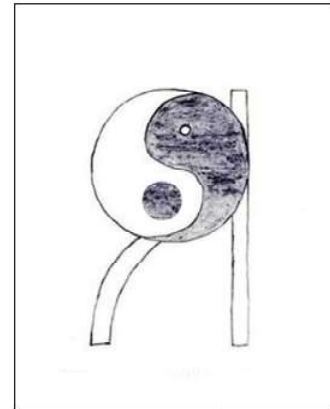

Рис. 5.

Назва респондента:
«Я-реальне»

Рис. 6. Назва респондента:
«Я-реальне»

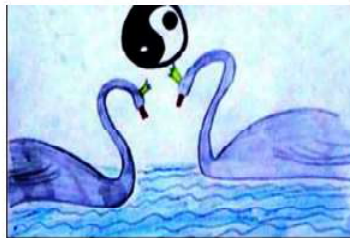

Рис. 7. Назва респондента:
«Чоловік, жінка і я»

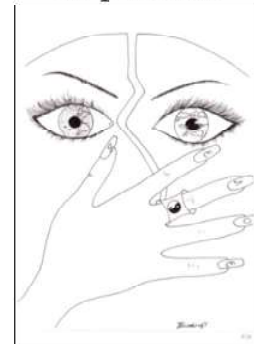

Рис. 8. Назва респондента:
«Конфлікт»

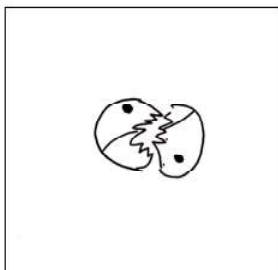

Рис. 9. Назва респондента:
«Конфлікт»

Рис. 10. Назва респондента:
«Конфлікт»

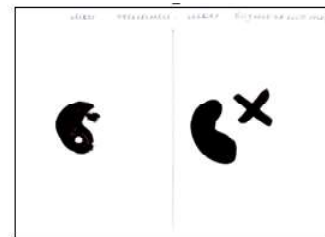

Рис. 11. Назва респондента:
«Мої бажання, мої можливості»

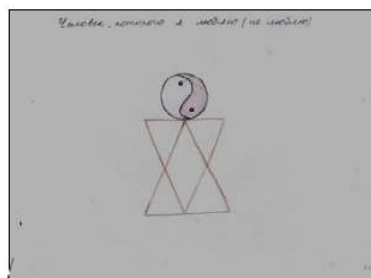

Рис. 12.

Назва респондента: «Людина, яку я люблю»

Наведений вище малюнковий фактаж варіацій символу «Інь-Ян» засвідчує можливості об'єктивування специфіки самосприйняття його респондентами на тлі саморефлексії власного Я. «Інь-Ян» не єдиний спосіб візуалізованого об'єктивування двоїстої сутності психічного, що посилюється та виразно заявляє про себе. причому не лише гамою кольорів, але й варіаціями зображень самосприйняття (рис. 18, 20), протистояння (рис. 19, 23), неподільності протилежностей у контексті тематичної презентації психіки (рис. 21, 22). Останнє підтверджується також репродукціями художніх полотен, які не менш психологічно потентні завдяки механізмам проєктивної ідентифікації (див. подвійність сторін у зображенні певних тематичних станів психічного, як і наявність протистояння (на рис. 18-23).

Смислова подвійність психомалюнків спостерігається і у самостійно виконаних тематичних зображеннях (див. рис. 24-26).

Звертає увагу і використання маски, що само собою вказує на подвійність самосприйняття (справжнє обличчя і маска). Почасти ж сама маска відзначається неспівпадінням справжніх і демонстративних емотивних станів (рис. 27-29).

Як стверджує поданий вище візуальний матеріал, двоплщинність у зображеннях підтверджує прагматичну сутність мислення людини, яка в малюнку засвідчує подвійність самосприйняття. Останньому сприяють образи ваг, які почасти викорис-

товуються для власної презентації (рис. 30-35). Ваги підтверджують прагнення до внутрішньої рівноваги, гармонії та емотивно-внутрішнього збалансування двоїстих утворень (рис. 30, 31, 33, 36). Робота в групах АСПП дає змогу констатувати наявність розщепленості психіки та водночас порушення взаємозв'язків між різними конкуруючими її сторонами (рис. 38-39).

У двоплщинних зображеннях психіки незмінно присутня глобально архаїчна проблема людства: «життя ↔ не життя», на що вказують малюнки (рис. 40-42).

На особливу увагу заслуговує проблема взаємонерозуміння і конфліктів між рідними людьми (рис. 43), розлучення (рис. 44-45) із драматизмом емоцій для дітей (рис. 46). Вказаний малюнок оригінальний тим, що він ілюструє, як батьки після розлучення деструктують психіку дитині. Назву рис. 44, 46 протагоніст пояснила тим, що раніше батьки були в протистоянні (скандальні стосунки) і не цікавились нею, а зараз кожний з них хоче «перетягнути» її на свій бік, звідси походить назва «Сприймання щастя» (рис. 46).

Рис. 13. Назва респондента:
«Покидаючи Едем»

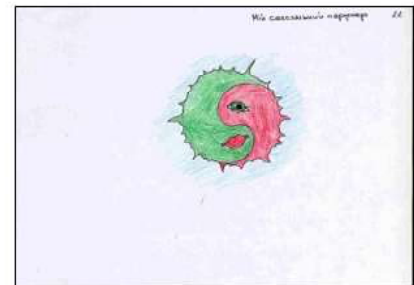

Рис. 14.
Назва респондента:
«Мій сексуальний партнер»

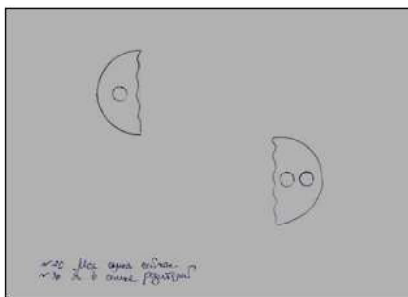

Рис. 15.
Назва респондента:
«Моя сім'я тепер. Я у сім'ї батьків»

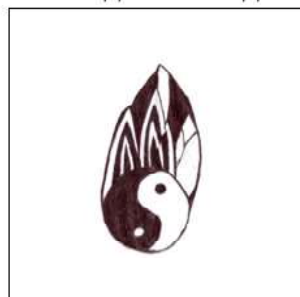

Рис. 16.
Назва респондента:
«Моє тату»

Рис. 17.
Назва респондента:
«Моє життя»

Конфлікти між батьками породжують відчуття зупинки життя із емотивним відтінком «втрати себе» (див. репродукції *рис. 47-48*). Розлучення батьків порушує цілісність і гармонійність внутрішнього самовідчуття дитини (див. *рис. 47-50*).

Робота з малюнками засвідчує той факт, що психіка не любить відкритих «кінців», тобто «незавершених справ», і намагається в будь-який спосіб закрити їх. Однією із деструктивних форм такого вирішення проблем є тенденція до психологічної смерті [10], яка почасти реалізується в прагненні «повернення в утробу» (див. архетип утроби – мушлі, *рис. 51-52*). Вказана тенденція може також виявитися в бажанні перебувати у мушлі (архетип утроби), або ж у бездіяльності при підтримці та захисті батьками (*рис. 53-54*), або ж під водою як символу «перебування в утробі» (*рис. 55-56*). Тенденція повернення «в утробу» рівнозначна тенденції «до смерті».

Аналіз емпіричного матеріалу вказує на те, що пралогічне мислення впливає на психіку в цілому, себто як на свідому, так і на несвідому сфери. Упредметнені самопрезентанти набувають змістовності лише у процесі діалогу «П ↔ Р», що вказує на значущість при-

лучення до слова. Пралогічне мислення є нерозривним з категорією «психічне». Що пояснює його цілісність як явища (свідоме / несвідоме; вербальне / невербальне). До того ж ми бачимо, що у вербальному тексті («про кохання») зберігається дуалізм його характеристик із наявністю пралогічної універсальності в двоплощинній буттєвості: «...здатне дати крила» ↔ «...позбавити життя»; «самоплинно виникає» ↔ «бажання піддатися контролю»; «не можна (через задум) закохатися» ↔ «не можна (за бажанням) вбити любов»; «кохання це і хвороба» ↔ «і ліки водночас».

Одна із учасниць (магістр з психології) відмовилась від малюнкової презентації, натомість запропонувала вербальний текст самопрезентації, про кохання, стверджуючи: «Людина не може познайомитись із власним ідеалом, якщо нею не пережито почуття кохання». Наводимо її текст-самопрезентант: «Кохання!!! Кохання!!! Що може бути прекрасніше й трагічніше за це почуття? Кохання здатне дати крила і водночас позбавити життя. Це одне з тих почуттів, з яким неможливо боротися, його неможливо контролювати. Не можна змусити когось себе

Рис. 18. І. Лялюк «Двуликість»

Рис. 19. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Уявна цілісність»

Рис. 20. Г. Ексіоглу «Надійна природа». Назва респондента: «Ефект розлучення»

Рис. 21. В. Віллоу «Шах і мат»
Назва респондента: «Моя сутність»

Рис. 22. Дж. Девіто
«Виклик».
Назва респондента:
«Відчуття нероздільності з матір'ю»

Рис. 23. A. Claire Payet
«Ніч і день».
Назва респондента: «Моя
подвійність»

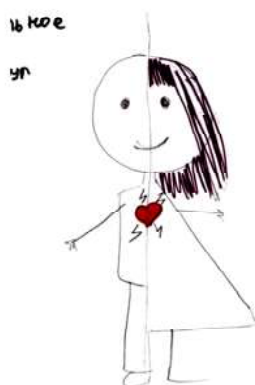

Рис. 24.
Назва респондента:
«Емоційне
самосприйняття»

Рис. 25.
Назва респондента:
«Чоловік, жінка і я»

Рис. 26. Назва респондента:
«Якою мене бачать
(і бачили у минулому)
батьки і я сама»

Рис. 27. Назва респондента:
«Моя сутність»

Рис. 28. Назва
респондента: «Як мене
бачать оточуючі. Як я
бачу сам себе»

Рис. 29. Дж. Вапен.
Назва респондента:
«Моя сутність до
кінця невідома»

*полюбити і не можна вбити в собі любов.
Кохання – це і хвороба, і ліки водночас».*

Поданий нами вербальний фрагмент самопрезентації («кохання») засвідчує його пра-логічність, тобто гімн подвійності, яка одно-часно охоплює як вербальну, так і невербальну сфери психіки, що нівелює протиріччя між емотивною і когнітивною її змістовленнями.

Ці переваги малюнкової самопрезентації у наочному підтвердженні та вияві двоплощинності пра-логічної сутності, що притаманна психіці кожної людини, засвідчуються об'єктивним (малюнковим) фактажем процесу АСПП. Так, відсутність оцінних суджень у цих групах («правильно» / «неправильно») актуалізує та сприяє виявленню пра-логічності самоспри-

Рис. 30. Назва респондента:
«Залежність від рівноваги погляду»

Рис. 32. Назва респондента:
«Я-ідеальне, Я-реальне»

Рис. 34. В. Куш: «Докази «за» і
«проти»
Назва респондента: «Рівновага»

Рис. 31. Назва респондента:
«Чоловік, жінка і я»

Рис. 33. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Закони Карми»

Рис. 35. Дж. Уолл «Терези».
Назва респондента: «Гармонія»

Рис. 36. А. Маркус
«Знаки Зодіака». Назва респондента:
«Залежність від батьків»

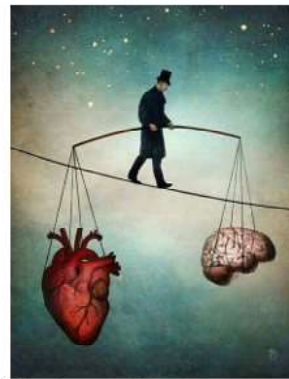

Рис. 37. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Необхідність
тримати рівновагу»

Рис. 38. Т. Копера.
Назва респондента:
«Безперспективні роздуми»

Рис. 39. Т. Копера.
Назва респондента:
«Знедоленість взаємною
нелюбов'ю»

Рис. 40. Автор і назва
невідомі.
Назва респондента:
«Шахи зі смертю»,

Рис. 41. К. Верлінде
«Дира». Назва респондента:
«Моє життя і нежиття»

Рис. 42. С. Джерсі
«Дзеркало сутності»

няття суб'єкта у його нейтральності до суперечностей. Останнє побуджує активність провідних архаїчних чинників, а саме дихотомії «життя» ↔ «смерть».

Завдяки метафоричності малюнків ми переконуємось, що універсальною для усього світу є проблема «життя – смерть», «бути» чи «не бути», тобто «життя» чи «не життя», що й ілюструє *рис. 57*. На смерть указує рука із під землі (як з того світу), і фігура, що визначає «бути – не бути». Саме у цьому й виявляється сутність самого життя.

Резюме результатів аналізу емпіричного фактажу глибинного пізнання психіки. Як показують дослідження на стенографічному матеріалі груп АСПП, провідною проблемою є суперечливість психіки в параметричних межах «життя ↔ не життя». Поданий емпіричний матеріал переконує в дієвості пралогічного мислення у психіці сучасної людини, що набуває спостережуваності у випадку візуалізованого упредметнення психіки в тематичних малюнках. *Діалогічний аналіз психомалюнків виявив нейтральність пралогічних*

Рис. 43. Г. Ексіоглу
«Музи»

Назва респондента: «Сестри»

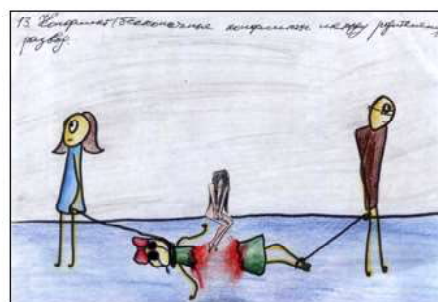

Рис. 44. Назва респондента:
«Конфлікт, розлучення»

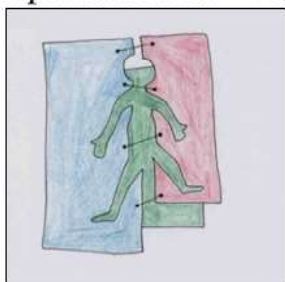

Рис. 45. Назва респондента:
«Сприйняття мого існування
батьками»

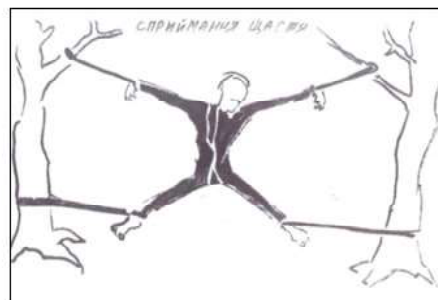

Рис. 46. Назва респондента:
«Сприйняття щастя»

Рис. 47. Дж. Варен
«Ласкаво просимо до Америки»
Назва респондента: «Мої
самовідчуття»

Рис. 48. Ю. Філіпенко
«Дівчата-кішки не плачуть»

Рис. 49. Назва респондента:
«Драматична подія мого життя»

Рис. 50. Назва респондента:
«Внутрішня руйнація»

Рис. 51. А. Щеголева
«Місто пустельників»

Рис. 52. Міссі, назва невідома

Рис. 53. Автор і назва невідомі.
Назва респондента:
«Підкореність миті життя»

Рис. 54. Автор і назва невідомі.
Назва респондента:
«Як гарно бути маленькою»

Рис. 55. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Навічно маленька»

Рис. 56. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Живу і не живу»

Рис. 57. Т. Саломоні «Гра життя»

аспектів психіки до суперечностей. Останнє пояснює спроможність психомалюнків до об'єктивування особистісної проблеми людини (внутрішньої стабілізованої суперечності). Нами встановлено, що зміст проблем психіки суб'єкта об'єктивується через механізм *співпричетності* (партиципації). Психоаналіз художніх полотен підтверджує дієвість механізмів символізації психіки, які були відкриті З. Фройдом (на прикладі аналізу сновидінь), мовиться про основні із них – *натяк, згущення та зміщення*. Обрані учасниками АСПП психомалюнки об'єктивують факти імпотування психіки, як і тенденції «до психологічної смерті». Останнє відзначається заданістю емотивного потенціалу енергії «мортідо», що вступає у протиріччя із *інстинктом самозбереженості*. Подвійність категорій «життя» і «не життя» є провідним чинником у пралогічній сутності активності суб'єкта, інші ж відіграють роль похідних [10; 11; 12; 18].

Порівняльний аналіз з іншими підходами до пізнання психіки дає підстави ствердити, що в академічній психології лише згадується категорія «несвідоме», тому феномен психічного сутнісно обмежується свідомим, що вказує на те, що сутнісно категорія «несвідомого» залишається нерозкритою. За таких умов, несвідоме як сфера психічного не набуває належного семантичного означення, хоча воно й значуще у його функціонуванні. Більше того, спостерігається центрування уваги лише на логічному мисленні, що зумовлює ігнорування виявів алогічностей у поведінці особи, які діагностуються та піддаються корекції в групах АСПП. Якщо для логічного мислення реальною є однозначність («те», або «те»), то для пралогічного мислення – подвійність (і «те», і «те»). За таких обставин визначальну

роль відіграють психоенергетичні пріоритети. Двоїстість пралогічної (архаїчно заданої) реальності психіки нівелюється, маскується ситуативними захистами, тому вона і є непомітною. Водночас енергетичні пріоритети «того» чи «того» природно засвідчують психічну перевагу латентних тенденцій, що непідвладні контролю свідомості. Пізнанню семантики неусвідомлюваної, проте мотиваційно спричиненої активності суб'єкта, сприяє візуалізована актуалізація через самопрезентацію його психіки в малюнках. Енергетична потенційність пралогічного мислення задається *домінантною мотивацією*, яка утверджує «неперервність життя» в органічному зв'язку із синтезом енергетичного потенціалу архаїчного спадку людства. Релігійна залежність людства зумовлена глибинною заданістю потреб кожної особи в захисті від невідворотності феномену смерті.

ВИСНОВКИ

1. А) самовізуалізація психіки учасниками груп АСПП є передумовою надійності, об'єктивності та релевантності діагностико-корекційного процесу глибинного пізнання психіки; б) пізнання інформаційної сутності психіки АСПП спирається на *діалогічну взаємодію у системі «Психолог ↔ Респондент»*; в) дослідження пралогічного мислення респондента шляхом діалогічного психоаналізу на засадах візуалізованих самопрезентантів його психіки підтверджує гіпотезу про *наявність архаїчного потенціалу перекодування психічної реальності в опредметнену, хоча й із збереженням інформаційних еквівалентів*; г) уся процедура АСПП підпорядковується закону: *«позитивна дезінтеграція психіки і вторинна її інтеграція на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта»*. Вказаний закон зумовлює специфічну конкретизацію вимог до процесу глибинної корекції: нероздільність діагностики і корекції; порційність та багаторівневість самопізнання; діалогічність як основу діагностико-корекційних процесів; «оживлення», упредметнення презентантів шляхом емотивного їх наповнення в процесі діалогічної взаємодії у системі «П ↔ Р»; підведення проміжних та підсумкових інтерпретацій.

2. Структурно-семантичний аналіз стенографічного матеріалу створює емпіричні засади для констатації адекватності методу АСПП у пізнанні психіки у її цілісності, як і в можливостях об'єктивування неусвідомлюваних

чинників у площину спостереження та дослідження. Перекодування психіки у візуалізовані форми відбувається із збереженням інформаційних еквівалентів. Візуалізована самопрезентація суб'єкта відкриває йому перспективи пізнання смислових параметрів власних особистісних проблем, які потребують психокорекції. Передумови глибинного пізнання пов'язані з *об'єктивуванням архаїчної природи психіки, яка виявляється у її пралогічній здатності до перекодування ідеальної реальності в предметнену, зокрема малюнкову, із збереженням інформаційних еквівалентів.*

3. Академічний підхід до розуміння психіки, ґрунтується на першопочатковому акценті – на формуванні логічного мислення, яке є нетерпимим до протиріч, виявляє безсилля у пізнанні пралогічних характеристик психіки у її здатності до упредметнення з архаїчно заданими смислами, яким властиві суперечності. *Пралогічна здатність психіки виявляється у можливостях до перекодування в предметнені форми із збереженням інформаційних еквівалентів.* Це пояснюється тим, що проблеми психіки суб'єкта, які потребують психоаналітичного втручання професіонала з метою їх нівелювання, відзначаються заданістю архаїчним спадком людства (комплекс Едіпа, вина, жертвність, стражденність та ін.). Сказане вище означає *позадосвідну*, тобто семантично непрочитувану суб'єктом, активність у процесі візуалізації психіки. Останнє є підтвердженням багаторічною практикою (емпіричним підґрунтям), що засвідчує здатність психіки до візуалізації з наступним її діалогічним психоаналізом (фрагмент якого подано в додатку до тексту статті, розміщеному на сторінці журналу в мережі Інтернет). Завдяки пралогічним здібностям психіки процес її візуалізації забезпечує адекватне об'єктивування внутрішніх суперечностей у площину спостереження, дослідження та психокорекції.

4. Розроблена нами методика глибинного пізнання та самопізнання психіки (у груповій формі реалізації) націлена на об'єктивування у сферу спостереження стабілізованих суперечностей психіки, які поглинають її енергію, маскуючи вказаний факт відступами від реальності, під егідою ілюзій благополуччя та «високості Я» суб'єкта. Метод АСПП дає змогу об'єктивувати захисні відступи від реальності з розкриттям їхньої каузальної заданості, що сприяє розширенню меж самоусвідомлення. Діалогічний психоаналіз відкри-

ває перспективи адекватного самоусвідомлення суб'єкта як передумови здійснення процесуальної (повздовжньої) діагностики в неподільності зв'язку з психокорекцією, яка здійснюється порційно і багаторівнево. Останнє відповідає закону «позитивної дезінтеграції і вторинної інтеграції психіки на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта». Проходження майбутніми психологами навчання в групах АСПП розширює можливості їх особистісного розвитку, як і вдосконалює навички самопізнання, самоаналізу, само-рефлексії, ймовірного прогнозування та ін. Це водночас розширює внутрішній простір для їх професійної самореалізації, що залежний від власного самопізнання шляхом психоаналізу на об'єктивному, спостережуваному матеріалі. Так актуалізується не лише власна психокорекція майбутнього психолога, а й збагачуються фахові навички надання ним практичної допомоги іншим людям.

Подальші дослідження будуть пов'язані з перспективами вдосконалення шляхів вивчення пралогічного мислення на матеріалі візуалізованого перекодування психіки із ідеальної (психічної) реальності в упредметнену (із збереженням інформаційних еквівалентів).

ДОДАТОК

Респондентка К. – студентка-психолог НПУ імені М.П. Драгоманова, яка виконала таке завдання: самостійно підбрала тематичні малюнки для самопрезентації.

Глибинно-корекційна робота із респонденткою К.
К.: Рис. 1 я надала назву «Людина, яку я відштовхую».

П.: Хто на цьому малюнку займає позицію «відштовхування»?

К.: Кінь для мене співзвучний з потребами цієї дівчини, є тією фігурою, яку вона відштовхує від себе. Не дивлячись на те, що вона тримається за нього, водночас вона його і не приймає, відштовхує.

П.: Парадокс, якщо вона його не приймає і він є тим, що хочеться відштовхнути, то чому вона оголена? Дівчині потрібно вижити у цій ситуації, адже відштовхуватись від коня ризиковано для власного життя. Чи не так?

К.: Я при виборі малюнка не бачила якоїсь небезпеки, на яку ви звернули мою увагу. Дівчині не потрібно рятуватись, тим більше за рахунок коня, адже кінь сильний і в нього свої інтереси. Те, що вона оголена, немає значення. Якщо подивитись на рис. 2, то він має назву «Драматична подія мого життя», це віддзеркалює моє дитинство, яке не зовсім було легким. В оточенні цих створінь (рис. 2) дівчинка

почувається невільною, в неї є бажання втекти, але вона цього не може зробити. Щось подібне і з конем, вона відштовхує від себе свою власну неволю, не-свободу.

П.: Тема наче вказує на ситуативність, бо це лише може бути подія із твого дитинства, якщо мовиться про дитинство, то потрібно прояснити, хто оточує цю дівчинку (на рис. 2)? Це родина, чи соціум?

К.: Це мої батьки і сім'я як така.

П.: Чому ти потрапляєш в центр такої підвищеної уваги, як на рис. 2?

К.: Я була наймолодшою, до старшого брата ставлення з боку батьків було більш лояльне. До мене висувалось набагато більше вимог і потреб з боку мами, яка центрувала увагу на мені. Я відчувала себе так, неначе знаходжусь на протилежному боці від них.

П.: Можливо ти таким чином протестуєш проти такого ставлення до тебе?

К.: Так, я була досить категоричною і принциповою, у нас були розбіжності у життєвих поглядах на будь-що. Дуже випукло було видно, що брат не проявляв свою особистість, був стушований у сім'ї, все падало і було на мені. Батькам у цьому аспекті було простіше з ним (братом) комунікувати.

П.: Гіпотеза: у тебе був протест проти батьків стосовно того, що до брата ставлення було трохи краще, ніж до тебе.

К.: Я відчувала свою відповідальність перед батьками, адже брат не реалізував їхніх очікувань, то це мала виконати і навіть компенсувати саме я.

П.: Якщо на тебе лягли усі їхні очікування (навіть і «за брата»), то чому не має злагоди між тобою і ними [батьками]?

К.: Я завжди робила так, як вважала за потрібне і, хоч намагалась підтримувати маму, але робила це на свій розсуд, водночас мати відчувала в мені опору. Мене завжди дивувало, що я наймолодша, а на мені лежить найбільша відповідальність за всю родину. Мені доводилось комунікувати з кожним у сім'ї, в той час, як вони між собою майже не спілкувались. Парадокс у тому, що я була протилежна їм в усьому, і водночас уся увага була зосереджена на мені. Наче я не роблю те, що вони просять. А насправді, я роблю, але так, як вважаю за потрібне.

П.: Суперечності були задані і тим, що до брата батьки ставились більш лояльно, поблажливо, до тебе ж зовсім по-іншому, й водночас ти була центральною фігурою у сім'ї, а не він?

К.: На братові взагалі ніяких обов'язків не було!

П.: Мабуть, були все таки спроби з боку батьків його залучати... але результатів не отримували?

К.: Так. Дивлячись на рис. 2, то дівчинка перелякана у дитинстві поведінкою тата і сімейними проблемами відносин. Наразі я натренувала своє сприйняття і мені простіше стало жити, але рис. 2 відображає те, що осіло в моїй душі.

Рис. 1. В. Подкобінський
«Шал піднесень»
Назва респондента:
«Людина, яку я відштовхую»

Рис. 2. Автор і назва невідомі
Назва респондента:
«Драматична подія мого життя»

Рис. 3. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Моя мрія»

Рис. 4. Автор і назва невідомі.
Назва респондента: «Мое минуле»

П.: Ти виростаєш досить сміливою, чи то так?

К.: Радше, в мені є сили на те, щоб справлятися зі складнощами, перепонами життя, які створює доля, тому сміливість, яку я набувала в дитинстві, мені знадобилася.

П.: Це також підтверджує попередній рис. 1., бо не кожна людина здатна так перебувати на коні, та ще і відштовхуватись від нього?

К.: Дійсно, дівчинка неначе ним керує. Я при виборі малюнку звернула увагу на те, яка вона спокійна і відважна, дівчина породила у мене стан захоплення, я відчула спорідненість з її душею, вона не боїться коня і ситуації, в якій вона перебуває.

П.: Дійсно, звертає увагу, що це ризикована ситуація, а дівчина із закритими очима неначе відчуває блаженство. Якщо повернутись до рис. 2, то чи не винесла ти із дитинства певну емотивну «приглушеність», адже доводилось закриватись у собі, нівелювати страхи, щоб справитись із власним станом у ситуації? А з іншого боку, ти сама по собі досить смілива, і так виявляються дві діаметральності твоєї психіки?

К.: Дійсно, сказане вами в мені це відгукується. *Подвійність дій та почуттів* у мені простежується. Мій тато має алкогольну залежність, пів року назад помер від алкоголю, і в моєму дитинстві через нього не було батьківської опори, доводилось шукати у самій собі. Водночас він був хорошою людиною, і душа моя страждала від цього. Саме тому амбіва-

лентність почуттів супроводжує мене все життя. Приміром, коли він не пив, я була дуже розслабленою, щасливою дитиною, я могла на нього розраховувати. Бувало я прокинувся, а сніданок уже мене чекає на столі. А потім випивка і...діаметрально все змінювалось, і мені доводилось у свої 11 років самостійно виконувати дорослі справи, не лише готувати їжу, а навіть сплачувати комунальні послуги.

П.: Чому дитинство пов'язуєш лише з батьком? А де ж мати?

К.: У той час вона виїхала за кордон, фінансово підтримувала нас, через те, що тато не працював. Мама заробляла гроші і нас усіх забезпечувала.

П.: Чи не думала ти, що рис. 1 може частково відображати твоє ставлення до батька, адже твої з ним стосунки досить амбівалентні?

К.: Так, він створював ризик для сімейного благополуччя, тому тема рис. 1 «Людина, яку я відштовхую», набуває й іншого смислу (змісту тяжіння до нього і водночас – відштовхування). В дитинстві я була дуже прив'язаною до батька, ментально була з ним більш споріднена (єдина), аніж з мамою. Але вже у підлітковому віці я категорично не хотіла з ним зближуватись, тому що я знала, що він ненадовго у хорошому ставленні до мене, коли був тверезий. Весь час було відчуття ризику і я розумію, що це відображує рис. 1, там є ризик.

П.: З недовірою ставилась до того добра, яке він давав?

К.: Так, я розуміла, що це не буде довготривалий період, і тому моя довіра потім перетворювалась у силу мого смутку.

П.: Через розчарування психіка набула раціональності у взаєминах з людьми. Але якщо повернутися до рис. 1, то ти говориш, що його тема «відштовхування», але картина виражає протилежне. Звідси висновок: амбівалентність почуттів до батька була характерною для тебе. Кінь (рис. 1) створює ризик, щось подібне з тим, що тато у алкогольному стані також створював тобі ризик. Проте любов до тата конкурувала із тенденцією «до життя»?

К.: Погоджуюсь, але я навіть не помітила, що цей важливий момент відображено у рис. 1, хоча мене зараз дивує, що рис. 3 дуже схожий на рис. 1, я це відразу навіть не помітила.

П.: Тепер ти бачиш, що це може впливати на твій вибір партнера у житті. Подібно почуттям до тата, він може викликати амбівалентні почуття (хоча і бути не схильним до випивки). Фіксованим є бажання бути з татом. Очевидно важливими були ті хвилини, в які ти з ним єднались? Тому присутня тенденція «вимушеного повторення», але рис. 3 вказує на ризик вашого падіння, тому твої потреби єднаються з тривогою.

К.: Так, це вірно я і сама помічала, що у мене є страх повірити в *однозначність позитиву*. Я досить давно розглядела момент впливу батьківської фігури

на моє життя, на особистісні взаємини. Підсвідомо я шукала партнера, схожого на батька, і це з мого досвіду так і було, закінчувалось розчаруванням.

Висновок: вибирала невідповідальних хлопців. Якщо орієнтуватись на зображення (рис. 3), то дівчина намагається вхопитись за чоловіка, сподівається на щось хороше, надійне, тобто вона перекладає відповідальність і надію на те, що у скрутні часи вона зможе знайти в ньому опору, підтримку. Помічаю в собі якусь необґрунтованість довіри до хлопця. Я зараз це збагнула.

П.: У татові було щось, у чому ти відчувала співзвучність та гармонійність власної душі? І то для тебе було горе велике, коли довелось «відштовхувати» батька? Наш аналіз дає змогу зробити припущення, що ти є, певною мірою, невільником у виборі партнера через вплив на тебе попереднього досвіду взаємин з батьком, які тобі важливо знейтралізувати. У психіці є ризиковані тенденції, зокрема «вимушене повторення», «незавершені справи дитинства», які можуть деструктувати розуміння ситуацій. За цим може критися тенденція «вимушеного повторення», що й зумовлює потім – відчуження. Для дитини це була драма. Матері не було і ти сам на сам залишалася із своїми почуттями.

К.: Відчуваю власний емоційний відгук, коли чую ваші припущення і розуміння цього мені полегшує емоційний стан. Наступний рис. 4 підібраний мною до теми: «Моє минуле». На цьому зображенні я бачу маму, крізь призму того, що вони з татом майже не спілкувались, вона шукала підтримку у мені. Потрібно було контролювати стан матері, наближуватися до її відчуттів, що і посприяло швидкому моєму подорослішанню. По суті я займалась вирішенням дорослих проблем у свої 14-15 років. Виражено прослідковувалось, що я була зорієнтована на своє оточення, на прийняття рішень. Не думаю, що це те, чим би я мала б займатись, будучи ще підлітком. І до цих пір це так: мама дуже сильно покладається на мене в усіх справах, в особистих також. Шукає в мені підтримку. Проте мені не завжди доводилось мати підтримку від неї, до моїх проблем у неї звична байдужість.

П.: Ти прилинула до статуї душею (очевидно, це образ матері), наче багато чого у тебе з нею не вирішено (рис. 4). Сам образ, у вигляді статуї, не є живим. Оголена дівчина – це може бути свідченням того, що тебе зарано включали (зокрема мати) в особисті питання чоловічо-жіночих взаємин?

К.: Це дійсно так, усе сказане вами – вірно. Рис. 5 відображає «Я-реальне». При виборі малюнку я звернула увагу на тумбочку і вирізаний в ній сегмент, як і на підпорку спини у людини, котра сидить. Я відчула цей рис. 5, що інколи буває так, що треба з себе щось витягувати, вивільняти, віддаючи іншій людині. І саме це робить мене мною, тобто оце і є «Я-реальна».

П.: Гіпотеза: ти вибрала цей малюнок тому, що тобі дуже хотілось, коли ти дорослішала передати батькові раціональність, мудрість, «вставити» свою позицію у психіку батька? Ти навіть готова були поступитися чимось своїм, аби тільки допомогти батькові, чи так?

К.: Так, він був досить розумною людиною, єдиний недолік – це випивка. Якщо б то було можливо знівелювати, то він був би ідеальним татом. Я постійно відчувала потребу когось рятувати, цей «синдром рятувальника» втілений в мені, бо я намагалась рятувати тата. Мама після смерті батька казала мені, що я недостатньо приділила часу, зусиль, щоб врятувати його. Мама переклала на мене відповідальність за свого чоловіка. Тепер я намагаюсь компенсувати докори матері, і якщо потрапляю в якусь ситуацію, де потрібно когось рятувати, я вся там.

П.: Лише зараз стало зрозуміло, чому та дівчина на коні – відштовхується (рис. 1), бо ти внутрішньо розуміла, що тобі потрібно відштовхнутися від проблем, які не до снаги дитині. Звинувачення мами виглядають алогічно, бо вона сама поїхала і залишила на тебе батька. Шкода, що мама не подякувала тобі і не зрозуміла, що радість життя, якщо і мав тато, то завдячуючи лише тобі, адже він щиро любив тебе.

К.: Так, я завжди відчувала його щирість, але її з'їдала слабкість. Наступний малюнок – це автопортрет Фріди Кало. Цей образ мені близький по духу, вона була хвора, але займалась улюбленою справою. Металевий стрижень (посередині тіла) – це підтримка її тулуба, а сила волі – це підтримка самої себе (рис. 6), завдяки цьому вона продовжувала жити далі.

П.: Цікавий образ ти обрала для ілюстрації теми «Казка мого життя». Очевидно є щось твоє у цьому образі? Ти дивишся так не лише на незгоди минулого, але ж, вочевидь, і на майбутнє, яке задане минулим?

К.: Метафорично я передала, що задаю вісь життя сама собі. Події, травми, які я проживала у дитинстві, визначили цю вісь і зробили мене тією, якою я є зараз – стійкішою, витривалішою та сильнішою, ніж то було раніше.

П.: Назва «Казка власного життя» дає змогу тобі відступати від реалій, адже «це казка», але ж ти чомусь відступаєш у бік посилення стражденності? Чому? Є ж можливість відступити у бік ейфорії?

К.: Так, ви вірно це відчули. Ця жінка відважно справляється з усіма труднощами та залишається врівноваженою і терплячою. Вона заслуговує на повагу та моє захоплення, в цьому я внутрішньо (душею) споріднена з нею.

П.: «Казкою» ти показуєш, що не лише цінуєш силу, а неначе свої власні гідності подібні до «її чеснот», адже вона залишилась калікою на все життя, і водночас своїм прикладом пробуджувала силу інших вистоявати (не падати) у важкі хвилини, боротися за життя! Відчувається явно твоя центрованість на пережитий тобою драмі нелегкого дитинства, як і те,

Рис. 5. Сальвадор Далі.
Назва респондента:
«Я-реальне»

Рис. 6. Фріда Кало.
Назва респондента:
«Казка мого життя»

що найвищою твоєю гідністю є здатність вижити і не зламатися! Якщо згадати рис. 5, то ти готова була пожертвувати собою, віддати частину себе іншій особі і ти це й робила заради батька, з прагненням рятувати його. Ти хотіла, щоб у батька був такий стержень, як на рис. 6, опора у самому собі. Так формувалась та виявляється твоя готовність до пожертви (жертвоність), яку ти несеш по життю.

К.: Я переживаю здивування, у мені відгукується все, що ви говорите, але сама я чомусь це не побачила, коли обирала цей образ. Гідність – для мене це мужність і витримка, стійкість до незгод, до драматизму життя і це моя особливість, яка стимулює мій рух далі. Це дає мені сили жити.

П.: Явно твоя психіка обходить той фактаж, у чому ти можеш шкодити сама собі?!

К.: Так, психіка обходить те, що я несу в собі: у мене постійно розвинена внутрішня тривожність, це і є вимушеним «дарунком» пережитого досвіду.

П.: У цій стражденності та жертвоності ти стверджуєш силу, яка є дуже важливою, бо багато людей взагалі були б не в змозі витримати те, що тобою пережито. Проте не варто за критерій власної сили незмінно вважати міру стражденності, бо ти сама, поза своїм контролем, будеш «знаходити» відповідні ситуації, щоб ствердитись.

К.: Мені важко будувати стосунки з будь-ким, бо я дуже швидко віддаюся цій людині, а для неї, це вочевидь, забагато, а мені потім важко повернутися до себе самої, бо я втрачаю себе, коли є захоплення іншою особою. Очевидно моє прагнення до добра і злагоди, які нереалізовані у дитинстві, домінують у пориванні до компенсаторних висот щастя. Останній малюнок я підбрала до теми «Криза» (рис. 7).

П.: Бачимо вияв праглогічного мислення, де через відступи від реальності передається зміст. Людина, дивлячись у дзеркало, не може відобразити свою потилицю. Ти весь час зайнята тим, що уже було позаду? Чи тим, що «до тебе є спиною», а не обличчям? Тоді цей малюнок передає зміст того, що

Рис. 7. Рене Магрітт.
Назва респондента:
«Криза»

твоє минуле (символізує «потилиця») домінує над сприйняттям того, що відбувається «тут і зараз», навіть над адекватністю самосприйняття.

К.: Останнє із того, що ви сказали, для мене є важливим, що я стою не на першому місці, а завжди як тінь минулого, «бачу потилицю» когось, ніби я йду за кимось, позаду. Я не можу проявити себе, щоб люди помітили мене, як гідну. Завжди попереду хтось, та й супроводжується це ірраціональними чинниками.

П.: Хто у тебе на першому місці за ступенем гідності? Ти досить красива і юна, щоб бути позаду когось. Пригадується рис. 4, де ти прильнула до статуї, але вона не помічає цього.

К.: Я себе так відчуваю. Ніколи ніхто не приділяв увагу тому, що я відчуваю, не проникався моїми почуттями. На першому місці було усе те, що для батьків було важливим (для мами, тата та інших). Та це, як мені пригадується, уже ілюстрував рис. 2, де я залякана.

П.: Твої власні почуття (і відчуття кризи) залежні від того, що скажуть інші, раніше це позиція батьків?

К.: Так, це мене руйнує і зберігається напруження дотепер.

П.: Потрібно це напруження знейтралізувати. Якщо мама тебе у чомусь звинувачує, то це її особистісна проблема. Обраний тобою рис. 7 вказує на те, що і досі ти зайнята минулим (тобто тим, що уже позаду). Більше того, цей рис. 7 показує, що те, яке уже позаду всього-на-всього блік у дзеркалі для тебе живої, молодой і красивої. А це явно деструктує бачення тобою реальності «тут і зараз» як власних перспектив у майбутньому. І твоя психіка мудра, вона «знає все», адже назва написана відповідно до проблем, які ти відчуваєш, рис. 2 «Драматична подія мого життя». Це підтверджує і рис. 6, який відображує драматизм життя через образ «Фріди Кало».

К.: Я зрозуміла, що важливо послаблювати свою концентрованість психіки на драмі минулого, тобто на тому, що уже позаду (як на рис. 7). Важливо розвивати адекватність розуміння, що відбувається «тут і зараз». Страшно подумати, як би я жила далі без сьогоденного сеансу. Дякую Вам за просвітлення мого розуму.

П.: Те, що було, ми не можемо змінити. Радій, що ти не втратила лібідну енергію до інших людей та до самої себе. Ти смілива і змогла зважитись на сеанс. Ти пережила досить багато, важливо тепер орієнтуватись у розумінні ситуації «тут і зараз» та вчитись творити стосунки на партнерських засадах. Дякую за готовність до співпраці впродовж сеансу АСПП.

К.: Це я Вам дякую, тому що у мене вже зараз пробуджується ентузіазм до новостановлення, до самозмін, до бачення перспектив, а не застрягання у минулому, яким би драматичним воно не було. Я зрозуміла головне – у мені фіксувалась обездолена

дитина, якій потрібна допомога, я ж, щоб це було непомітним, сама кидалась на допомогу іншим. Дякую за сеанс – це мені подарунок долі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В.П., Яценко Т.С. Філософсько-психологічні проблеми методології пізнання психіки. *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 63-77.
2. Леві-Брюль Л. Первісне мислення. *Психологія мислення*. М: МДУ, 1980. С. 130-140 (рос. мовою)
3. Яценко Т.С. Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 75-85.
4. Яценко Т.С. Метод активного соціально-психологічного навчання: індуктивно-дедуктивне обґрунтування. *Психологія і суспільство*. 2001. №2. С. 152-158.
5. Яценко Т., Іваненко Б., Харенко С. Об'єктні відношення та їх глибинно-психологічний зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 53-58.
6. Яценко Т. Об'єктивність та об'єктність у глибинно-психологічному пізнанні. *Психологія і суспільство*. 2008. №1. С. 88-92.
7. Яценко Т.С. Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 109-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.109>
8. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ, 1996. 264 с.
9. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання. Київ, 2004. 679 с.
10. Яценко Т.С. Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті. Ялта, 2008. 204 с.
11. Яценко Т., Галушко Л., Євтушенко І., Манжара С. Паралогічність мислення психолога в контексті глибинно-корекційного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2020. №4. С. 54-69. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.04.054>
12. Яценко Т.С. Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта. Київ, 2015. 280 с.
13. Яценко Т.С., Глузман А.В. Методологія глибинно-корекційної підготовки психолога. Дніпропетровськ, 2015. 396 с. (рос. мовою)
14. Яценко Т.С., Бондар В.І., Галушко Л.Я., Камінська А.М., Педченко О.В. Психодіагностика репродукцій художніх творів у підготовці психологів: навч. посіб. Дніпро-Київ, 2018. 300 с.
15. Яценко Т.С. Архаїчний спадок психіки: психоаналіз феноменології проблеми. Дніпро: Інновація. 2019. 283 с.
16. Яценко Т.С. Методологія глибинного пізнання: паралогічне і логічне мислення. Дніпро: Інновація, 2021. 323 с. (рос. мовою)
17. Yatsenko, T. (2021). *Archaic Heritage of the Psyche: Psychoanalysis of the Phenomenon* (V. Lunov, Trans.). Ottawa: Accent Graphics Communications ' Publishing. Glasgow: Society for the support of publishing initiatives and scientific mobility Limited.
18. Yatsenko Tamara, Ivashkevych Ernest, Halushko Lyubov'Kulakova Larysa. Dialogue in In-Depth Cognition of the Subject's Psyche: Functioning of Pragmatic Referent Statements. *Psycholinguistics. Психолінгвістика*. 36. Наук. Праць. Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2022. Вип. 31(1). 187- 232 с.

REFERENCES

1. Andruschenko, V., Yatsenko, T. (2012). Filosofs'ko-psykholohichni problemy metodolohiyi piznannya psykhyky. [Philosophical and psychological problems of methodology knowledge of the psycho]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 63-77 [in Ukrainian].
2. Levi-Bryul, L. (1980) Pervobitnoe mishlenie. *Psikhologiya mishleniya*. Moscow [in Russian].
3. Yatsenko, T. (2013). Piznannya individual'noyi nepovtornosti arkhayichnoyi symvoliky u protsesi hlybnyoi korektsiyi [Knowledge of the individual uniqueness archetypical symbolism in the deep correction]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 75-85 [in Ukrainian].
4. Yatsenko, T. (2001). Metod aktyvnoho sotsial'no-psykholohichnoho navchannya: induktyvno-deduktyvne obhruntuvannya [Active method of the social and psychological training in ductive- deductive reasoning]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 152-158 [in Ukrainian].
5. Yatsenko, T., Ivanenko, B., Harenko, S. (2005). Ob'yektni vidnoshennya ta yikh hlybnyo-psykholohichnyy zmist [Objech relations and their deeply psychological content]. *Psykhologhiya i suspilstvo-Psychologu and society*, 3, 5358 [in Ukrainian].
6. Yatsenko, T. (2008). Ob'yektyvnist' ta obyektynist' u hlybnyo-psykholohich – normy piznanni [Objektiviti and objectivity in deeply psychological knowledge]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychologi and society*, 1, 88-92 [in Ukrainian].
7. Yatsenko T. (2017) Fenomen implicitnoho porjadku v hlybnyomu piznanni psykhyky [The phenomenon of the implicit order in the deep cognition of the psyche]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychologi and society*, 4, 109-126 [in Ukrainian].
8. Yatsenko, T.S. (1996) Symbolism of dreams and psychological drawings: in book [*Psychological basics of group psycho-correction*]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Yatsenko, T.S. (2004) Teoriia i praktyka hrupovoi psykhykorektsii [*Aktyvne sotsialno-psykholohichne navchannia*]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Yatsenko, T.S. (2008) Hlybnyia psykholohiia: diahnozyka ta korektsiia tendentsii do psykholohichnoi smerti. [Deeply spsychologi: diagnosis and correcyion of the tendency to psychological death]. Yalta [in Ukrainian].
11. Yatsenko, T., Galushko, L., Jevtuschenko, J., Manzhar, S. (2020). Pralohichnist' myslennya psykhologa v konteksti hlybnyo-korektsiynoho piznannya [Pralogenicity of the psychologist's thinking in the context of deep-correctional cognition]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychologi and society*, 4, 54-69 [in Ukrainian].
12. Yatsenko T.S., (2015) Semodeprevatsiya psykhyky ta dezadaptatsiya sub'yekta [Semodeprevation the psyche maladaptation of the subjech]. Kyiv [in Ukrainian]. Metodolohiya hlybnyo-korektsiynoi pidhotovky psykholoha.
13. Yatsenko, T.S., Gluzman, A.V. (2015). [Methodology of the preparation of indeprh correctional psychologist]. Dnepropetrovsk [in Ukrainian].
14. Yatsenko, T.S., Bondar V., Galuchko, I., Kainska, A., Dedchenko, O. (2018). Psykhoanaliz reproduksiy khudozhnokh tvoriv u pidhotovtsi psykholohiv [Psychoanalysis of the art reproductions in the training of psychologists]. Dnipro-Kyiv [in Ukrainian].
15. Yatsenko, T.S. (2019) Arkhayichnyy spadok psykhyky psycho-analis fenomenolohiyi problem [Archaic legacy of the psyche: psychoanalysis of the problem phenomenology]. Dnipro [in Ukrainian].
16. Yatsenko, T.S. (2021). Metodolohiya hlybnoho piznannya: pralohichne I lohichne mishlennya [Metodologiya glubinnogo poznaniya: pralogicheskoe I logicheskoe mishlenie]. [in Russian].
17. Yatsenko, T. (2021). Archaic Heritage of the Psyche: Psychoanalysis of the Phenomenon (V. Lunov, Trans.). Ottawa: Accent Graphics Communications' Publishing. Glasgow: Society for the support of publishing initiatives and scientific mobility Limited.
18. Yatsenko Tamara, Ivashkevych Ernest, Halushko Lyubov' Kulakova Larysa (2022) Dialogue in In-Depth Cognition of the Subject's Psyche: Functioning of Pragmatic Referent Statements. *Psycholinguistics*. Pereyaslav.

АНОТАЦІЯ

Тамара ЯЦЕНКО, Олександр МИТНИК, Любов ГАЛУШКО, Катерина ТКАЧЕНКО, Дмитро БУЛЬЧЕНКО.

Особливості пізнання пралогічного мислення у процесі психоаналізу візуалізованих презентантів психіки суб'єкта.

Стаття розкриває особливості та можливості пізнання пралогічного мислення психіки в процесі діалого-психоаналітичної взаємодії психолога з респондентом у групах активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Стверджується факт збереженості інформаційних еквівалентів психіки за умов її перекодування в тематично візуалізовані форми малюноків упредметнених самопрезентантів. Робота узагальнює результати понад сорокарічного досвіду аналітико-професійної підготовки психологів до практичної роботи з людьми та їх особистими проблемами. Метою дослідження було виявлення неконтрольованих психікою відступів від реальності Я, що достовірно сигналізують про особистісні проблеми суб'єкта. Доведено, що об'єктивування процесу малюнкової самопрезентації в групах АСПП сприяють спостереженню та вивченню психіки за умов діалогічної взаємодії психолога з респондентом, що має опосередкований характер, пов'язаний із її різними упредметненнями. Цим визначається доступність та рівність можливостей для кожного учасника групи АСПП в прийнятті участі, в опрацюванні результатів самопрезентації, що сприяє об'єктивуванню деструкцій психіки, які сигналізують про його особистісні проблеми (відступи від реальності, заради інтересів ідеалізованого Я). При цьому провідним методом дослідження було активне соціально-психологічне пізнання (вірніше, його стенограми), що ґрунтується на психодинамічній методології. Загальною передумовою його реалізації слугує процес упредметнення учасниками АСПП власної психіки із наступним її аналізом у процесі діалогу, який веде психолог з респондентом із періодичними проміжними та узагальнювальними інтерпретаційними висновками. Результатом дослідження стало розширення та поглиблення самоусвідомлювального потенціалу учасників АСПП, яке знівелює деструкції їхньої психіки, породжувані внутрішньою стабілізованою суперечністю (особистісною проблемою), що піддається

із плином часу глибинному пізнанню на упередженому та доступному спостереженню малюнковому матеріалі, що, власне, й зумовлює самісну психокорекцію. У будь-якому разі висновується, що результативність проходження особою груп АСПП ґрунтується на пробудженні в неї інстинкту самозбереження завдяки посиленню раціональності логічного мислення. Тому діагностико-корекційне пізнання психіки майбутнім психологом є вкрай важливим для становлення його професійної компетентності у практиці надання допомоги іншій людині.

Ключові слова: психоаналіз, психіка, суб'єкт, не-свідоме, активне соціально-психологічне пізнання (АСПП); глибинна корекція; прагматичне мислення; психомалюнок; самоусвідомлення.

ANNOTATION

Tamara YATSENKO, Oleksandr MYTNYK, Lyubov GALUCHKO, Kateryna TKACHENKO, Dmytro BULCHENKO.

Peculiarities of cognition the prelogical thinking in the process of psychoanalysis of visual presenters of the subject's psyche.

The article describes the peculiarities and possibilities of cognition of the prelogical thinking of the psyche in the process of dialogue-psychoanalytical interaction of a psychologist with a respondent in groups of active social-psychological cognition (ASPC). The fact of the preservation of informational equivalents of the psyche under the conditions of its transcoding into thematically visualized forms of drawn and objectified self-representations is asserted. The paper summarizes the results of over forty years of analytical and professional training of psychologists for practical work. *The purpose of the paper* is to identify deviations of "Self" from the reality that are not controlled by the psyche, which reliably signal the subject's personal problems. The objectification of the drawn self-representation process in ASPC groups contributes to the observation and research (in the dialogue interaction of the

psychologist with the respondent), which has a mediated nature related to the objectivity of the psyche. This determines the accessibility and equality of opportunities for each ASPP group member in participation, in processing the results of self-representation, which helps to objectify the destruction of the psyche, which signal about their personal problems (deviations from reality for the sake of the interests of the "Idealized Self"). The main *research method* is the active social-psychological cognition (or rather, its transcripts), which is based on psychodynamic methodology. The general prerequisite for the implementation of the specified method is the process of objectification by the ASPC participants of their own psyche, followed by the analysis in the form of a dialogue between the psychologist and the respondent, with periodic intermediate and generalizing interpretative conclusions. *The result of the study* is the expansion and deepening of self-awareness by the ASPC participants, which catalyzes the leveling of the destruction of their psyche, generated by an internal stabilized contradiction (personal problem), which is subject to in-depth cognition on the objectified and accessible visual material, which results in psychocorrection. *Conclusions.* The effectiveness of a person's participation in ASPC groups is based on awakening the self-preservation instinct due to strengthening the rationality of the logical thinking. Therefore, diagnostic and corrective cognition of the psyche by a future psychologist is extremely important for the development of their professional skills when helping other people.

Key words: active social-psychological cognition (ASPC); in-depth correction; prelogical thinking; psycho-drawing; self-awareness.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО,
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ.

Надійшла до редакції 30.08.2022
Підписана до друку 14.09.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Яценко Т.С., Митник О.Я., Галушко Л.Я., Ткаченко К.В., Бульченко Д.В.
Особливості пізнання прагматичного мислення у процесі психоаналізу візуалізованих презентантів психіки суб'єкта. Психологія і суспільство. 2022. №2. С. 113–134.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.113>

Доктор Роджер Брук – керівник і співробітник Психологічної військової клініки при Університеті Дюкейн, м. Пітсбург (США). Клініка постійно надає допомогу учасникам бойових дій і водночас готує висококваліфікованих фахівців, які обирають роботу з військовими як своє професійне покликання. Д-р Брук – сертифікований психотерапевт, кілька років обирався у Правління директорів Американської академії клінічних психологів, є почесним членом Міжрегіональної спільноти юнгіанських аналітиків, має більше двох десятиліть досвіду клінічного консультування.

Текст, який д-р Брук люб'язно погодився віддати для перекладу українським фахівцям, також написано в дусі юнгіанської традиції. Вражає, що навіть непідготовленому в аналітичному напрямку психологу висловленні ідеї автора інтуїтивно сприймаються як близькі, зрозумілі та влучні.

Редакція журналу

Роджер БРУК
**АРХЕТИПІЧНИЙ ПІДХІД ДО ТЕРАПІЇ
ПОСТТРАВМАТИЧНОГО РОЗЛАДУ
У ВІЙСЬКОВИХ (КОМБАТАНТІВ)***

Roger BROOKE
**AN ARCHETYPAL APPROACH TO TREATING COMBAT
POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.135>

УДК: 159.9.018.4:98

ВСТУП

В епоху так званих «доказових» терапевтичних методів та маргіналізації юнгіанської думки у загальній психології і психіатрії перспектива К.Г. Юнга тим не менше знаходить своє місце у літературі на тему посттравматичних стресових розладів (ПТСР) у комбатантів (Brooke, 2012).

У своїх творах «Ахілес у В'єтнамі» та «Одісей в Америці», які вже стали класикою, Шей (Shay, 1995, 2002) використав юнгіанську модель поміщення сучасного досвіду в ширший, міфічний контекст. Ці книги багаті на дискусії про те, що Юнг назвав би архетипальним виміром бойового досвіду, та

про критерії успішного повернення воїна-ветерана до цивільного життя.

Джонатан Шей розглядає моральні та духовні аспекти травми війни; усупільнення проявів утрати як жалоби; запевнення, що моральні «домовленості» із суспільством не було знецінено чи надужито; розповіді та історії; примирення із померлими та вбитими; відновлення честі ворога і встановлення ідентичності, що надає значення історії цієї людини.

Ці теми є архетипальними, тому що вони містять ритуали, які знаходимо у традиціях багатьох «військових» культур, а тому описують універсальні потреби (критерії) для повернення воїна.

Ед Тік (Ed Tick, 2005, 2014) – експерт, авторитет у вивченні світових «бойових» куль-

***Висловлюю подяку моїй дружині д-ру Сандрі Міллер, яка є юнгіанським аналітиком, та моєму колезі д-ру Патріку МакЕлфреш за їх компетарі та ідеї щодо попереднього варіанту цієї статті.**

Copyright © БРУК Роджер, США (BROOKE Roger, USA), 2017; 2022.

Copyright © ЗЛЕНКО Богдана (переклад), БАЙЄР Оксана (редакція), 2022.

тур, зокрема Грецьких, Скандинавських, Кельтських спільнот та індіанців Великих Рівнин Америки, який в основному використовує архетипальні перспективи. У нього більш ніж сорокарічний досвід роботи з ветеранами. Він не раз допомагав учасникам війни у В'єтнамі повернутися до В'єтнаму, проводив «групи зцілення» для ветеранів, навчання (тренінги) для старшого офіцерського складу НАТО та армії США. У 2012 році він отримав контракт на навчання приблизно 1200 військових капеланів. Разом із дружиною, Кейт Далштедт (Kate Duhsteld), він заснував фонд Серце солдата (Soldier's Heart), і цей фонд у 2014 році отримав нагороду «We Serve» за Досконалість у наставництві (Excellence in Mentoring). Його підхід був прийнятий багатьма організаціями учасниками бойових дій, а також деякими госпіталями Адміністрації здоров'я ветеранів.

Недавно видана Тіком книга «Повернення воїна» (Warrior's Return, 2014) детально та доступно розповідає про архетипальні умови (вимоги) для успішного зцілення й інтеграції в суспільство вояків, котрі повертаються з війни.

Інші автори, які висвітлюють цю тему, – Полсон і Кріпнер (Paulson and Krippner, 2007). Вони привносять архетипальний підхід у трактування ПТСР військових не стільки як психічного розладу, а головне як процесу ініціації. Така перспектива, на думку авторів, допомагає ветеранам ставитися до своєї ситуації без почуття «особистої поразки» (с. 56). Перший автор, Полсон, сам будучи ветераном війни у В'єтнамі, знайшов свій власний курс до зцілення, сприйнявши особистий досвід як обряд посвячення на шляху героя (Paulson, 2005). Інший ветеран війни у В'єтнамі, Марлантес (Marlantes, 2011), пише про досвід війни з юнгіанською чутливістю, згадуючи важливі Юнгові теми, як-от конфронтація з «тінню» та схильністю людини до зла, моральний тягар самоусвідомлення і шлях до духовної зрілості. Якоюсь мірою це нагадує основну ідею Юнга: для успішного процесу індивідуалізації потрібне «напруження протилежностей». Марлантес пише: «На війні нам доводиться жити із важкими суперечностями. Виміром нашої зрілості є міра, у якій ми можемо їх усвідомити та контролювати» (с. 44). Він, як і Шей та інші, також згадує тему, про яку поговоримо пізніше, а саме про необхідність «досягнути миру» із мертвими, у тому числі з мертвим ворогом.

Архетипальні теми визнаються навіть у психіатрії, хоча не завжди явно. У виданні Journal

of the American Medical Association (JAMA) від 2011 року Чарльз Годж (Hoge, 2011) рекомендує цілісний, холістичний підхід до допомоги ветеранам, котрі повертаються. Він вважає універсально значущими для цього архетипальні теми, як-от прийняття свого призначення (долі) воїна, зобов'язання служити згідно з цим призначенням, бути наставником для молодших ветеранів і розповісти свою історію цивільним (див. також Hoge, 2010).

Карл Юнг працював із ветеранами обох Світових війн. Він не дуже загострює увагу на клінічній перспективі травми, проте пише (Jung, 1921 b, с. 132-133), що сам по собі емоційний катарсис не є помітним і що для процесу інтеграції – під яким він розуміє оповідання історій, рефлексії та пошук сенсу – потрібна присутність особи відданої та неосудливої. (Це неймовірно, як часто нам доводиться наново вивчати уроки минулого.) З іншого боку, Юнг багато пише про те, що потрібно нам, себто суспільству, дізнатися про війну та її жахи у двадцятому столітті (напр. Jung, 1945, 1946). Його доробок у цілому дає орієнтацію, що може бути помічна (трансформативна) у роботі з ветеранами.

Запитання, які виносить на розгляд юнгіанська перспектива, дивують своєю «свіжістю», тому більшість ветеранів реагують з інтересом та відчуттям, що ці запитання самі собою можуть бути помітними. Принаймні вони здаються доцільними, адже стосуються значення [певного] феномену, будь то симптом, сон, поведінка в дитинстві чи релігійна практика. Звичайно, термін «значення» нагадує про Фройда, проте підхід Юнга є комплексним до першого. Замість питання: яка саме історія повторюється?, що є доцільним у випадку людини, котра «застрягла» у невротичних стереотипах, утворених у дитинстві?, він запитує: які можливості відкриває певний феномен і куди це може привести? Його запитання мають проспективну, або телеологічну спрямованість. У його трактуванні психіка – це те, що постійно розвивається та адаптується як до потреби зрілості, так і до [життєвих] обставин; [і водночас те,] що намагається досягти певного відчуття рівноваги і психічної цілісності. За його теоретичними засадами, *самість* як сукупність психіки завжди скерована на досягнення цілісності й надає обмеженому Его більше досвіду та потенціалу для інтеграції. Зрілість і дорослий розвиток, або, як це називає Юнг, процес індивідуалізації, прямує до розвитку ідентифікації особистості

та зв'язку із глибшою та неподільною складовою людяності. Тому юнгіанські запитання про значення посттравматичних симптомів означають [таке]: яку психічну функцію вони можуть виконувати? Чи можуть ці симптоми містити потяг до глибшого та повнішого життя? Чи може бути у симптомах ветеранів аспект, що задіює їх до моральної та духовної подорожі, традиційно відомої як «Шлях воїна»? Як ці симптоми стимулюють нас реагувати на складні виклики пам'яті?

Чи можуть деякі симптоми навіть запитувати ветеранів (і нас) про відповідальність за душі мертвих? Якою може бути соціальна й політична значимість зустрічі з «демонами»? На наступних сторінках я, хоч і не розглядатиму кожне з цих питань так докладно, як я тут зазначив, але обов'язково їх згадаю.

Симптоми мають вагомість та проспективну функцію

Яким є значення або психічно-духовна функція досвіду воїна, котрий потім проявляється у симптомах ПТСР? Інакше кажучи, чого ці симптоми намагаються досягти у психіці? У ветеранів часто буває відчуття, що зосередження лише на усуненні симптому ми виявляємо певну неповагу. До прикладу, те, що психіатрія бачить як симптоми депресії, для ветерана може бути певною ознакою, тому при цьому потрібно поєднувати терапевтичні цілі із його психологічними потребами. Скажімо, ветеран спроможний відчувати неймовірну «провину того, що вижив», але він також здатний відчувати, що це почуття вини об'єднує його із побратимами, дає йому насагу до життя. Інший приклад: хоча образи загиблих у пам'яті можуть бути нестерпними, але навіть гіршим була б ситуація, коли б ветеран не відчував жодної відповідальності перед образами мертвих, що заповнюють його пам'ять та уяву. Як писав Дж. Шей (1995), «Ветеран може відчувати забуття мертвих як щось аморальне» (с. 192). Я іноді думаю, що просте видалення спогадів про мертвих, котрі переслідують солдата, можна порівняти до хвороби Альцгеймера, [яку переживає] його душа. Далі про це буде [казано] більше.

«Відчуття потягу» у симптомі згадується в контексті ПТСР із психотичними рисами (1)*. Це не дивно, тому що основні тези Юнгового погляду на психіку базувалися на його досвіді з психотичними пацієнтами, а його внесок у

психоаналіз психозів є фундаментальним (Eiggen, 1986, с. 16).

Колишній сержант – офіцер взводу, три роки після повернення з Іраку та бездомний, не міг позбутися відчуття запаху фекалій та смаку крові. Вони переслідували його, як нав'язлива галюцинація. Алкоголь, наркотики та антипсихотичні медикаменти давали лише часткове й тимчасове полегшення. Одного разу, коли він шукав їжу в смітнику, поряд з ним опинився інший, який робив те ж саме. Виявилося, це був також ветеран. «Я сержант, а цей чоловік може потребувати моєї допомоги», – подумав він. Наступного дня він пішов до госпіталю для ветеранів і зареєструвався у реабілітаційну програму. Через кілька місяців, після отримання серйозної допомоги, він почав працювати з бездомними ветеранами. Одного дня він помітив, що галюцинації не з'являлися в нього вже кілька тижнів. Через рік покращення триває.

К. Юнг би сказав, що цей ветеран відгукнувся на симптом – «поклик», який і виконав свою психічну функцію, скеровану на поглиблення психіки та, як у попередньому прикладі, на екзистенційну відповідальність.

Якщо галюцинації є простими та змістовно пов'язаними із травмою, то телеологічна перспектива Юнга може допомогти. Як пише Гемнер (Hamner, 2011), галюцинації при ПТСР, на відміну від шизофренії, не є ускладненими і рідко супроводжуються делюзіями (мареннями). Хоча, на мою думку, перспектива Юнга може бути помічною для тих ветеранів, які, на жаль, відповідають діагностичним критеріям ПТСР та шизофренії як двох окремих розладів. У такої людини ПТСР розглядатиметься окремо.

Гарі повернувся в госпіталь після відміни медикаментів та рецидиву психозу. В нього була діагностована шизофренія та алкоголізм (у ремісії) протягом більше 40 років, з 20-річного віку. Він описує складні багатогранні галюцинації стосовно чужинців (інопланетян) та духів всередині його тіла й навколо нього. Зважаючи на його вік та довготривале вживання алкоголю, я запитав, чи він є ветераном. Він відповів, що так, він був морським піхотинцем і служив у В'єтнамі в 1969-1970 роках. Він визнає, що почав пити, щоб заглушити болісні спогади, «флешбеки» та жахливі сни і «втопити» почуття вини (2). Зараз він спілкується чітко й логічно, його

* Тут і далі див. нотатки після висновків. Прим. перекладача.

увага є стійкою. Якось у співбесіді я зініціював пам'ять про мертвих. Він сказав, що одного разу він зупинився при дорозі біля могили в'єтнамського солдата і, підкоряючись інстинкту, встав струнко, віддав салют і сказав: «Від морського піхотинця – спочивай з миром!». «З того часу я відчуваю, наче його дух супроводжує мене всередині?», – каже він. Він запитав мене, чи це «насправді», бо відчуває, що цей феномен відрізняється від інших. Я відповів, що почув начебто відчуття гордості у його голосі. Здавалося, його це втішило. Я сказав йому, що не думаю, що медикаменти допоможуть позбутися цього духа. Усі ці роки він відчував, що його обов'язком є шанувати дух цього в'єтнамського солдата, пам'ятаючи про нього та його могилу, як це і сталося. І так ми починаємо нову розмову, розглядаючи сутність пам'яті та значень, причому навіть якщо шизофренія та проблеми, пов'язані з нею, залишаться у нього на все життя.

Моя робоча гіпотеза полягала в тому, що для ветерана, який потерпає одночасно від ПТСР та паралельного психічного розладу (шизофренії), розмова про його травми війни та їх наслідки можуть створити те, що Подволл (Podvoll, 1990) називає «островом ясності» у загальному психотичній свідомості. Навіть тут ми можемо прослідкувати юнгіанське бачення того, що симптоми мають свій сенс та перспективну функцію. У своїх більш загальних тезах Юнг вказує:

Наше завдання – не стільки «позбутися» неврозу, скільки спробувати зрозуміти на досвіді те, чого він намагається нас навчити, яку він має мету. Ми повинні навіть навчитися бути вдячними за нього, інакше ми його упустимо, як упустимо й можливість пізнати себе, ким ми є насправді. Невроз повністю зникає тільки тоді, коли він допомагає усунути фальшиві принципи Его. Ми не «виліковуємо» його – він «виліковує» нас. Людина відчувається хворою, але ця хвороба – це спроба природи цілювати людину. Від самої хвороби ми отримуємо знання про наше цілення, і те, що невротик відкидає як непотріб, містить у собі справжнє золото, яке ніде більше не знайдеш (Jung, 1934b, p. 170)

Потрібно розуміти, що до таких підходів треба ставитися з обережністю, вживати їх лише за умов безпечного терапевтичного союзу. Коли ми у стані стресу (дистресу) – ми наче тварини, що опинилися у пастці. Усі наші інстинкти наказують нам уникати того, що нас лякає та приголомшує, тоді як Юнг запрошує

нас «піддатися» пастці та рухатися в напрямку, в якому вона нас тягне (Brooke, 1993). Якщо нас переслідують привиди – нас просять повернутися обличчям до цих привидів; коли нас турбують жахливі сни – нас просять поглянути на них у стані пробудження. Симптоми намагаються щось прорікати. Одна з причин того, що ми не можемо їх позбутися полягає в тому, що ми до них не прислухаємося і не даємо їм можливості нас вилікувати. Їх міцна прив'язка іноді може стати тим, що врятує життя, незважаючи на страждання, які це приносить людині.

Боббі – ветеран, який був у психотерапії багато років, потерпав від жахливого відчуття. Він каже, що це не відчуття вини, тому що він усе зробив правильно. Військовими органами було визнано, що він урятував себе та своїх людей, і він навіть отримав відзнаку за свої дії. Його психотерапевт у госпіталі ветеранів згодився, що він не був винен. Але все ж він не міг позбутися цього жахливого відчуття, яке не давало йому спокійно спати, навіть через багато років. Я запитую його, що ж сталося? Він каже, що одного разу до його військового загону наблизилася молода в'єтнамська жінка. В руках у неї був традиційний в'єтнамський капелюх. Боббі в'єтнамською мовою тричі крикнув, щоб вона зупинилася, що інакше він буде стріляти, і коли вона, незважаючи на це, підійшла на небезпечно близьку відстань – він вистрелив й убив її. Як з'ясувалося, у її капелюсі була граната і, без сумніву, вона була військовим агентом та мала за мету вбити його і підлеглих.

«Так якщо це не провина, – каже він, – то тоді що це?». Я пропоную йому посидіти хвилину, подумати і сказати мені. Через мить він промовляє: «ну начебто я вбив матір чи як?» Після невеликого заохочення з мого боку він розповідає, що у нього було щасливе дитинство і він був близький із своєю матір'ю. Я тоді пропоную йому таку думку: він відчуває саме провину. Не провину військового, а провину «загальнолюдську», що, наче пуповина, пов'язує його з тим щасливим маленьким хлопчиком, що любив свою маму і хотів допомагати людям. Це почуття неначе його зв'язок із людяністю, і воно дає про себе знати навіть через 40 років. «Уявіть собі, яким би було Ваше життя без цього почуття, просто холодний байдужий спогад. Це було б так, немов Ви загубили свою душу.» Він пережив величезне полегшення. Тому що нарешті відкрито зміг відчути сум та жалобу за цією жінкою, одночасно якоюсь мірою викликаючи спогади свого радісного дитинства.

Архетипальний контекст

За Юнгом, наступне питання, яке треба поставити: у чому полягає ширший, культуральний, міфічний контекст, у якому ми можемо розглядати проблеми травми воїна? Його метою тут є звільнити суб'єкта від почуття особистого сорому та провини й надати гідності приголомшливому досвідові знайти ширшу, загальнолюдську перспективу для його розгляду. Юнг бачить певні універсальні структури уяви людини (Jung, 1935/53 с. 518). Це особливо очевидно у ситуаціях, що типово пов'язані з людяністю та є інтенсивним досвідом (Jung, 1921f, с. 442). У випадку ПТСР юнганська перспектива показує, що психологічні травми війни не є первинно психіатричним розладом.

Термін «соціальний конструкціонізм», звичайно, був для Юнга недоступним. Проте його статті мають чіткий історичний сенс, що дозволяє йому інтерпретувати сучасні події у ширшому культуральному та загальнолюдському контекстах. Намагаючись побудувати психологію поза межами «особистісного», такий історичний та культуральний аналіз є основним аспектом того, що він називає *емпіричним методом*. Тому, до прикладу, Юнг бачить Фрейда постаттю із пізньої вікторіанської культури (Jung, 1932), а свою власну працю – контрапунктом європейського просвітництва. Він також усвідомлює свої концепти «фрагменти психіки» та «підсвідомі комплекси» як сучасну інтерпретацію середньовічних концептів «одержимості духами» (Jung, 1934f, с. 98). Більше того, з віком він ще менше був переконаний у епітемологічній «вищості» своїх переконань ХХ-го століття.

За Юнгом, якщо подивитися під історичним кутом на досвід війни та ритуалів для успішного повернення вояка до цивільного життя, стане очевидним, що те, що ми бачили як психіатричний розлад (Bracken 1998, Young, 1995), насправді є загальнолюдським феноменом. Такі травми та ритуали їх зцілення були описані в усіх «воїнських» культурах світу в усі часи. Також можемо побачити непередбачені наслідки такого підходу в суспільстві. Діагноз ПТСР не дає ветеранові ні почуття гідності, ані почуття скерованості. Натомість залишає його з тавром психіатричного діагнозу, що призводить до подальшої соціальної маргіналізації і до «падіння»; це також штовхає до безпорадності цивільного суспільства, у тому числі родичів, коли вважається, що це «психічна хвороба», яку повинні «лікувати» фахівці психічного здоров'я. Натомість, як пише Шей,

«Воїн, котрий повертається з війни, найбільше потребує не фахівців із психіатрії, а «живого» суспільства, для якого його досвід є значущим» (Shay, 1995, с. 198). Приклад такого юнганського підходу до роботи із травмованими війною біженцями вперше використав Пападопулос (Papadopoulos, 1998).

Психологічні рани війни вперше були описані близько 2800 років тому Гомером у «Іліаді» та «Одіссеї». Історія Ахіллеса розповідає про воїна, який втрачає моральний глузд і робить жажливі вчинки після того, як його зрадив зверхник (цар Агамемнон). «Одіссея» – це розповідь про випробування Одіссея на шляху додому із Троянської війни. Він був сміливцем і героєм на війні, але повернення додому зайняло в нього десять років, а коли він повернувся – сім'я його не впізнала. Протягом того часу він зраджував своїх побратимів та друзів, зловживав наркотиками, а його відносини з жінками – або, краще сказати, з жіночою статтю – були нестійкими та неоднозначними. Як показує Шей (Shay, 2002), ця історія й досі близька нам, як наша власна.

Книга, яку християни називають Старим Заповітом, наповнена історіями про травми війни (Tick, 2014). Більша частина Книг Самуїла складається із розповідей про численні війни та жахиття, про їхні невимовні психологічні, духовні та соціальні наслідки для поколінь. Цар-воїн Саул не послухався наказу Бога вчинити геноцид стосовно Амалекітів та усього живого, що до них належало. Коли він не виконав цього наказу та пощадив декого з них, то Бог від нього відвернувся. В нього «вселювся злий дух», з'явилася депресія, тривога, паранойя і тяга до вбивства. Він двічі намагався вбити свого вірного слугу Давида та мало не вбив свого власного сина Йонатана за те, що той дружив з Давидом. Він убив 85 священників, котрі намагалися переконати його у вірності Давида, а потім покінчив життя самогубством (Tick, 2014, с. 91-93). В наступному поколінні бачимо Давида, царя-воїна. Давид перетворився із миролюбного пастуха у солдата з тортурованою душею, чий біль був трансформований, хоча й частково, його вірою у Бога та піснями хвали й вірності (с. 111-115).

В особистому спілкуванні, 2009, Ед Тік нараховує більше 80 імен різними мовами для означення того, що ми у суспільстві іменуємо психічним розладом ПТСР. Народ Коса (Південна Африка) називає психологічну травму війни «канене», і пояснює це як розуміння воїном того тягаря, який він несе. «Воно переслідує тебе, наче тінь, ніколи не даючи тобі

забути те, що ти зробив» (Sipho Kambude, особисте спілкування, 2009). Зулуси називають це «Ukuhlanya», що походить від слова «ukuhlahlatha», яке означає «блукати без напрямку», або «втратити глузд». Ці слова мають значення як географічне, так і духовне (Siphiwe Mthethwa, особисте спілкування, 2013). Народ Сіу Лакота вживає назву *pagi paraayare*, що означає «той, кого покинули духи» (Tick, особисте спілкування, 2009), і це нагадує нам про те, що багато хто з ветеранів кажуть, що вони начебто затерпли всередині та втратили душу. Нарід Хопі називає це *Tsawana* – свідомість, повна жахів, – що нагадує нам про надвразливість, надмірну дратівливість та неспокій, нав'язливі спогади («флешбеки»), що є також симптомами ПТСР. У часи Громадянської війни США (1861-1865) цей феномен називали «серце солдата», що досить влучно визначає травму емоційного життя людини, моральності, почуття красивого і здатності до близькості – того, що ми називаємо *душею*. По суті психологічні травми війни є передусім морального й духовного змісту, і саме так вони визначалися в усіх «військових» культурах світу. Це слугує доказовістю того, що наші зусилля лікування травмованих ветеранів будуть успішними лише за умови розгляду цих феноменів як окремих, а не як симптомів «психічної хвороби». Тік говорить: якщо ми не розглянемо моральні проблеми, то не зможемо позбутися ПТСР, як би ми не намагалися це зробити через психотерапію чи ліки (Tick, 2005, с. 117).

Ще один погляд у соціальну антропологію дає нам зрозуміти, що, як сказав воїн Апаче *Geronimo*, «Війна – це урочиста релігійна справа».

Зустріч із Ареєм віч-на-віч – досвід особливий, позалюдський, який неможливо розглядати у рамках звичайного життя (Hillman, 2004). Подібно до інших «воєнних» культур, у народу Маорі з Нової Зеландії були особливі ритуали, що готували до зустрічі із Богом Війни та до того, щоб залишити Його після битви (Best, 1903). Декер пише про перспективу Суфіїв, що визначає піднесене протиріччя бойового досвіду: «Поєднанням страху й хоробрости у битві можна назвати містичним, таємничим. Такий досвід викликає не лише жах і відразу, але й має певну привабливість та освячення» (Decker, 2007, с. 47). Той, хто через це пройшов, ніколи не буде тим самим, його життя йтиме іншим шляхом. Коли ветерани чи їхні родичі кажуть, що «це вже інша людина» – вони праві. Визнання

цього – не для підтвердження банального відомого виразу «нова нормальність». У традиціях культур досвід битви – це ініціація на шлях воїна, що розуміється як траєкторія морального і духовного зростання протягом усього життя. В цьому є гідність і культуральна вагомість.

Інша тема військового досвіду – конфронтація зі злом, і не лише тим злом, яке сіє ворог, але й потягу до руйнівного, смертельного насильства у власній душі. Як пише Шей (Shay, 1995), «Той, хто зустрівся віч-на-віч із радикальним злом, назавжди відрізнятиметься від «нормальної» людини, яка здатна довіряти та може оточити себе правом суспільного порядку, немов захисним плащем» (с. 185).

19-річний морський піхотинець із Центрального Заходу США був свідком жакливого вибуху бомби Аль-Каїда на цивільному ринку. Десятки чоловіків, жінок та дітей загинули, дехто з них ще живий. Йому дуже важко залишатися врівноваженим і «присутнім». Пізніше він згадує, що його душа трималася із останніх сил.

Такий досвід неможливо забути. Пам'ять про це військові переживають як етичну проблему. Наче саму тканину світу подерто на шматки, на мішанину жакливих образів. Світ не може повернутися до попереднього стану морального та естетичного ладу. Пригадуються роздуми Юнга у 1945 році:

Зустріч зі злом запалює зло в душі. Страждає не тільки безпосередня жертва, а й усі, хто навколо, включно з убивцею. На нас нисходить щось наче темрява безодні, отруюючи повітря, яким ми дихаємо, забруднюючи воду стухлим, нудотним смаком крові (Jung, 1945, с. 199).

Багато хто з ветеранів, і не тільки ті, які безпосередньо брали участь у битвах, а й ті, хто так чи інакше стикався із руйнівними наслідками війни, страждають від усвідомлення своєї власної спроможності до зла. Деякі травмовані переповнені усвідомленням того, яке захоплення і збудження вони отримували, вбиваючи ворога. Після кількох контрактів вони почувають себе безстрашними і богорівними, п'яніючи від убивства. Дехто відчуває те, що Декер називає «стан берсеркера», коли «ідентичність людини замінюється на подобу Звіро-бога чи Бого-звіра» (Shay, 1995, с. 82). Це – радикальна втрата морального глузду та основ ідентичності, яку називають *душею людини*. Шей вважає, що така зміна є незворотньою, але я в цьому не впевнений. Тік так не вважає. У будь-якому разі зустріч

зі злом та «тіневою» стороною людських потягів є головною темою в досвіді війни і для багатьох ветеранів, травмованих нею. На думку Марлантеса (Marlantes, 2011), конфронтація із злом, що всередині, – визначальна риса воєнного досвіду, хоча й одночасно і зцілення. Складним, але необхідним завданням для фахівців, котрі допомагають, у цьому контексті, є прийняти реальність зла і його руйнівну силу, проте без епістемологічних рамок теології (добро чи зло) або психіатрії (здоров'я чи хвороба) (Paradourolos, 1998).

Вертолiтник-автоматник розповідає групi ветеранiв та цивiльних, як вiн нави́ть не може говорити iз дружиною про свiй досвiд i як не хоче «забруднити» її [свiдомiсть] розповiдями про те, як усе було насправдi. Вiн називає себе «чудовиськом» та «нелюдом» i каже, що спочатку боявся брати участь у вiйськовiй операцiї. Але потiм звук до цього й ним заволодiло щось iнше. Кризь сльози пояснює, що вiн перетворився на щось iнше, вiн вiдчував, убиваючи ворогiв, адреналiнове сп'яніння i захоплення. Зi сльозами на очах розповiдає, що вiн наробив, а тодi хтось каже, що його сльози свiдчать, що вiн усе ще людина. Ведучий групи каже йому, що його досвiд не означає, що вiн особисто перетворився на чудовисько, а що вiн усвiдомив жакливу правду: людина може стати такою пiд час вiйни. Цивiльний учасник групи каже йому: прийшов час знову зустрiти тебе вдома. Група створює невеликий ритуал, аби допомогти йому покинути реальнiсть богiв вiйни i повернутися до суспiльства та сiм'ї. Пiсля завершення чотириденного курсу в нього з'являється свiтло в очах та хлоп'яча посмiшка, i вiн жартома каже, що йому треба багато що зробити, щоб надолужити втрачене перед дружиною та сiм'єю.

Для тих ветеранів, чия травма полягає у відчутті втрати людяності й перетворення на злого нелюда, потрібні підтримка і співчуття, а також розуміння того, що «втрата людяності» є частиною досвіду війни у багатьох людей.

Страждання та індивідуація

Питання, чому ми страждаємо?, є, напевне, одночасно унікальним і загальнолюдським. Юнг цікавився насамперед, яким чином намагаються зрозуміти людське страждання Іудейство та Християнство? Червоною стрічкою у його житті та в роботі проходить трактування традицій Іудейства і Християнства через уяву пацієнта, котрий страждає (Stein, 1985). Для Юнга універсальність питання (але

не факту!) страждання вказує на те, що людська психіка містить щось архетипальне, що спонукає нас зайнятися цим питанням протягом життя; не в контексті зтяжненого почуття омніпотенції дитинства, але у потягу до розвитку, до інтеграції та мудрості. Як пише юнґіанський аналітик Едінґер (Edinger, 1992), питання Юнга, коли ними займатися відверто та щиро, можуть викликати чудесний досвід трансформації та прийняття. Знову ж, юнґіанське питання є телеологічним: чи може досвід психологічної травми бути використаним у процесі досягнення психологічної глибини та духовного «дозрівання», які сам Юнг називає *індивідуацією*?

Індивідуація передбачає психологічну місткість, самоприйняття, повніше прийняття відповідальності за свою поведінку і значиму позицію в соціумі. Кожен із цих компонентів засвідчує серйозну роботу психіки. Психологічна місткість окреслює відчуття внутрішнього простору, де думки, образи, спогади та почуття можуть зберігатися й утримуватися. Після травми це завбачує відновлення здатності до витримання значного психологічного болю (Bion, 1962). Самоприйняття потребує примирення з відчуттям власної здатності до зла і руйнування, яку Юнг називає «тінь». Це також означає прийняти й примиритися із власним минулим, особливо тим, що містить провину та втрату, а також якимось чином досягти миру із мертвими. Повніше прийняття відповідальності за свою поведінку означає не відчувати себе жертвою вчинків інших. Знаходження ціннісної позиції в соціумі передбачає відновлення, хоча б деякою мірою здатності знову довіряти цивільному світові. Для деяких ветеранів це неймовірне досягнення. Як сказав римський поет Вергілій, шлях до пекла простий, але повернення назвоні – це завдання всього життя.

За Юнгом, завдання процесу індивідуації для ветеранів полягає у прийнятті й виявленні повнішого обсягу людяності, ніж зазвичай відчувається під час війни. Військове тренування скероване на те, щоб солдат міг поводитися компетентно навіть у край стресових умовах. Це означає, що солдат НЕ ПОВИНЕН відчувати [набутий] досвід, який він «компетентно» проживає. Інакше кажучи, під час війни ми проходимо через ситуацію з відданістю своїй місії і виживанню своєму й побратимів, а зробити ми це можемо лише тоді, коли не відчуваємо повно те, що проживаємо. Відтак, наполегливо тренуючи свою свідомість (*Ego*) під час війни, слід не допускати повної присутності та пережиття реальності.

Психоаналітик Дональд Віннікотт (Winnicott, 1974) писав, що страх «зламатися» є насправді страхом «зриву», який вже відбувся (у ранньому дитинстві), проте досвід якого ніколи не був пережитим. Припускаючи це, можемо слушно припустити, що будь-який досвід війни переживається (як мінімум) двічі: вперше при повній відданості місії і виживанню, ціною глибокої деперсоналізації, а вдруге, коли потрібно прожити по-справжньому, правдиво й людяно, те, що не вдалося пережити спочатку. Другий раз потрібен для того, щоб минуле змогло стати значимою історією, а не якоюсь незрілою подією, що переслідує тебе, і щоб можна було знову проживати повноцінне життя.

Треба зазначити, що більшість ветеранів спроможні відновити здатність переживання та «повернення з війни», а це означає, що не завжди досвід війни перетворюється на застигли поламани фрагменти психіки, що є травмою (Jung 1921b, с. 132; 1948, с. 261). Проте, незважаючи на наявність травми, потреби та проблеми розвитку залишаються тими самими.

Поеднуючи всі ці ідеї, бачимо, що архетипальна перспектива пропонує набуття гідності та спрямованості для ветерана при сприйнятті його досвіду і травми війни: гідність у розумінні його досвіду як загальнолюдського, не обмеженого особистісним, а спрямованість у трактуванні історії особи як заклику до глибшого переживання досвіду, більшого саморозуміння та здобуття позиції у соціумі, які Юнг називає «індивідуацією». Як пише Тік (Tick, 2005), «воїн – це не лише зовнішня роль, але і внутрішнє духовне надбання», котре має суспільне та культурне значення (с. 199).

У нашій культурі маємо чимало прикладів та рольових моделей такої трансформації воїна у духовного лідера, шанованого у загальному, цивільному суспільстві. Такі люди мають ознаки надійності, морального авторитету та величі. До прикладу, в США таким прикладом може бути Колін Пауелл, чий авторитет не надто був заплямований його промовою в ООН у 2003 році щодо підозри існування зброї масового ураження в руках Саддама Хусейна.

Іншим прикладом є молодий командир підводного човна Джиммі Картер, який став президентом та виступав за мир і демократію в усьому світі. Австралієць Пітер Косгроув, шанований ветеран В'єтнаму, який потім був спостерігачем за закінченням війни у Східному Тиморі, став головою Збройних сил Австралії, потім очолив Католицький університет Австра-

лії, і протягом усього життя й служби користувався повагою як поборник миру. В Ізраїлі Іцхак Рабин був талановитим молодим солдатом, котрий керував дорадчою групою під час Шестиденної війни в 1967 році. У 1992 році він представляв Ізраїль в Осло на форумі Миру, за що отримав Нобелівську премію, і нам цікаво, якою могла б бути ситуація на Близькому Сході зараз, якби він не був убитий у 1995 році.

Це один приклад – Нельсон Мандела, молодий лідер народу Коса, який був засновником організації Umkhonto we Sizwe (Спис Нації), військового крила Африканського Національного Конгресу, проте після визволення із в'язниці через 27 років він став лідером Південної Африки на шляху до безпеки та конституційної демократії. Його особистий моральний авторитет і політична надійність допомогли звести рівень насильства у країні на початку 1990-х до мінімуму. Проте багато читачів, напевне, можуть навести подібні приклади індивідуації серед кола своїх друзів, знайомих чи колег.

У Християнстві прикладом трансформації ветерана є постать св. Франциска. У період 1200-1203 років, він відслужив два терміни як військовий. Спочатку його захопили в полон. Під час другого терміну з ним сталася духовна трансформативна криза. Легенди розповідають, що у горах завівся вовк-людоджер, і місцеві жителі планували на нього полювання. Франциск зміг переконати їх, що зможе приручити вовка, що він і зробив. Якщо пригадаємо, що в європейському фольклорі вовк уособлює усе нелюдське та зле, тоді досягнення св. Франциска могло статися не лише через прихильність Бога до нього, але й тому, що він не побоявся зустрітися із тим, що тепер ветерани називають «звіром», принаймні я так думаю.

Теми повернення

Беручи до уваги архетипальні структури та значення психологічних травм війни, виникає питання: як можна найкраще допомогти воїну повернутися до цивільного життя? Не дивно, що різні культури мають багато спільного у темах повернення ветерана війни до суспільного життя.

Дерек Саммерфілд (Summerfield, 1998) у результаті проведення детальних досліджень вважає, що травми війни насамперед мають соціальне забарвлення та що відновлення «соціального світу» в контексті місцевої культури є основною засадою зцілення і реінтеграції [такої особи]. «Дискурс травми», який

пропонують з добрими намірами організації психічного здоров'я та НДО (недержавні організації), «не тільки «навішують ярлик патології» на тих, хто вижив, але й позбавляють їх людяності, не розуміючи комплексність їхніх реалій життя та мислення» (Summerfield 1998, с. 31). Архетипічний підхід до воєнної травми особливо чутливий до цих моментів, уникаючи термінології «психопатології» та фокусуючись на усіх, навіть найскладніших сферах життя тих, котрі вижили. І це згідно з тим, що ми знаємо про практики зцілення у традиціях різних культур. Крім того, хоча юнгіанська психологія є частиною аналітичної філософії, проте психотерапевт-юнгіанець ніколи не буде зводити значення бойової травми до герменевтики, яку пропонує теорія об'єктних стосунків, скажімо, на відміну від Гарланд (Garland, 2002) та її послідовників, що зосереджувалися на історії раннього розвитку людини та первинних захистах і тривогах, що закладалися у цей час (3).

Ед Тік (Tick, 2014) розглядає наступні архетипічні теми для ініціації звільненого в запас ветерана на шляху воїна:

1) ізоляція й допомога з боку старших воїнів і духовних осіб перед тим, як повернутися до цивільного суспільства;

2) прийняття призначення (долі) воїна;

3) внутрішнє очищення;

4) розповідь і сповідь (зокрема через оповідання, виставу чи танець);

5) реституція (відновлення позиції) в суспільстві шляхом спокути та відновлення суспільного «договору» і

6) ініціація у статус воїна, котрий користується пошаною в суспільстві.

Модель «Серце солдата», яку використовують у програмах зцілення, проводить людину через кожну з цих тем за допомогою вправ-ритуалів протягом чотирьох днів. Кількісні дані про успішність цієї моделі все ще збираються, проте зворотний зв'язок показує, що цей досвід є просто поворотним моментом у житті для ветеранів та їх сімей. Багато з них кажуть, що вони отримали більше користі від програми «Серце солдата», ніж від років «звичайного» медикаментозного чи психотерапевтичного лікування.

До вказаних вище тем я б також додав прийняття своєї «тіньової сторони» – примирення із мертвими у процесі суму й жалоби та самозобов'язання до служби у цивільному суспільстві. Тією чи іншою мірою всі ці теми пов'язані із складним запитанням: що ж робити з пам'яттю?

Оповіді та урок від народу Шангаан

Більшість ветеранів кажуть, що вони можуть розмовляти лише з іншими ветеранами. У нашій культурі уникання розмов про досвід війни є нормою. Цей підхід зрозумілий, проте помилковий.

Я вважаю, що проста правда полягає в тому, що травми війни будуть так чи інакше передаватися у сім'ї через покоління. Це може статися шляхом опосередкованого впливу, або ж через оповідь, зрозумілу всім, що згодом стане частиною історії та спадку сім'ї, хоча це й не так просто зробити.

Без означень у мові та часі світ є лише незрозумілим середовищем безсенсовних об'єктів. Поняття «машина», «стіл», «університет», «дружина» чи «ветеран» мають своє значення лише тому, що вони вплетені у складну канву можливостей та взаємозалежностей. Культура стає культурою лише через свої історії; це тканина, створена із ниток часу й мови. Оповіді, історії надзвичайно важливі як для виживання людей у групах, культурах, так і кожного індивіда в ній. Саме тому процес оповіді є основою для процесу повернення воїна додому у військових традиціях кожного суспільства. Оповіді про травму війни трансформують набір незрозумілих образів через рідну мову людини, через мову її землі. Цей процес неначе «ремонтує» світ для ветерана, робить його знову придатним для проживання та повернення до нього.

Через те, що у таких оповідях наявна конфронтація із «тінною» чи силами зла, вони часто мають елементи сповіді. Наприклад, народ Коса називає такий процес оповіді-сповіді *ukubula*, при якому цивільне суспільство приймає відповідальність за насильство, що було вчинене від його імені. Якщо мати за мету зцілення і ветерана, і суспільства, то ветерана не можна залишати наодинці з його почуттями вини й сорому. (Саме на цих традиціях побудована організація «Комісія правди і примирення» у Південній Африці.) За таким підходом професійне психологічне консультування чи психотерапія є не просто «методами лікування». Радше ми, психотерапевти, становимо частину архетипального ритуалу повернення додому, представниками суспільства та його підтримки – без засудження, але з турботою та відданістю, у рамках якої є почесним обов'язком допомога людині нести тягар війни й трансформувати окремі образи у зрозумілий та значимий наратив, у котрому індивідуальний та загальнокультуральний аспекти

взаємно відображаються та збагачуються (Pardoulou, 1998).

У сім'ї такі розповіді зазвичай подаються для дітей поступово та в адаптованій для їхнього віку формі. Не обов'язково згадувати кожну деталь. Проте, якщо історія не буде розказана, то ціною стане розрив між поколіннями і постійна травма дисоціації.

Студентка початкового курсу медсестринської справи ставиться із відданістю до роботи з ветеранами. Вона каже, що її батько – ветеран війни у Перській затоці, тому вона намагається зробити, що може, щоб допомогти. Її психотерапевт помічає, що це бажання допомогти виглядає дещо неоднозначним.

Студентка далі каже, що вона б хотіла, щоб її батько отримав допомогу на предмет подолання проблема зловживання алкоголем та депресії, що з'явилися у нього після війни. На думку психотерапевта, при виборі освіти медсестри дівчину історія батька не лише надихнула, але й «обтяжила». Через почуття того, що її батько для неї не є підтримкою, але проблемою, яку треба вирішити.

А ось герменевтичний погляд на цю ситуацію.

У народі Шангаан, Південно-Східна Африка, вважали, що коли чоловік убиває іншого чоловіка, навіть на війні, то він повинен на краю села побудувати хату на ім'я убитого. Коли його дочка досягає зрілості, то вона «виходить заміж» за дух убитого і приймає на себе обов'язки доглядати за хатиною. Якщо вона потім закохається і захоче вийти заміж, то разом із батьком повинна пройти ритуал, у якому вони просять дух загиблого «звільнити» її, щоб вона вийшла за свого обранця (4).

Ця розповідь дає інтерпретацію «почуття призначення» студентки й показує, що потрібно зробити. Припускається, що батько дівчини все ще не «зациклений» на померлих, своєю чергою, вона «зациклена» на «вилікуванні» батька і таким чином наче «одружена» з духами загиблих. Через те вона не відчуває себе вільною у своєму особистому та професійному житті.

Використовуючи цю історію, батькові й дочці порекомендували психотерапію спочатку окремо, а потім разом, і в батька, й у дочки стався значний прогрес у зціленні. Батько почав відвідувати зустрічі Анонімних алкоголіків, і в житті сім'ї сталися значні зміни.

Примирення із мертвими

Вищезгадана історія приводить нас до теми «відносин із мертвими». Багато з ветеранів кажуть, що мертві їх переслідують, приходять у жахливих снах, нав'язливих спогадах та

образах. Якщо мертві переслідують ветеранів у снах та спогадах, то виникає запитання: чого ці спогади хочуть від нас? Більше того, чого хочуть від нас самі мертві (хоча б як постаті духів)? Такі типові методи позбутися їх, як зловживання різними речовинами, напади гніву чи безсоння до виснаження, звісно, не допомагають. Навіть подумати про те, щоб примиритися зі смертю побратимів, які не повернулися з війни, чи цивільних – важке випробовування. Однак ще важче для ветеранів, особливо молодих, знайти мир з убитими ворогами. Але це зробити потрібно.

Більшість із авторів, згаданих у цій статті, наводять чудові приклади дискусій на цю тему. Так, відомо, що індіанці Великих Рівнин вшановували пам'ять убитого буйвола після полювання. Менш відомим і шокуючим для молодих ветеранів є той факт, що ці самі індіанці склали шану й мертвим ворогам після бою, перш ніж повернутися у свої селища. Люди Коса (Південна Африка) вірили, що душа воїна залишається на полі бою, доки він не помолиться за всіх мертвих, даючи їх душам можливість перейти в інший світ. Тільки після цього предки, сторожі морального порядку світу, дозволять воїновій душі повернутися до них.

Молодий ветеран з Північної Африки запитує: а що як він сам був убитий в Анголі, і став привидом, але сам не знає про це? Його психіатр діагностує це як стан хронічної деперсоналізації та депресії, призначає антидепресанти. Однак ветеран припиняє вживати ліки через неприємні для нього побічні наслідки. Йому розповіли про вірування Коса і про те, що останнього точно б зрозуміли, про що він говорить. Після цього цей вояка почав більш вільно висловлюватися про мертвих і розпочав процес відреагування втрати, жалоби та інтеграції. Через ці «звичайні» психотерапевтичні процеси він почав більшою мірою відчувати себе «живим», або, інакше кажучи, його душа повернулася до нього.

Потреба потурбуватися про мертвих, визнати їх людську природу здебільшого вважається питанням етики. Можливо, психотерапевт відповідальний не лише за особу, яка сидить перед ним, але й за постаті – живі та мертві, що живуть у його уяві і снах. Подібно до народних цілителів, Юнг серйозно ставився до припущення, що мертві – це постаті психічної реальності, які також потребують нашої допомоги і зцілення (Jung, 1963, с. 340) (5). [Отож] допомога ветеранові визнати людську

природу мертвих є важливою для його довготривалого зцілення.

Під час чотириденної програми ветеран оповідає, що він був хорошим солдатом, відмінним стрільком. Потім каже, що у його жахливих снах він влучає у цілі, як його вчили, хоча цілі мають обличчя. Він ледве стримує сльози.

Перебуваючи поруч із ним у настрої його снів, я пропоную йому наступного разу, коли з'явиться цей сон, спробувати, якщо він зможе, «дозволити» цьому жаху прийти до нього в його уяві до засинання. Будучи повністю присутнім, він зможе запитати нічну мару: що тобі від мене треба? Наступного ранку він розповів нашій групі, що сні хочуть, щоб він знову став людиною. (Кілька років по тому жахливий сон більше не повертався.)

Мертві у жахливих снах та використання активної уяви

Наше заключне «юнгіанське» запитання таке: яким чином фахівець-психотерапевт може використати Юнгові ідеї на практиці? Є певні підходи та ідеї у юнгіанській психотерапії, що часто постають трансформативними для ветеранів, яких переслідують нічні жахи. На жаль, більшість осіб, котрі працюють із ветеранами, поняття не мають, як саме допомогти їм позбутися нічних жахів.

Студент-старшокурсник запитав: що робити із жахливими снами, про які розповів пацієнт госпіталю для ветеранів? На що його супервізор порадив сказати пацієнту: «Ми не займаємося снами», та зосередитися на призначеній програмі лікування. В мистецьки написаній публікації про лікування ПТСР у військових є розділ про розлади сну, зокрема й про нічні жахи (Brim & Riggs, 2011), у якому згадуються лише медикаменти та «гігієна сну» як можливі варіанти допомоги. Не наведено жодного прикладу жахливого сновидіння, не згадана жодного разу можлива його значущість [для психодуховного здоров'я таких пацієнтів].

Деякі теми, згадані вище, я хочу навести в контексті роботи з нічними жахами. Спочатку декілька коментарів. Юнгіанці розглядають сні як певну компенсацію обмежень *Ego*. Сні «авторизуються» вищим за нас розумом, тому нездатні до самоусвідомлення. Їх функція – розвиток індивідуальності через символізм психічних процесів з наявністю чи з відсутністю самоусвідомлення *Ego*. Розуміння снів дає нам змогу бути активними учасниками процесу, а не «йти, куди потягне доля» (Jung, 1917/43, с. 109).

У посттравматичних жахливих снах людина, як правило, спочатку постійно бачить повторення травматичного досвіду. Далі запускаються процеси зцілення, що оприявнюють відновлення психічної стійкості. Подальше зцілення відбувається тоді, коли «тінь» зустрічають віч-на-віч та визнають і приймають її. Вілмер (Wilmer, 1996) пригадує історію, що оповів йому фон Франц (Von Franz), про колишнього офіцера британської армії, який потерпав від нічних жахів і який звернувся до Юнга за порадою. Спочатку (у сновидінні) до його дому намагався увірватися «ворог». Пізніше ворог, котрий з'являвся у вікні, набув постаті лева, що Юнг розцінив як позитивний знак. Ще пізніше «ворог» набув постаті однієї людини. А після цього Юнг сказав, що сон [такого образного наповнення] більше не буде з'являтися, і був правий.

Одним із сильних методів роботи зі снами є те, що Юнг назвав «активним уявленням». Це процес, у якому той, до кого приходить такий сон, активно і відкрито вступає у спілкування з образами сну, або у чомусь [комунікує] на зразок діалогу, або через малюнки чи інші форми мистецтва. Все відбувається у «перехідному просторі (стані) та найефективніше проходить у стані «замріяності» (Swik, 1991; Gordon, 1985). Він вимагає значної стійкості *Ego*, тому не підходить для людей із значними структурними дефіцитами психіки, як от первинними психотичними розладами чи значними деформаціями особистості. При цьому методі також загалом потрібна підтримка міцного терапевтичного союзу, постійного спостереження терапевта й підтримки ним постаті, що уособлює того, чий сон деталізується у процесах, які відбуваються між ними. Коли в особи посилюється тривожність, то варто призупинити процес. Цей метод винятково помічний тоді, коли постійно сняться чи «переслідують» мертві (6). Я вважаю, що краще проводити таку роботу в малій групі, у якій присутній принаймні один цивільний як «свідок». Можу відзначити, що юнгіанці найчастіше почуваються комфортно з таким феноменом. Читач, можливо, пригадає, що докторська дисертація Юнга була саме на цю тему (Jung, 1902), і він цікавився нею упродовж всього життя як у терапевтичному контексті, так і в теоретичному.

Молодого ветерана переслідував образ першого ворожого солдата, якого він убив. Він розповідає, що знаходився у броньованому транспортному засобі з великокаліберним кулеметом, коли на дорогу перед ним вистриб-

ну ворожий солдат і почав безладно стріляти у його напрямку з АК-47 (невеликого автомата). У ворожого солдата не було ніяких шансів, кулеметник перерізав його навпіл за лічені секунди. Цей образ переслідує ветерана, йому погано, і він не розуміє, чому його побратими вітають його й салютують. Після повернення додому його роками переслідують жахливі сни. У них він знову на Близькому Сході, і переважно вночі стріляє по тінях. Чим більше тіней він убиває, тим більше їх стає, допоки він не прокидається, приголомшений та переляканий. З роками він помічає, що сон змінюється. Спочатку все як завжди, потім сцена перетворюється: він уже вдома, воює з тими ж тінями. Далі сон знову зазнає змін – стає ще більш нестерпним: він стріляє по тінях у власному домі, коли помічає, що стріляє у власних дітей.

Коли він про це розповідає, [то це вказує, що] цей сон все ще постійно його переслідує. Протягом близько тридцяти хвилин я кажу йому, що спочатку його сон був лише повторенням травматичної події, далі його психіка почала зцілюватися, приносячи розуміння того, що тіні, з якими він воює, не лише уособлюють його бій на Близькому Сході, але бій з його власними демонами, який він веде після повернення додому. Сон також уособлює його страх, що ці «демони» можуть зашкодити його дітям. Але сон розгортається далі. Він уособлює те, що ці демони руйнують його здатність радіти, бути довірливим як дитина, як його власні діти, бути відкритим до майбутнього.

Далі він розповідає про молодого шаленого повстанця і визнає, що в суїцидальній хоробрості того хлопця він побачив себе. І якщо вже судилося бачити його все життя, то він вирішив сказати йому: «Я буду тебе згадувати з повагою, як такого самого як я воїна. Йди до Аллаха і спочивай з миром». У процесі активного уявлення той чоловік у відповідь піднімає великий палець та повільно зникає. Проїшов рік, жахливий сон не повернувся, а сам солдат написав, що його життя змінилося, в тому числі його стосунки з дружиною та дітьми. Тепер у нього лише спогади, а не «переслідування» (Jung, 1967, с. 330-358).

ВИСНОВКИ

1. У результаті проведеного дослідження аргументовано, що архетипальний метод К. Юнга у пошуку значущості психологічних ран війни дає серйозну перспективу зцілення у

роботі з ветеранами. Доказова база цієї перспективи повинна бути зрозуміла.

2. Для читачів психоаналітичного напрямку, для яких слухання та пошук значення вже є основним у практичній роботі, легко інтегрувати підхід Юнга. Це допоможе уникнути заплутування в особистісних психодинаміках та історії, коли це не має архетипального значення для процесу зцілення.

3. Коли я оприявнюю ці ідеї фахівцям у сфері психічного здоров'я, котрі застосовують терапію когнітивного процесингу і терапію тривалої експозиції у роботі з ветеранами, то разом із відкритою цікавістю й захопленням чую запитання: як вони можуть використувати все це, не маючи відповідної підготовки?

4. Моя відповідь на подібні запитання така: працюйте як працюєте, але із усвідомленням архетипальних перспектив, описаних у літературі та згаданих у цій статті, як додаткової інформаційної підтримки для знаходження відповідних методик. Я сподіваюся, що такий підхід збагатить практику фахівців, чия освітня і теоретична підготовка далека від юнгіанства.

Нотатки

(1) Психотичні риси є загальнопоширеними. В одному з досліджень (Lindsey et al., 2000) зазначено, що 30-40% ветеранів із ПТСР говорять про слухові чи зорові галюцинації. У 2009 році доведено, що 41,8% пацієнтів Управління охорони здоров'я ветеранів (VA) лікувалися антипсихотичними медикаментами не за призначенням (Leslie et al., 2009). Сучасна позиція VA – вживати антипсихотичні ліки в меншому обсязі, і ніколи як єдиний метод лікування. Психотропні ліки визнані корисними у поєднанні з психотерапією та поведінковою терапією, які вважаються первинними методами.

(2) Інформація у наведених прикладах змінена та об'єднана, хоча деталі, як у цьому сні, справжні. Досвід на використання особистого матеріалу в цій статті було надано, за що ми висловлюємо глибоку вдячність і повагу.

(3) При цьому не заперечується, що ранній досвід здатний організувати внутрішній світ у такий спосіб, що може привести до схильності до посттравматичних розладів, та що прояснення кумулятивних повторень організовуючих фантазій може бути помічним. Я не погоджуюся з тим, щоб ПТСР вкладали у прокрустове ложе теорії об'єктних стосунків. Тут є питання етичні та політичні. Гарланд та колеги не кажуть цього безпосередньо, але немовби висловлюють припущення, що війни та інші катастрофи не були б такими нестерпними, якби у нас були кращі стосунки з матерями.

(4) Мені це розповідь провідник-Шангаан у Національному парку Крюгера в 2013 році, коли я запитав його, що він може розповісти про традиції зцілення воїнів. Перш ніж я запитав ще щось, він помахав рукою і відійшов до своїх нетерплячих туристів у сафарі-авто. Дуже йому вдячний.

(5) Теоретична основа тут [полягає] у тому, що Юнг називає «реальністю психічного» та описує всі стосунки, у яких ми задіяні. Він обстоює «психологічність» у зацікненнях пацієнта на мертвих, але й [здійснює] постановку онтологічного запитання щодо їх статусу, уникаючи як скептицизму трактування їх як «проекцій мислення», так і підтвердження їх позитивного статусу. Тут є два епі-

стемологічних напрямки. Перший – це «взяти в дужки» просте онтологічне підтвердження мертвих як привидів у прямому значенні. Другий – «взяти в дужки» також власний скептицизм та «йти за течією» феномену, однак не повертаючись до натуралістичного позитивізму. Це те, що має на увазі Юнг, коли говорить про цю позицію як про феноменологічну (Brooke, 2015).

(6) Сандра Міллер (Sandra Miller, 2015, особисте спілкування) висловлює припущення, що людям легше використовувати «активне уявлення» з посталями мертвих, тому що ці постаті не є особистісними комплексами, оточеними особистими тривогами та захистами. «Об'єктивність» архетипального рівня тут немов надає безпечну відстань. Я схильний погодитися.

REFERENCES

- Best, E. (1903). Notes on the art of war, as conducted by the Maori of New Zealand, with accounts of various customs, rites, superstitions, etc, pertaining the war, as practiced and believed in by the ancient Maori, Part VII. *The Journal of the Polynesian Society*, 12(3), 145-165.
- Bion, W. R. (1962). A theory of thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, 43: 306-310.
- Bracken, P. (1998). Hidden agendas: Deconstructing post traumatic stress disorder. In: P. Bracken & C. Perry (Eds.), *Rethinking the Trauma of War* (p. 38-59). London: Free Association.
- Brim, W. & Riggs, D. (2011). Sleep disorders. In: B. Moore & W. Penk (Eds.), *Treating PTSD in Military Personnel: A clinical handbook* (p. 270-287). New York: Guilford.
- Brooke, R. (1993). Coyote Barks at Prometheus: Archetypal images of the therapeutic stance. *The Humanistic Psychologist*, 21(spring): 58-63.
- Brooke, R. (2012). An archetypal perspective for combat trauma. *Bulletin of the American Academy of Clinical Psychology*, 13(1):2-7.
- Brooke, R. (2015). *Jung and Phenomenology: Classic edition*. London and New York: Routledge.
- Cwik, G. (1991). Active imagination as imaginative play-space. In: M. Stein & N. Schwartz-Salant (Eds.), *Liminality and Transitional Phenomena* (p. 99-114). Wilmette, IL: Chiron.
- Decher, L. (2007). Combat trauma: Treatment from a mystical/spiritual perspective. *Journal of Humanistic Psychology*, 47: 30-53.
- Edinger, E. (1992). *Transformation of the God-image: An Elucidation of Jung's Answer to Job*. Toronto: Inner City.
- Eigen, M. (1986). *The Psychotic Core*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Garland, C. (Ed.) (2002). *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach* (2nd edn). London: Karnac.
- Gornod, R. (1985). Losing and finding: The location of archetypal experience. *Journal of Analytical Psychology*, 30: 117-133.
- Hamner, M. (2011). Psychotic symptoms in posttraumatic stress disorder. *Focus*, 9(3): 278-285. Available at: <http://focus.psychiatryonline.org/article.aspx?articleid=178204> [last accessed 6 August 2016].
- Hillman, J. (2004). *A Terrible Love of War*. London: Penguin.
- Hoge, C. (2010). *One a Warrior Always a Warrior*. New York: Guilford.
- Hoge, C. (2011). Interventions for war-related post-traumatic stress disorder: Meeting veterans where they are. *Journal of the American Medical Association*, 306: 549-551.
- Jeffries, M. (2014). Clinician's guide to medications for PTSD. Washington, DC: US Department of Veterans Affairs. Available at: www.pst.dva.gov/professional/treatment/overview/clinicians-guide-to-medications-for-ptsd.asp. [last accessed 6 August 2016].
- Jung, C. G. (1902). On the psychology of so-called occult phenomena. In: H. Read, M. Fordham, & G. Adler (Eds.), *The Collected Works of C. G. Jung: Vol. 1* (trans. R. Hull) (p. 3-88). Executive editor, W. McGuire. Bollingen Series XX, 20 volumes. London: Routledge and Kegan Paul; Princeton: Princeton University Press, 1953-1979. [Henceforward referred to as *C. W.*, with the volume and page numbers.]
- Jung, C. G. (1917/43). On the psychology of the unconscious. *C. W.*, 7: 9-119.
- Jung, C. G. (1919/48). The psychological foundations of belief in spirits. *C. W.*, 8: 301-318.
- Jung, C. G. (1921a). Psychological types. *C. W.*, 6: *passim*.
- Jung, C. G. (1921b). The therapeutic value of abreaction. *C. W.*, 16: 129-138.
- Jung, C. G. (1932). Sigmund Freud in historical setting. *C. W.*, 15: 33-40.
- Jung, C. G. (1934a). A review of the complex theory. *C. W.*, 8: 92-104.
- Jung, C. G. (1934b). The state of psychotherapy today. *C. W.*, 10: 157-173.
- Jung, C. G. (1935/53). Psychological commentary on *The Tibetan Book of the Dead*. *C. W.*, 11: 509-526.
- Jung, C. G. (1945). After the catastrophe. *C. W.*, 10: 194-217.
- Jung, C. G. (1946). The fight with the shadow. *C. W.*, 10: 218-226.
- Jung, C. G. (1948). General aspects of dream psychology. *C. W.*, 8: 237-280.
- Jung, C. G. (1963). *Memories, Dreams, Reflections*. Fontana, CA: Fontana Books, 1967.
- Leslie, D., Mohamed, S., & Rosenheck, R. (2009). Offlabel-use of antipsychotic medications in the Department of Veterans Affairs healthcare system. *Psychiatric Services*, 60(9): 1175-1181.
- Lindsey, S., Carlson, E. & Sheikh, J. (2000). Psychotic symptoms in posttraumatic stress disorder. *CNS Spectrums*, 5(9): 52-57.
- Marlantes, K. (2011). *What Is It Like to Go to War*. New York: Atlantic Monthly.
- Papadopoulos, R. (1998). Destructiveness, atrocities, and healing: Epistemological and clinical reflections. *Journal of Analytical Psychology*, 43(4): 455-477.
- Paulson, D. (2005). *Walking the Point: Male Initiation and the Vietnam Experience*. New York: Paraview.
- Paulson, D., & Krippner, S. (2007). *Haunted by Combat*. Westport, CT: Praeger Security International.
- Podvoll, E. (1990). *The Seduction of Madness*. New York: Harper Collins.
- Shay, J. (1995). *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Touchstone.
- Shay, J. (2002). *Odysseus in America*. New York: Scribner.
- Stein, M. (1985). *Jung's Treatment of Christianity*. Wilmette, IL: Chiron.
- Summerfield, D. (1998). The social experience of war and some issues for the humanitarian field. In: P. Bracken & C. Petty (Eds.), *Rethinking the Trauma of War* (pp. 9-37). London: Free Association.
- Tick, E. (2005). *War and the Soul*. Wheaton, IL: Quest.
- Tick, E. (2014). *Warrior's Return: Restoring the Soul After War*. Boulder, CO: Sounds True.
- Wilmer, H. (1996). The healing nightmare: War dreams of Vietnam veterans. In: D. Barrett (Ed.), *Trauma and Dreams* (pp. 85-99). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Winnicott, D. W. (1974). Fear of breakdown. *International Review of Psychoanalysis*, 1: 103-107.
- Young, A. (1995). *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

АНОТАЦІЯ

Роджер БРУК.

Архетипічний підхід до терапії посттравматичного розладу у військових (комбатантів).

Пропонується юнгіанська модель як основа для психотерапевтичної роботи з ветеранами. Виокремлюються універсальні – архетипальні – теми, присутні у традиціях багатьох військових культур: а) прийняття свого призначення воїна, б) примирення із загиблими чи вбитими, в) відновлення честі ворога тощо, а також обговорюються моральні та духовні аспекти травми війни. Наголошується про відносно невисоку цінність емоційного катарсису в клінічній перспективі травми – поряд з важливістю засвідчення досвіду травмування з боку неосудливої та відданої військовій справі особи. При цьому зосередження на простому усуненні симптому характеризується як редукціоністське ставлення фахівця і як таке, що переживається як неповага і навіть аморальність з боку ветерана. Обґрунтовується головне завдання психотерапевта – прийняття «тіневої» сторони потягів воїна, реальності зла і руйнування, проте поза епістемологічних чи психіатричних рамок. Водночас стверджується, що постановка діагнозу ПТСР призводить до соціальної маргіналізації ветерана на тлі безпорадності цивільного суспільства, оскільки «психічна хвороба» має лікуватись фахівцями саме у сфері психічного здоров'я. Посттравматичні симптоми тлумачаться в контексті психічної функції, яку вони можуть виконувати, а також як стимул до «Шляху воїна», моральної та духовної подорожі ветерана до глибшого і повнішого життя. Наслідуючи Юнга, пропонується використовувати досвід травми задля досягнення індивідуалізації, що передбачає психологічну місткість, самоприйняття, повніше прийняття відповідальності за свою поведінку та значиму позицію в соціумі. Зауважується на зрозумілій, але помилковій стратегії, що нині існує в західному суспільстві, уникати розмов про війну. Автор застерігає, що нерозділений травматичний досвід може впливати на нащадків воїна опосередковано навіть через покоління, маючи за результат розрив між поколіннями і постійну травму дисоціації.

Ключові слова: психотерапія, військова культура, комбатанти, посттравматичний стресовий розлад, індивідуалізація, архетип, провина того, хто вижив, К.Г. Юнг.

ANNOTATION

Roger BROOK.

An archetypal approach to treating combat post-traumatic stress disorder.

Jungian model of psychotherapeutic work with veterans is presented. Universal – archetypal – topics evident in the traditions of many warrior cultures are singled out: acceptance of one's destiny as a warrior, making peace with the dead or killed, restoration of honour to the enemy, etc.; moral and spiritual traumas of war are discussed. A relatively low value of emotional catharsis in the clinical perspective of trauma is stressed – together with the importance of witnessing the experience of trauma from the side of a non-judgmental and devoted person. Concentration on a mere eradication of a symptom is shown as a reductionist attitude of a professional and such that is experienced as disrespectful and immoral from the side of a veteran. The task of a health care professional is described as acceptance of a «shadow» side of a warrior's drives, of the reality of evil and destruction but beyond the context of epistemologic or psychiatric frames. Meanwhile, being diagnosed with PTSD leads, in the author's opinion, to social marginalization of a veteran together with civil society impotence as «a psychic disease» is to be treated by health care professionals. Posttraumatic symptoms are viewed in the context of a psychic function that they can play as well as a call to «the warrior's path», a moral and spiritual journey of a veteran to a deepened and more engaged life. Following Jung, the author offers to use the experience of individuation that includes psychological spaciousness, self-acceptance, greater responsibility for their conduct, and a meaningful position in the wider society. The understandable, but misguided strategy evident in the western society to avoid discussions about war is highlighted. The author warns that undivided traumatic experience may influence the warrior indirectly causing intergenerational breakdown and persistent dissociated trauma.

Key words: psychotherapy, warrior culture, combats, post-traumatic stress disorder, individuation, archetype, survivor's guilt, C.G. Jung.

Переклад з англійської та анотація
Богдани ЗЛЕНКО, редакція Оксани БАЙЄР
із дозволу автора за виданням:
Downing, D. & Mills, J. (Eds.) (2017).

Outpatient treatment of psychosis: Psychodynamic approaches to evidence-based practice. P. 171-195.

Автор, перекладач і редактор
висловлюють подяку Олеху ГУКОВСЬКОМУ
за допомогу з перекладом термінології
і власних назв стосовно індіанської історії.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.

Надійшла до редакції 02.09.2022.
Підписана до друку 20.09.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Брук Р. Архетипічний підхід до терапії посттравматичного розладу у військових (комбатантів). *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 135–148. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.135>

Олена СУЛЯВА

ПРОЄКТ СТВОРЕННЯ ПСИХОМИСТЕЦЬКИХ СЦЕНАРІЇВ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Olena SULIAVA

THE PROJECT OF CREATING PSYCHO-ARTISTIC SCENARIOS OF MODULAR-DEVELOPMENTAL INTERACTION OF THE EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.149>

УДК: 159.98

Актуальність теми дослідження. Системна криза в освіті зумовлена тим, що традиційна освітня модель початкової і середньої школи історично пережила свою мету й завдання, адже була спрямована на формування знань, умінь, навичок, мало враховуючи здібності та психодуховний потенціал конкретного учня. Для подолання цієї кризи постає гостра нагальність керуватися виключно науковим знанням і здобутими компетентностями, а не політичними чи комерційними інтересами, які нерідко приховуються за гаслами псевдореформ.

Наразі предметом прискіпливого вивчення сучасної науки, щонайперше педагогічної психології і психодидактики, є «створення оптимальних умов, які б дали змогу конкретній дитині, з її індивідуальним досвідом і неповторною траєкторією розвитку, максимально використати свій суб'єктний потенціал для цілей самотворення» [9]. А якщо це так, то постає потреба у розробці й упровадженні новітніх систем навчання, їх методологічного і технологічного забезпечення задля максимального розкриття та реалізації особистісних ресурсів і позитивної Я-концепції учня. Такою новітньою, науково обґрунтованою та експериментально перевіреною, є *модульно-розвивальна система навчання А.В. Фурмана*, специфіка якої «якраз і полягає в надінтенсивній внутрішній роботі учня над самим собою, що максимально реалізує його емоційно-психологічні можливості й наближує духовну зрілість» [15]. У названій інноваційній системі навчання

«повноцінне функціонування навчального модуля здійснюється за умов розгорнутої (мистецької) дії, що за перебігом і розвитком подій (дійства) подібна до драматичної вистави» [16, с. 3]. Тож у цій теоретичній системі психологія та мистецтво, будучи поєднані в їх єдиній меті зрозуміти, розкрити, розвинути й піднести людську душу, вимагають нового інструментарію роботи вчителя, освітянина. Один з них – замість звичного конспекту уроку – *освітній сценарій*, у якому описується логіка розгортання психомистецької взаємодії вчителя в окремо взятому класі в рамках того чи іншого навчального курсу.

Освітній сценарій покликаний допомогти вчителю пройти разом з учнями – згідно із законами мистецького дійства від зав'язки, розгортання подій до кульмінації та згасання подій і аж до розв'язки – нарізно крізь всі етапи модульно-розвивального циклу, й у підсумку дати змогу створити умови для найкращої пізнавальної, чуттєвої, вольової та навіть духовної зосередженості й спровокувати цілковите занурення учня і вчителя як у предмет пізнання, так і в лабіринти творення власного Я. Це та унікальна інтенція, коли творення освітнього продукту відбувається на зіткненні двох світів – науки (психології) та мистецтва (театрального дійства) і потребує наукового дослідження, передусім з'ясування, де і як ці світи перетинаються, взаємно доповнюються, досягаються й стають доступними для опанування вчителем-дослідником, котрий

бажає плекати компетентного себе, відповідального учня, сучасне україномовне освітнє довкілля.

Мета дослідження: створення психомистецьки зорієнтованої моделі організації освітнього процесу в загальноосвітній школі та експериментальна перевірка її розв'язкової ефективності.

Завдання дослідження:

1) здійснити філософсько-психологічне обґрунтування альтернативності розуміння навчання як пізнавального процесу і навчання як психомистецького дійства;

2) розробити принципи удіяльнення психомистецького сценарування цілісного модульно-розвивального процесу навчальної взаємодії педагога і вихованців;

3) провести експериментальне дослідження ефективності новоствореної психомистецької моделі організації освітнього процесу в початковій школі.

Об'єкт вивчення становить модульно-розвивальна взаємодія вчителя та учнів у її психодидактичному обґрунтуванні-висвітленні з використанням освітніх сценаріїв як інноваційних засобів навчання.

Предметом дослідження є принципи, закономірності, композиційна побудова, форми, засоби та інструменти психомистецького сценарування.

Головна концептуальна ідея полягає в тому, що особливе місце в інноваційній модульно-розвивальній системі навчання А.В. Фурмана належить *освітньому сценарію*, що концептуально та інструментально відмінний від добре відомих планів-конспектів уроків, у яких фіксуються лише змістові аспекти тієї чи іншої теми у їх логічному слідуванні один за одним. Освітній же сценарій є втіленням закономірності безперервної розвивальної мислекомунікації протягом усього навчального модуля. Основний його зміст становлять багатовекторні міжособисті стосунки, що сприяють інтенсивній внутрішній роботі кожного над власним розумовим та особистісним зростанням. Таке мистецьки зорієнтоване навчання посилене тільки для вчителя-дослідника, вчителя-режисера. Теорія і технології освітнього і рефлексивно-вчинкового сценарування обґрунтовані А.В. Фурманом [12; 16; 17]. Крім того, ним визначені психодидактичні цілі кожного етапу модульно-розвивального циклу-процесу, що узасаднюють принципи і нормативи творення освітніх сценаріїв. Звісно, що вікові особливості психоемоційного розвитку учнів початкової школи

мають бути враховані під час впровадження інноваційної системи навчання.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на найбільш достовірному припущенні, що теоретично та методологічно розроблена й експериментально перевірена модель творення освітніх сценаріїв стане успішною щоденною практикою вчителів-психологів як найбільш дієвий психодидактичний інструмент ефективної взаємодії з учнями в рамках *модульно-розвивальної системи навчання* та в напрямку оптимізації їх рефлексивного учіння, психокультурного розвитку і самісно-особистісного зростання. Підтвердженням цього є повсюдно очевидний емпіричний факт: знаннева складова організованого шкільного навчання не здатна покрити й задовольнити всього поля персональних потреб-інтересів навіть найменш вибагливого виховання. Тим більше, що у кожного школяра молодшого віку актуально присутнє в поведінці і вчинкових діях особистісне джерело з індивідуальним світом емоцій і почуттів, прагнень і можливостей, задатків і здібностей, темпераментальних і характерологічних властивостей. Інноваційна система модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана завдяки задіянню різноспрямованих психомистецьких технологій, комплексу оригінальних програмово-методичних засобів та безперервної полідіалогічної взаємодії й самоактивності учасників освітнього процесу пронизує всі їхні базові спонукання-здатності в інтелектуальному, емоційному, соціальному, вольовому, духовному сферних контекстах суб'єктивного зреалізування.

Освітній сценарій якраз і фіксує всі аспекти впливу вчителя на ведення інтенсивної освітньої взаємодії, відображає драматизм протистояння навчально-сценічних конфліктів, детально описує психодраматичний перебіг довершеного модульно-розвивального циклу, здійснює художньо-психологічну адаптацію соціально-культурного змісту освітньої діяльності до спроможностей учні конкретного віку, висвітлює одну або кілька сюжетних ліній мистецького перебігу, вибудовується за законами театрального дійства, де є визначені дійові особи, реквізити, а структурно – зав'язка, розвиток подій, кульмінація, згасання подій, розв'язка. Вчитель, створюючи освітній сценарій, пам'ятає про надзавдання, себто про те надважливе, надчутливе, чого він прагне досягти у той чи інший момент модульного заняття і чому саме будуть підпорядковані всі засоби, прийоми, методи, які він використає. Крите-

рієм ефективності освітнього сценарію, вдало складеним і вміло використаним, стануть не лише найкращі з можливих для учня показники у знаннєвій сфері, а й те, як він зріс соціально, культурно, духовно, що створив в культурному і духовному плані, які нові смислові відношення чи моральні правила, інтелектуальні чи естетичні цінності знайшли реальне упредметнення у його думках, переживаннях, діях, рефлексивності.

Методологічною основою підготовки психомистецьких сценаріїв модульно-розвивальної взаємодії вчителя та учнів є методологічна план-карта освітології як синтетичної наукової дисципліни та нового напрямку соціогуманітарного пізнання, що у взаємодоповненні охоплює: а) теорію освітньої діяльності, б) вітакультурну методологію, в) новаційну оргтехнологію модульно-розвивальної освіти, г) фундаментальний соціально-психологічний експеримент на предмет зміни традиційної освітньої моделі середньої і вищої школи на інноваційну [8; 15; 19; 21; 22], а також принципи, закономірності і нормативи циклічно-вчинкового підходу та форми, методи, засоби, інструменти професійного методологування [2; 7; 14, т. 4; 13 18; 23].

Виклад основного матеріалу дослідження.

Перший крок, який здійснено нами на шляху психодидактичної реконструкції наукових здобутків А.В. Фурмана і представників авторської школи, полягав у проведенні порівняльної характеристики традиційного плану-конспекту уроку та освітнього сценарію модульно-розвивальної системи навчання. При цьому критеріями для порівняння вибрано мету, зміст, структуру, місце вказаних форм в освітній системі, роль учителя, політика оцінювання ефективності в обох альтернативних випадках. Результати порівняльного аналізу подано в *табл.* Їх рефлексивне зіставлення дає підстави висновувати, що освітній сценарій як оргзасобова частина цілісної інноваційної модульно-розвивальної системи виконує роль ефективного і дієвого інструменту планування, відображення конфліктних та колізійних аспектів освітнього процесу, має структуру сценічної дії, досягає не лише навчальної, а й психоемоційно наповненої мистецької мети.

Розробка і використання освітнього сценарію – прерогатива вчителя-дослідника, вчителя-режисера, емпатійної особистості, здатної через призму власних емоційних станів провести своїх учнів до нових висот інтелекту-

ального, емоційного, культурного, духовного зростання. Дослідження у сфері творення освітніх сценаріїв у модульно-розвивальній системі навчання покликане дати вчителю нової формації бачення освітнього процесу як паритетної освітньої діяльності культуротворчого гатунку (*рис. 1*) та надати дієві інструменти створення і використання освітнього сценарію у повсякденній психолого-педагогічній практиці.

Другий крок пошуку – переосмислення концепції психомистецького сценарію, що чверть століття тому була запропонована А.В. Фурманом як один з компонентів програмово-методичного забезпечення модульно-розвивальної системи навчання разом із граф-схемами навчальних курсів, матрицями соціально-культурного змісту навчальних модулів, модульно-розвивальними підручниками та особистісними програмами самореалізації учнів [20]. Освітнім сценаріям відводиться роль, так би мовити, «акумулятора», що накопичує в собі енергію різноманітних сучасних прийомів, методів, стратегій ведення дискусії, обговорення, які в актуальній ситуаційній плінності освітнього процесу підпорядковані законам психомистецьки зорієнтованого навчання: мають одну або кілька сюжетних ліній мистецького перебігу, почергово ставлять акценти на пізнавальній, чуттєвій, вольовій, духовній зосередженості учнів, відображають ланцюг пізнавально-сценічних конфліктів конкретного модульного заняття (*рис. 2*).

Під час проведення модульно-розвивального заняття досвідчений учитель-психолог уміло використовує енергетику освітніх сценаріїв, щоб підживлювати інтелектуальні, емоційні, вольові, духовні процеси самотворення учня одразу в кількох площинах ситуаційного навчального екзистенціювання (*рис. 3*).

Окремо підкреслимо, що автор інноваційної освітньої моделі описав, як саме реалізовується ідея саморозвитку, самотворення учня на кожному етапі модульно-розвивального циклу, і те, як в освітньому сценарії це заходить відображення. Також було досліджено потужний вплив психомистецьких технологій на емоції учнів і доречність асимілювати мистецтво в організований процес шкільного навчання [17]. Роль мистецтва у творенні освітніх сценаріїв, а особливо театрального (див. [5]) виводиться на високий рівень у його здатності впливати на душу людини, учня, студента й наближати його до горизонтів інтелектуальної, емоційної, культурної, духовної зрілості.

Таблиця

Порівняльна характеристика традиційного плану-конспекту уроку та освітнього сценарію модульно-розвивального навчального циклу
(авторка О.М. Сулява, 09.10.2022, друкується вперше)

Критерії для порівняння	Традиційний план-конспект уроків	Освітній сценарій в модульно-розвивальній системі навчання А.В. Фурмана [16; 17]
Мета	фіксування послідовності розгортання змісту навчальної теми	- втілення закономірності безперервної розвивально-комунікативної співдії вчителя та учнів, - здійснення художньо-психологічної адаптації освітнього змісту до закономірностей і вимог модульно-розвивального процесу як завершеного мистецького дійства культуротворчого гатунку
Зміст	предметний, методичний	- психолого-педагогічний, освітній, методичний, психомистецький, - «відображення основних моментів розвивальної співактивності та спілкування учасників освітнього метапроцесу» - «основний зміст становлять дія- і полілогічні взаємини учасників освітнього процесу, які спричинюють їхню інтенсивну внутрішню роботу над реалізацією власного інтелектуального, соціального, морального і духовного потенціалу»
Структура	опис логіки викладання навчального матеріалу залежно від структури заняття певного типу та окреслення змісту навчальних вправ і задач	- «детальний опис логіки розгортання розвивальної взаємодії з окремого навчального курсу в конкретному класі, опис повної сюжетної лінії розгорнутої навчальної дії, що має свій композиційний план» - «упорядкований стислий виклад кульмінаційних фрагментів розвивальної взаємодії вчителя і учнів, що розгортається за окремим композиційним планом»
Місце в освітній системі	відтворює опис одного уроку	відтворює сюжетну лінію доведеного циклу навчальних занять від формування установки і внутрішньої мотивації до контролю, рефлексії і самотворення індивідуального світу Я людини
Роль вчителя	транслятор знань, умінь, навичок	дослідник, режисер, емпатійна особистість, яка «проживає» з учнем усі етапи його особистісного зростання, надихає й мотивує його протягом повного модульно-розвивального циклу
Політика оцінювання	учень показує високі результати в знаннєвій сфері (навчальній успішності)	учень зростає в культурному і духовному планах і, як результат, створює власний міні-підручник чи задачник, нові смислові відношення чи моральні правила, інтелектуальні чи естетичні цінності, які знаходять реальне упредметнення у його думках, переживаннях, діях, рефлексивності втілення у повсякденні

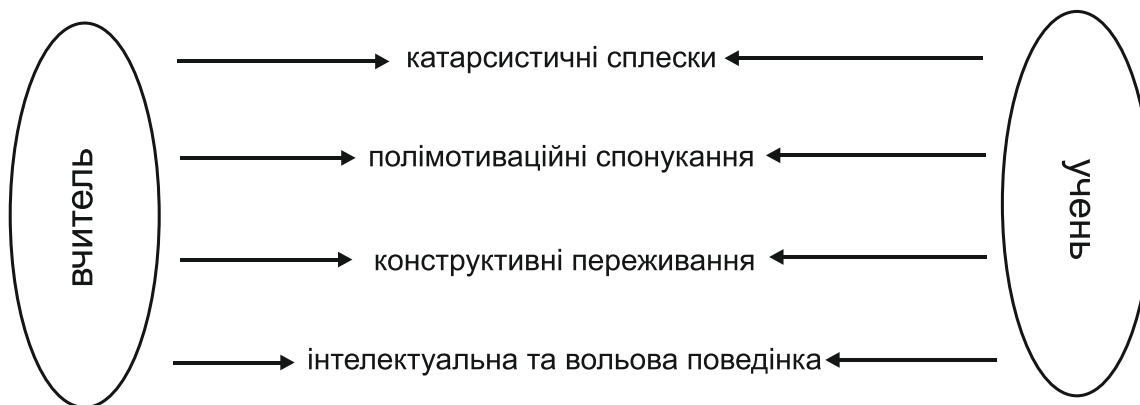

Рис. 1.
Характерні психомистецькі ознаки навчального процесу як паритетно-освітньої діяльності культуротворчого гатунку (за А.В. Фурманом)

Кожен етап модульно-розвивального навчання із його чітко визначеною метою, змістом, розвивальною взаємодією зумовлює високе розумове, емоційне напруження, що призводить до «сплесків» або «виверження» внутрішньої енергії учня задля вирішення навчальної, культуротворчої, особистісної, а то й і високодуховної, вітакультурної цілі.

Ймовірно, що на створення освітнього сценарію по-різному впливають, з одного боку,

принципи і закономірності модульно-розвивального навчання, з іншого – мистецькі закони творення театрального дійства. Але варто зазначити, що освітній сценарій принципово відмінний не лише від плану-конспекту уроку. Він водночас і не художній сценарій, хоча, звичайно, дуже наближається до нього в потенційній здатності впливати на емоції, очищувати душу, думки, спрямовувати роздуми, почуття до певних піднесених станів, до розваж-

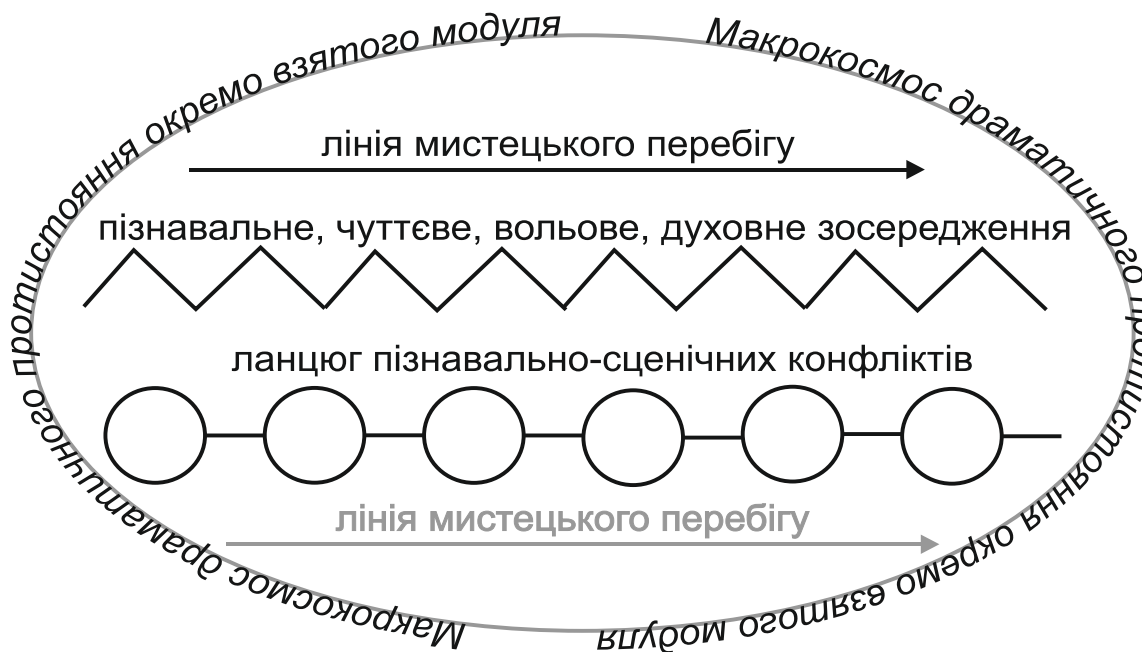

Рис. 2.
Макрокосмос драматичного протистояння особистісних позицій в контексті розвитку окремо взятого навчального модуля (за А.В. Фурманом)

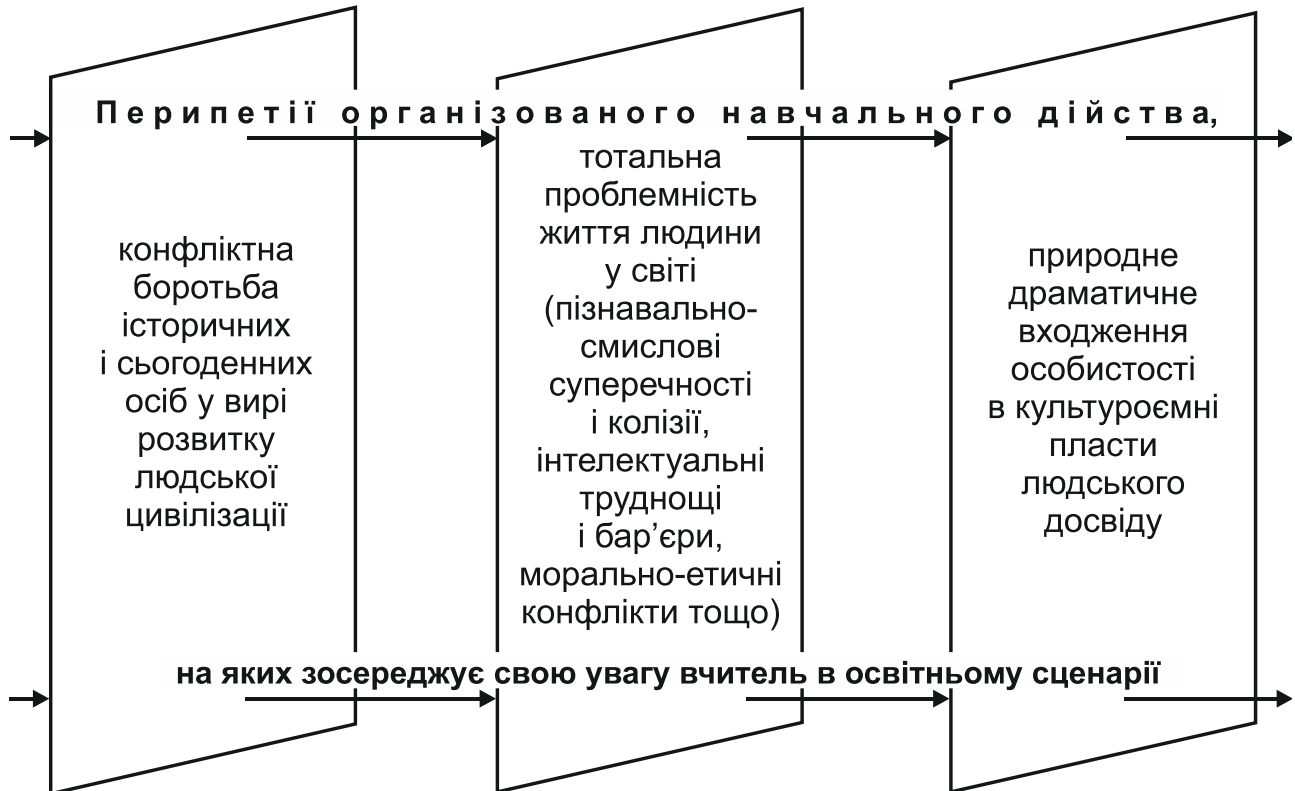

Рис. 3.
Перипетії організованого навчального дійства,
на яких зосереджує увагу вчитель в освітньому сценарії
(за А.В. Фурманом)

ливих висновків, до глибинного пізнання загальнолюдського досвіду, до самопізнання і самовдосконалення. Вчителі-дослідники, які працювали за цією інноваційною системою навчання, не раз зазначали, що зав'язка, кульмінація, розв'язка, катарсис відбуваються на заняттях вже за правильного психолого-педагогічного наповнення кожного етапу мистецьки зорієнтованого освітнього циклу.

У створенні й використанні освітніх сценаріїв винятково важлива функція відводиться вчителю як досліднику і як психологічно компетентному режисеру. Виводиться на високий рівень, а то й на визначальний, роль розвивальної (діалогічної) взаємодії вчителя та учня в освітньому процесі [16; 17]. Подібно до того, як одна й та сама п'єса може бути по-різному поставлена різними режисерами, а в ній не однаково гратимуть ролі різні актори, так само один й той самий освітній сценарій може бути по-іншому «прочитаний» у різних навчальних групах різними вчителями. Тож учитель – це певною мірою ще й митець. Проте, що вчителювання – зовсім не просто робота

чи професія, а форма мистецтва, доводить у своїй книзі «Школа майбутнього» всесвітньо відомий лідер у сфері освіти К. Робінсон. Зокрема, він зазначає: «Добрі вчителі створюють умови для навчання, погані – ні». Постає питання: як створити належні умови для навчання, щоб стати хорошим учителем? Чи це привілей обраних? Воднораз дослідник розповідає про деяких успішних учителів і про те, як вони досягли успіху в своїй роботі та підкреслює, що: «досвідчені вчителі зацікавлюють, заохочують, сподіваються й мотивують» [10].

Але які кроки потрібно для цього здійснити? Все більше вітчизняних та зарубіжних науковців доходять висновку, що успішне вчителювання – одна із форм мистецтва, що не лише і не завжди «дарується» педагогу Богом чи природою. Так, американська психологиня Керол Двек наполягає на тому, що успішність у будь-якій сфері життя спричинена не стільки «хорошими» здібностями і задатками, скільки вибором вдалих стратегій та результатами наполегливої праці й докладених

Рис. 4.
Освітній сценарій з науково-мистецьких позицій
(за А.В. Фурманом)

зусиль [4]. Модульно-розвивальна система навчання А.В. Фурмана і є тією вдалою освітньою стратегією, що дає відповідь на запитання «Як?». Як учителю бути успішним в умовах сучасних викликів? І це автор добре описав, відповідаючи на запитання: «Яким має бути освітній сценарій з науково-мистецьких позицій?» (рис. 4). Настав час адаптувати ці наукові знання до щоденної шкільної практики українських освітян.

Отож, так само як сценарій п'єси для дорослих відрізняється від сценарію п'єси для дітей, так і освітній сценарій для учнів початкових класів буде відрізнятися від освітнього сценарію для учнів старшої вікової категорії. У цій площині психологічного аналізу варто також провести дослідження. У книзі «Емоційний інтелект» Даніел Ґоулман зазначає, що та багата палітра почуттів, яка доступна для дорослих, не досяжна ще для дітей, і що різні

емоції здатні зароджуватися, відчуватися, переживатися, рефлексуватися дитиною лише у певний період її вікового розвитку [3]. Відтак слушно вивчити і врахувати вікові особливості емоційного зростання кожного учня, щоб на модульно-розвивальних заняттях вміло наповнювати його емоції і почуття, а не виснажувати, не спустошувати дитячий психодуховний світ.

Звідси, власне, на перспективу постає наукове завдання – дослідити й описати роль вчителя в новітній системі освіти як дослідника і режисера, митця, показати, як відображається в освітньому сценарії психомистецька взаємодія вчителя та учнів, адаптувати принципи, технологію створення освітнього сценарію та обставин його реалізації саме до умов життєдіяльності початкової школи.

На завершення додамо, що на важливу роль психології в мистецтві вказував у 1930 роках Л.С. Виготський, пізніше П.М. Єршов – на режисуру як на практичну психологію, а також на технологію акторської дії та описував систему К.С. Станіславського як науку в мистецтві [5]. Про особливу ауру театру як сферу спілкування з прекрасним писав свого часу К.С. Станіславський (1865-1938), автор теорії сценічного мистецтва, метою якої є досягнення повної психологічної достовірності акторської гри, а в наш час яскраво висвітлив народний артист України Іван Ляховський [6].

К. Робінсон ділиться досвідом впровадження двох навчальних програм у школах Великої Британії: «Навчання через драму» та «Мистецтво в школах» [10]. Про мистецьке відтворення світу, художній ідеал митця та рівні втілення цього ідеалу викладено в підручнику для студентів ЗВО «Основи психології» за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця [9]. Барб-Галь Франсуаза розкриває дієві шляхи залучення дітей до сприйняття та розуміння мистецтва [1].

А.В. Фурман є автором суспільно-наукового проекту «Інноваційна система модульно-розвивального навчання», розробив психодидактичну технологію розвивальної взаємодії вчителя та учнів на кожному з етапів навчального модуля, розкрив концепти, принципи та умови створення ефективного навчального дійства як моделі психомистецького перебігу повного функціонування циклу інноваційного освітнього метапроцесу, окреслив мету, завдання, структуру, принципи створення освітнього сценарію [15-20].

ВИСНОВКИ

1. В теорії модульно-розвивальної системи А.В. Фурмана закладено потужний інноваційно-розвивальний потенціал, що першочергово узаasadнений узаємопрониклим раціогуманістичним поєднанням передових інтелектуальних досягнень соціогуманітарної науки і театрального мистецтва, новітньої дидактики і мислєдіяльнєсно наповненої психології, належного методологічного обґрунтування й повноцінного авторського методично-засобового забезпечення паритетної освітньої діяльності вчителя та учнів, викладача і студентів.

2. Квінтесенцію вказаної інноваційної освітньої системи у прикладному аспекті її практичного впровадження учителем-психологом становить, відповідно до принципів і закономірностей перебігу цілісного модульно-розвивального навчального циклу або метаритму, згармонізована сукупність із чотирьох базових і восьми похідних психомистецьких технологій ведення безперервно полілогічної, здебільшого драматично протиборчої, комічно сценічної, емоційно насиченої, *міжсуб'єктної взаємодії* учасників освітнього процесу.

3. Освітній сценарій модульно-розвивального заняття – інноваційний психодидактичний засіб, що альтернативний до плану-конспекту уроку як концептуально за низкою критерійних принципів порівняння (метою, змістом, структурою, місцем в освітній системі, роллю вчителя, політикою оцінювання), так і інструментально, виконуючи своє призначення аналогічно до художнього сценарію своєрідного п у т і в н и к а перипетіями, кульмінаціями і значеннєво смисловими зламами психорозвивальної мислєкомунікації учасників відкритого освітнього процесу співдіяльнєно довершеного навчального модуля.

4. Освітній сценарій – багатофункційний засіб-інструмент, що фіксує найімовірніші лінії і нюанси впливу вчителя-психолога на ведення інтенсивної освітньої взаємодії, відображає драматизм протистояння дійових осіб-комунікантів у плинї навчально-сценарних конфліктів, детально описує психомистецький перебіг цілісного модульно-розвивального циклу за класичною схемою «зав'язка – розгортання подій – кульмінація – згасання подій – розв'язка», здійснює художньо-психологічну адаптацію соціокультурного змісту освітньої діяльності до вікових та індивідуальних спро-

можностей вихованців, висвітлює одну або кілька сюжетних ліній емоціогенного перебігу навчального дійства у класі і т. ін.

5. Підготовка якісного освітнього сценарію вимагає від автора-розробника ґрунтовної психолого-педагогічної підготовки, фундаментальної предметно-функціональної обізнаності, вишколеної теоретичної і методологічної грамотності у зазначеній знаннєвій царині соціогуманітаристики, а також високої компетентності в мислєдїяльнїсному оперуванні принципами, закономірностями, композиційною побудовою, формами, засобами та інструментами психомистецького сценарування. У пропонованому дослідженні аргументовано проблемний контекст і предметне поле такого сценарування як окремого напрямку науково-проектної діяльності і як самобутньої психодідактичної технології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барб-Галь Ф. Як розмовляти з дітьми про мистецтво. Львів: Старого Лева, 2016. 176 с.
2. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект: пер. з нім. Харків: Вид-во «Vivat», 2018. 530 с.
4. Двек К. Налаштуйся на зміни. Київ: Наш формат, 2018. 296 с.
5. Єршов П. Система Станіславського як наука. *Психологія і суспільство*. 2015. №3. С. 62-71.
6. Ляховський І.Г. Аура театру як спілкування з прекрасним. *Психологія і суспільство*. 2001. №4. С. 87-94.
7. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
8. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація / гол. ред. А.В. Фурман. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2002. №3-4. 292 с.
9. Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Вид. 6-те, стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
10. Робінсон К., Ароніка Л. Школа майбутнього. Львів: Літопис, 2018. 258 с.
11. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2. 344 с. Т. 3. 400 с. Т. 4. 400 с.
12. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
13. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
14. Фурман А.В. Методологічна план-карта освітології як синтетичної наукової дисципліни. *Вітакультурний млин*. 2006. Модуль 4. С. 4-18.
15. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, заперечення: монографія. Київ: Правда

Ярославичів, 1997. 340 с.

16. Фурман А.В. Освітні сценарії: сутність, композиція, принципи створення. *Психологія і суспільство*. 2009. №3. С. 174-192.

17. Фурман А.В. Освітні сценарії у системі модульно-розвивального навчання: наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2009. 40 с.

18. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

19. Фурман А.В. Порівняння принципів і параметрів наукового проектування традиційної та інноваційної систем освіти. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 137-163.

20. Фурман А.В. Теоретична концепція інноваційного програмово-методичного забезпечення освітнього процесу. *Психологія і суспільство*. 2008. №3. С. 123-159.

21. Фурман О.Є., Гірняк А.Н. Сутнісне визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 53-81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>

22. Фурман (Гуменюк) О.Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Школяр, 1998. 112 с.

23. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

REFERENCES

1. Barb-Gal, F. (2016). Yak r pzmpvlyaty z dit'my pro mystetstvo [How to talk to children about art]. L'viv: Stareurlev [in Ukrainian].
2. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (Eds.). (2019). Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Vicultural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
3. Haulman, D. (2018). Emotsiynny intelekt: per.z nim. [Emotional intelligence]. Kharkiv: "Vivat" [in Ukrainian].
4. Dvek, K. (2018). Nalashtuysya na zminy [Adjust to the changes]. Kyiv: Our format [in Ukrainian].
5. Yerchov, P. (2015). Systema stanislavsk'koho yak nauka. [The Stanislavsky system as a science]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 62-71 [in Ukrainian].
6. Lyakhovsky, I. (2001). Auras teatru yak spilkuvannya z prekrasnym. [The aura of the theater as communication with the beautiful]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 87-94 [in Ukrainian].
7. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
8. Furman, A.V. (gol. red.) (2002). Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokul'turni orhanizatsiya [Modular and developmental system as socio-cultural organization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 12-92 [in Ukrainian].
9. Kyrychuk, O.V. & Romanets, V.A. (Eds.). (2006). Osnovy psykhologii [Fundamentals of psychology]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

10. Robinson K., Aronika L. (2018). Shkola maybutnoho [School of the future]. Lviv: chronicle [in Ukrainian].

11. Furman, A.V. (Ed.). (2015). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

12. Furman, A.V. (2022). [Arhitektonika teorii i diyalnosti:] refleksivno-vchukoviyi scenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

13. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannya [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (2006). Metodolohichna plan-karta osvitolohiyi yak suntetuchnoyi naukovoï dystsypliny. [Methodological plan-map of education as a loading scientific discipline]. *Vitakulturnyi mlyn – Viticultural mill*, 4, 4-18 [in Ukrainian].

15. Furman, A.V. (1997). Modulno-rozvyvalne navchannya: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental education: principles, conditions, provision]. Kyiv: Pravda Iaroslavychiv [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2009). Osvitni stsenariyi: sutnist', kompozytsiya, pryntsyipy stvorennia [Essence composition principles of creation]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 174-192 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2009). Osvitni stsenariyi u systemi modulno-rozvyvalnoho navchannya [Essence composition of system modular development teaching]. Ternopil: NDI MEVO [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2013). Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii [Paradigm as a subject of methodological reflection]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2008). Porivnyannya pryntsyypiv I parametriv naukovoï proektuvannya tradytsiynoyi ta innovatsiynoyi system osvity [Comparison of principle and parameters scientific design of traditional and those of innovative education systems]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 137-163 [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2008). Teoretychna kontseptsiya innovatsiynoho proqramovo-metodychnoho zabezpechennia osvithnoho procesy [Theoretical concept innovation software-methodical support educational process]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 123-159 [in Ukrainian].

21. Furman, O.Ye., Hirniak, A.N. (2020). Sutnisne vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzayemodiyi vykladacha i studentiv v osvith'omu protsesi [The essential definitions of modular developmental interaction of teacher and students the educational process]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53-81 [in Ukrainian].

22. Furman (Humeniuk), O.I. (1998). Modulno-rozvyvalna systema: model psykhologichnoho zrostantia vchytelia i uchnia [Modular development system: a model of psychological growth of teacher and student]. *Osvita i upravlinnia – Management and education*. Vol. 2. Issue 2, 75-81 [in Ukrainian].

23. Furman (Humeniuk), O.I. (2008). Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution]. Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

СУЛЯВА Олена Миколаївна.

Проект створення психомистецьких сценаріїв модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу.

Дослідження проведене в контексті сегментного збагачення теорії і практики *інноваційної системи модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана*, що має тридцятилітній інтелектуальний досвід епістемологічного становлення та експериментального підтвердження доцільності та ефективності. Зокрема, мовиться про концептуальну р е к о н с т р у к ц і ю психодидактично компетентного і мистецьки зорієнтованого створення **освітніх сценаріїв** модульно-розвивальної взаємодії вчителя та учнів загальноосвітнього навчального закладу, що викладена у формі наукового проекту. Передусім за принципом логіко-змістового взаємодоповнення чітко визначено базові параметри майбутнього міждисциплінарного пошуку, а саме актуальність теми, мету, завдання, об'єкт, предмет, засадничу ідею, гіпотезу та методологічну основу дослідження. Головна увага зосереджена навколо такого надскладного об'єкта психодидактичного пізнання, як *модульно-розвивальна взаємодія* учасників організованого освітнього процесу, що технологічно організована як чотириперіодний і восьмиетапний цикл паритетного освітнього вчинення наставника-психолога і наступників-суб'єктів. Водночас у цьому об'єкті мисленнево виокремлено локалізоване предметне поле для детального вивчення – принципи, закономірності, композиційна побудова, форми, засоби та інструменти *психомистецького сценарування* як окремої професійної мислєдіяльності, що в інноваційній системі навчання слідує за науковим проектуванням навчальних модулів і конструюванням модульно-розвивальних міні-підручників. Програмою окреслено прогнозовані авторські кроки дослідження від порівняльної характеристики традиційного плану-конспекту уроку та освітнього сценарію модульного заняття й атрибутивних ознак психомистецького перебігу навчального процесу до особливостей протистояння особистих поглядів і позицій учасників освітньої співпраці, перипетій організованого навчального дійства і до широких функціонально-розвивальних можливостей освітнього сценарію як зрілого науково-мистецького продукту.

Ключові слова: *теорія модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана, психодидактика, модульно-розвивальна взаємодія, освітній сценарій, психомистецькі технології навчання, психологічне сценарування, паритетна освітня діяльність, психодуховне зростання особистості.*

ANNOTATION

Olena SULYAVA.

The project of creating psycho-artistic scenarios of modular-developmental interaction of the educational process participants.

The study was conducted in the context of segmental enrichment the theory and practice of *the innovative system of modular-developmental education by A.V. Furman*, who has thirty years of intellectual experience in epistemological formation and experimental confirmation of expediency and

effectiveness. In particular, we are talking about the conceptual reconstruction of a psycho-didactically competent and artistically oriented creation of **educational scenarios** of modular-developmental interaction between a teacher and students of general educational institution, presented in the form of a scientific project. First of all, based on the principle of logical-content complementarity, the basic parameters of the future interdisciplinary research are clearly recognized, namely the relevance of the topic, goal, tasks, object, subject, basic idea, hypothesis and methodological basis of the research. The main attention is focused around such an extremely complex object of psychodidactic cognition as the participants' modular-developmental interaction of the organized educational process, which is technologically organized as a four-period and eight-stage cycle of parity educational deed of the mentor-psychologist and successors-subjects. Along with that, in this object, a localized subject field for detailed study has been mentally singled out – principles, regularities, compositional construction, forms, means and tools of psycho-artistic scripting as a separate professional thinking activity that in the innovative system of education follows the scientific design of educational modules and the construction of modular-

developmental mini-textbooks. It has been programmatically underlined predicted author's steps of the research from a comparative characteristic of the traditional plan-summary of a lesson and the educational scenario of modular lesson and attributive signs of the psycho-artistic course of the educational process to the peculiarities of confrontation of personal views and positions of educational cooperation participants, the vicissitudes of an organized educational action and to the wide functional-developmental possibilities of an educational scenario as a mature scientific-artistic product.

Key words: *theory of modular-developmental education by A.V. Furman, psychodidactics, modular-developmental interaction, educational scenario, psycho-artistic learning technologies, psychological scripting, parity educational activity, psycho-spiritual growth of personality.*

Рецензенти:
д. психол. н., доц. Андрій ГІРНЯК,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.

Надійшла до редакції 19.09.2022.
Підписана до друку 28.09.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Сулява О.М. Проект створення психомистецьких сценаріїв модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 149–159. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.149>

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” в 2022 році

МЕТОДОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛЕДІЯЛЬНОСТІ

- Сартр Ж.П.** Екзистенціалізм – це гуманізм №2. С. 49–65
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.049>
- Фурман А.В.** Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий №1. С. 7–94
сценарій метаметодологування
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>
- Фурман А.В.** Методологічна оптика як інструмент мислевчинення №2. С. 6–48
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>
- Щедровицький Г.П.** Зasadничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності №1. С. 95–126
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>
- Яковенко Ю.І.** Методологічна травма в соціогуманітарних науках №1. С. 127–148
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.127>

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Болтівець С.І.** Душеслів'я української людини №2. С. 66–82
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.066>

ТЕОРЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Савчин М.В.** Моральна сфера особистості та її сутнісні визначення №1. С. 149–162
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.149>

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІУМУ

- Фурман О.Є.,
Дідора М.І.,
Христинюк У.І.** Соціальні норми як психокультурний фактор №1. С. 179–198
життєдіяльності особистості
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.179>

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- Фурман О.Є.,
Шафранський В.В.,
Гірняк Г.С.** Міжособове спілкування і вплив як осереддя №2. С. 83–96
та інструмент соціально-психологічної роботи
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.083>

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Болтівець С.І.,
Карапетян В.С.,
Кобилянська І.В.** Творення Євгеном Мілеряном психологічної апаратури в Україні і Вірменії №1. С. 163–178
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.163>

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ

- Брук Р.** Архетипічний підхід до терапії посттравматичного розладу у військових (комбатантів) №2. С. 135–148
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.135>
- Карпенко З.С.** Культурно-історичні моделі верифікації ефективності психотерапії №2. С. 97–112
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.097>
- Яценко Т.С.,
Митник О.Я.,
Галушко Л.Я.,
Ткаченко К.В.,
Бульченко Д.В.** Особливості пізнання прагматичного мислення у процесі психоаналізу візуальних презентантів психіки суб'єкта №2. С. 113–134
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.113>

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- Гіряк А.Н.** Психологічна ефективність оргтехнології модульно-розвивальної взаємодії у просторі ЗВО №1. С. 199–238
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.199>

ПСИХОДИДАКТИКА

- Сулява О.М.** Проєкт створення психомистецьких сценаріїв модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу №2. С. 149–159
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.02.149>

НАШІ АВТОРИ

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник українського і зарубіжного козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Жан-Поль Сартр (1905–1980) – французький філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, письменник, драматург, есеїст, педагог, м. Париж (Франція).

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Володимир Шафранський – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

ORCID: 0000-0003-4534-8708

shafranskyi.volodymyr@wunu.edu.ua

Галина Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.

h.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6985-3306

Зіновія Карпенко – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»,

заслужений діяч науки і техніки України, член редколегії і постійний автор журналу «Психологія і суспільство», м. Івано-Франківськ.

karpenkozs@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0747-2591

ResearcherID: I-5591-2015

Тамара Яценко – Академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ.

yacenkots@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1996-661X

ResearcherID: Q-5545-2018

Олександр Митник – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ.

mytnyk1969@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2916-7344

Любов Галушко – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

halushkolva@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6323-5307

ResearcherID: AFQ-6082-2022

Катерина Ткаченко – аспірантка кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.

katerinatkachenko1809@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4689-6167

Дмитро Бульченко – аспірант кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.

bulchenko.dmytro@vu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-69-42-0466

Роджер Брук – Ph.D., керівник і співробітник Психологічної військової клініки при Університеті Дюкейн, м. Піттсбург (США).

Олена Сулява – заступниця директора з навчально-виховної роботи НВК№157 м. Києва, аспірантка кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Київ.

osulyava56@gmail.com

OUR AUTHORS

Anatoliy V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Socio-logical Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Colonel-General of Ukrainian and foreign Cossacks, Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Jean-Paul Sartre – (1905-1980) is a French philosopher, representative of atheistic existentialism, writer, playwright, essayist, teacher.

Sergii Boltivets – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Rehabilitation Programs of the Active Therapy of Special Conditions Clinic, Chairman of the Ukrainian Hypnosis Society, Deputy Editor-in-Chief and permanent author of the “Psychology and Society” journal, Kyiv.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Oksana Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Deputy Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

o.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Volodymyr Shafranskyi – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

ORCID: 0000-0003-4534-8708

shafranskyi.volodymyr@wunu.edu.ua

Halyna Hirnyak – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

h.hirniak@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6985-3306

Zinovia Karpenko – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Theoretical and Practical Psy-

chology Department of Lviv Polytechnic National University, honored worker of science and technology of Ukraine, member of the editorial board and permanent author of the “Psychology and Society” journal, Ivano-Frankivsk.

karpenkozs@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0747-2591

ResearcherID: I-5591-2015

Tamara Yatsenko – Academician of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychology, Professor of the Department of Practical Psychology National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv.

yacenkots@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1996-661X

ResearcherID: Q-5545-2018

Oleksandr Mytnyk – Doctor of Pedagogy, Candidate of Psychological Sciences, Head of the Department of Practical Psychology National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv.

mytnyk1969@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2916-7344

Liubov Halushko – Ph.D. in Psychology, Associate Professor Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi.

halushkolya@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6323-5307

ResearcherID: AFQ-6082-2022

Kateryna Tkachenko – Post-graduate student of the Department of Psychology, in-depth correction and rehabilitation Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy.

katerinatkachenko1809@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4689-6167

Dmytro Bulchenko – Post-graduate student of the Department of Psychology, in-depth correction and rehabilitation Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy.

bulchenko.dmytro@vu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6942-0466

Roger Brook – Ph.D., head and employee of the Military Psychological Clinic at Duquesne University, Pittsburgh (USA).

Olena Sulyava – Vice-Head of EUC No. 157 in Kyiv, post graduate student of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Kyiv.

osulyava56@gmail.com

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Krysovatty Andrii** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)*Chief Editor:* **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)*Editor:* **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)*Co-editor:* **Boltivets Sergii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),*Co-editor:* **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology)*Executive editor:* **Moskal Yurii** (West Ukrainian National University)*English language editor:* **Lypka Mariana****Hirniak Andrii** (Associate Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Hulias Inesa** (Associate Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovych),**Kalamazh Ruslana** (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),**Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Lviv Polytechnic National University),**Kolesnichenko Oleksandr** (Professor, Doctor of Psychology, National Guard of Ukraine),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Furman Anatolii A.** (Associate Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Shandruk Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),**Báčová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American Psychological Association, USA)*Editorial advice:* **Danyiuk Ivan, Bakirov Vil', Naydionova Liubov, Kuznetsov Yurii** (vice chairmans),**Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Sabadukha Volodymyr, Tomchuk Mykhailo, Khayrulin Oleh, Chebykin Oleksiy,****Yakovenko Yurii, Yatsenko Tamara****Address:****Lvivska Street, 5a, Ternopil, 46009, Ukraine**

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;<http://pis.wunu.edu.ua>Registration: **KV # 24738-14678 PR (2021.23.03)**ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print), DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>Subscription index: **21985**